

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского
национального университета

•

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Том 15. Випуск 11

Психологія

*Матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції
«Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал
особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві»
24–25 вересня 2010 року у м. Одесі. Частина 2*

2010

УДК 159.9

Редакційна колегія журналу:

В. А. Сминтина (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. О. Іваниця** (*заступник головного редактора*), **Є. Л. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. Н. Андрієвський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **Л. М. Голубенко**, **В. В. Заморов**, **І. М. Коваль**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **В. І. Труба**, **А. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія випуску:

Т. П. Вісковатова, д-р психол. наук (*науковий редактор*); **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); **В. Ф. Прісняков**, д-р техн. наук; **Ж. П. Вірна**, д-р психол. наук; **Л. В. Засекіна**, д-р психол. наук; **В. Й. Бочелюк**, д-р психол. наук; **Т. В. Сак**, д-р психол. наук; **В. У. Кузьменко**, д-р психол. наук; **Р. М. Макаров**, д-р пед. наук; **О. С. Цокур**, д-р пед. наук

Науковий редактор випуску: **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук

Відповідальний секретар випуску: **О. І. Крошка**, канд. психол. наук

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Затверджено Постановою Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Протокол № 1 від 28 вересня 2010 року.

Адреса редколегії:

65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЗМІСТ

Hans J. D., Hardesty J., Haselschwerdt M. L. Child Custody Evaluations in the Context of Domestic Violence Allegations	5
Акимова Л. Н. Самооценка как компонент личностного адаптационного потенциала спортсмена	8
Бефани А. А. Личность в ситуациях неопределенности и ее инновационный потенциал	18
Бондаренко Н. В. Место телесного опыта в переживаниях болезни у подростков	26
Гусакова М. П. Соціально-психологічний зміст оригінальності та парадоксальності як критеріїв оцінки когнітивних стратегій особистості	33
Дементьева К. Г. Проблема потенциала личности в художественной деятельности артистов цирка	42
Дыкина Л. В. Соотношение внутренних и внешних мотивов личности в период жизненного кризиса и его влияние на развитие психологического потенциала личности	47
Клюйкова-Цобенко В. О. Особливості прояву психологічної андрогінії в процесі створення індивідуального авторського міфу	55
Коваль Г. Ш. Особливості делінквентної поведінки у підлітків	64
Крошка О. І. Сучасні психологічні підходи до розуміння феномену суб'єктності	71
Митрофанова-Керсанова Л. А. Онтогенетичні аспекти психологічного захисту особистості	77
Найдьонов М. І. Потенціал та актуалізація суб'єктності з позицій переосмислення її як ресурсу	84
Найдьонова Л. А. Концепція рефлексивного капіталу територіальних спільнот: психологічні ресурси суспільних трансформацій	94

Приймак С. В. Овладение психической реальностью как условие развития профессиональной компетентности психолога	104
Рязанцева Е. Ю. Милосердие как экзистенциальный ресурс личности	111
Свинаренко Р. М. Часові особливості реалізації студентами власного особистісного потенціалу	120
Фокіна В. І. Політична культура молоді у дискурсі української ментальності	126
Фучеджи Д. В. Дослідження харизматичності в сучасній психологічній науці	134
Чачко С. Л. Проблема посттравматического роста: попытка теоретического анализа	140
Шеренговий І. О. Візуальне мислення як спеціальний компонент обдарованості у сфері інформаційних технологій	149
Шрагина Л. И. Проблема психологической природы воображения	156
Яремчук О. В. Глобальність та етнічність як соціетальні матриці етнокультурної міфотворчості особистості	165

Jason Hans

Department of Family Studies, University of Kentucky, USA

Jennifer Hardesty

Department of Human and Community Development, University of Illinois, USA

Mtgan Haselschwerdt

Department of Human and Community Development, University of Illinois, USA

CHILD CUSTODY EVALUATIONS IN THE CONTEXT OF DOMESTIC VIOLENCE ALLEGATIONS

Introduction: Domestic violence (DV) is a pattern of assaultive and coercive behaviors, including physical, sexual, and emotional abuse, used to intimidate or control a current or former intimate partner. Although researchers have found that false DV allegations are rare (Jaffe, Lemon, & Poisson, 2003), a widespread misperception in the US court system is that mothers often make false DV allegations to gain an advantage against their former partners in child custody disputes (Jaffe et al.). Two other commonly held beliefs are that DV is synonymous with high conflict and that women are either equal participants or initiate violence (Bancroft & Silverman, 2002), and these beliefs may further the notion that DV allegations are often false. There is no empirical support for these beliefs, yet they disadvantage women and their children if custody decisions fail to adequately account for DV allegations due to these misconceptions.

Objective: With a sample of child custody evaluators, we examined the relative influence of commonly held misperceptions about DV and the research literature concerning DV on custody recommendations.

Methods: We developed two multiple segment factorial vignettes, which is a true experimental design for examining beliefs by randomly manipulating key variables in a vignette that spans several paragraphs (see Ganong & Coleman, 2006). The factors in one vignette were *type of violence* (conflict-based, control-based) and the *father's counter allegation* (none, mutual aggression, female initiated aggression), and in the other vignette were *mother's disposition* toward the father (receptive, hostile), *severity of violence* (minor, severe), *type of violence* (conflict, control), *documentation of violence* (none, protective order), and *father's counter allegation* (none, parental alienation). Respondents' knowledge of the DV research literature was measured by the author-developed *Beliefs about Domestic Violence Scale* (BDVS). The sample was comprised of 607 custody evaluators (331 females and 276 males) in the US who had been custody evaluators between 1 and 38 years ($M = 14.1$, $SD = 8.6$). Respondents as a whole estimated that 43 % of all custody evaluations they conducted involved domestic violence issues and about 74 % indicated that they had received domestic violence training or education within the past 3 years.

Results: The recommended physical custody arrangements (sole mother, sole father, or joint) were not affected by the type and severity of violence portrayed, favored fathers when the mother's disposition was portrayed as hostile and when fathers made counter allegations, and documentation of the alleged violence reduced the likelihood of a recommendation for sole father custody but did not increase the likelihood of a recommendation for sole mother custody. Those who exhibited knowledge more congruent with the DV research literature, as measured by the BDVS, were more likely to believe the mother's allegations of violence.

Conclusions: The results indicate that child custody evaluators in the US, who are charged with determining the optimal living arrangements for children following parental divorce, are poorly equipped to evaluate situations involving DV allegations. It is essential that child custody evaluators be better trained to ensure the safety and well-being of women and children are prioritized following divorce.

References

1. Bancroft, L. & Silverman, J. G. (2002). *The batterer as parent: Addressing the impact of domestic violence on family dynamics*. Thousand Oaks, CA: Sage.
2. Ganong, L. H., & Coleman, M. A. (2006). Multiple segment factorial vignette designs. *Journal of Marriage and Family*, 68, 455–468.
3. Jaffe, P., Lemon, N., & Poisson, S. (2003). *Child custody and domestic violence: A call for safety and accountability*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Д. Хэнс

доктор психологии, Университет Кентукки, США, факультет исследований семьи,

Д. Хардести

факультет развития человека и общества, Иллинойский университет, США

М. Хасельшвердт

факультет развития человека и общества, Иллинойский университет, США

ОЦЕНИВАНИЕ ОПЕКИ РЕБЕНКА В КОНТЕКСТЕ ЗАЯВЛЕНИЙ О ДОМАШНЕМ НАСИЛИИ

Резюме

В статье показано, что оценка качества ухода за ребенком одним из родителей после развода зависит от наличия у социальных работников знания литературы о насилии в семье, которое способствует повышению доверия к заявлениям матери о таком насилии.

Д. Хэнс

доктор психологи, Університет Кентуккі, США, факультет досліджень родини,

Д. Хардести

факультет розвитку людини й суспільства, Іллінойський університет, США

М. Хасельшвердт

факультет розвитку людини й суспільства, Іллінойський університет, США

ОЦІНЮВАННЯ ОПІКИ ДИТИНИ В КОНТЕКСТІ ЗАЯВ ПРО ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО

Резюме

У статті показано, що оцінка якості догляду за дитиною одним з батьків після розлучення залежить від наявності в соціальних працівників знання літератури про насильство в родині, що сприяє підвищенню довіри до заяв матері про таке насильство.

Акимова Лариса Наумовна

кандидат психологических наук, доцент,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

САМООЦЕНКА КАК КОМПОНЕНТ ЛИЧНОСТНОГО АДАПТАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА СПОРТСМЕНА

Рассматриваются структурные компоненты личностного адаптационного потенциала. Показано, что самооценка может рассматриваться как фактор, обуславливающий актуализацию личностного адаптационного потенциала. Приведены результаты эмпирического исследования, подтверждающие регулирующую функцию самооценки в актуализации личностного адаптационного потенциала в кризисных ситуациях у спортсменов в контактных видах спорта.

Ключевые слова: психологический потенциал, личностный адаптационный потенциал, адаптационные способности, самооценка, конструкты.

Постановка проблемы. Спорт является сферой человеческой деятельности, в которой функциональные системы организма работают в режиме предельно возможных реакций, а поведение носит целевой характер, направленный на победу с максимально возможным результатом. В современных условиях спортивная подготовка становится более многогранной, воплощая единство физической, технико-тактической, психологической подготовки. Введение инновационных моделей готовности спортсмена к соревновательному сезону и к отдельным соревнованиям требуют анализа интегральных характеристик личности спортсмена в прогнозировании его успешности. Категория прогноза требует оперирования понятием «потенциал». Следовательно, необходимым становится обращение к понятию «личностный адаптационный потенциал» спортсмена, определение содержания и составляющих данного феномена.

Анализ последних достижений и публикаций. Состояние научных разработок, касающихся проблемы психологического потенциала (ПП) и личностного адаптационного потенциала (ЛАП) спортсменов отражает явное превалирование физиологической и морфологической составляющих над психологической и социальной [1].

В настоящее время сущность понятия ПП в психологии спорта определяется возможностью спортсмена успешно осуществлять спортивную деятельность в определенный жизненный период. ПП обеспечивает сравнительно стабильный уровень психической активности спортсмена как субъекта спортивной деятельности, который определяет выбор способов построения спортивной карьеры и собственного жизненного пути [1].

Термин «личностный адаптационный потенциал» часто встречается в исследованиях, посвященных адаптационным возможностям личности.

Под адаптационным потенциалом понимается совокупность качественно своеобразных индивидуально-психологических свойств, набор которых не одинаков в различных исследованиях. Так, А. М. Богомолов рассматривает ЛАП как способность личности к структурным и уровневым изменениям качеств и свойств, которые повышают ее организованность и устойчивость, и отмечает, что адаптационный потенциал представлен различными уровнями организации личности: индивидуальным, личностным и субъектно-деятельностным [2].

С. Т. Посохова предполагает, что в адаптационном потенциале заложена латентность адаптационных способностей, своевременность и вектор реализации которых зависят от активности личности. По ее мнению, адаптационный потенциал целесообразно представлять как интегральное образование, объединяющее в сложную систему социально-психологические, психические, биологические свойства и качества, актуализируемые личностью для создания и реализации новых программ поведения в измененных условиях жизнедеятельности. Личностный адаптационный потенциал включает биопластический, биографический, психический и личностно-регуляторный компоненты.

По мнению С. Т. Посоховой, структура личностной регуляции объединяет все интегральные психические образования, способные организовать и координировать разные способы взаимодействия человека с окружающей реальностью. В структуру личностной регуляции обязательно входят духовные, смысловые, ценностные образования. Иерархия отношений между компонентами личностной регуляции определяется сложившейся структурой личности, спецификой средовых воздействий и индивидуальным смыслом социально значимой деятельности [3].

А. Г. Маклаков считает ЛАП интегральной характеристикой психического развития, которая обеспечивает успешность в профессиональной деятельности. Автор проводит операционализацию понятия ЛАП, считая, что адаптационные способности индивида во многом зависят от психологических особенностей личности, определяющих возможность адекватной регуляции функционального состояния организма в разнообразных условиях жизни и деятельности.

Адаптационные способности человека поддаются оценке посредством определения уровня развития психологических характеристик, наиболее значимых для регуляции психической деятельности и самого процесса адаптации. Чем выше уровень развития этих характеристик, тем выше вероятность успешной адаптации человека и тем значительнее диапазон факторов внешней среды, к которым он может приспособиться.

Согласно А. Г. Маклакову, такими характеристиками являются: нервно-психическая устойчивость, уровень развития которой обеспечивает толерантность к стрессу; самооценка личности, являющаяся ядром саморегуляции и определяющая степень адекватности восприятия условий деятельности и своих возможностей; ощущение социальной поддержки, обуславливающее чувство собственной значимости для окружающих; уровень конфликтности личности; опыт социального общения; моральная норма-

тивность личности; уровень групповой идентификации. Все перечисленные характеристики он считает значимыми при оценке и прогнозе успешности адаптации к меняющимся условиям профессиональной деятельности, а также эффективности постстрессовой реабилитации и сохранения здоровья в экстремальных условиях деятельности [4]. На основе теоретически обоснованной структуры ЛАП А. Г. Маклаковым разработана методика «Многоуровневый личностный опросник «Адаптивность»», позволяющий дифференцировать людей по степени устойчивости к воздействию психоэмоциональных стрессоров, успешно решать задачи по прогнозированию поведения людей в стрессогенных ситуациях

Раскрывая содержание понятия ЛАП, разные авторы делают акценты на адаптивных способностях, которые могут быть потенциальными и в различной степени актуализироваться за счет определенного пускового механизма. Регуляция и актуализация ЛАП — необходимое и важное условие деятельности спортсмена на всех этапах тренировочного и соревновательного процесса.

Так как самооценка является одним из центральных понятий в операционализации ЛАП, выполняя регуляторную функцию в оценке собственных возможностей и ресурсов, особенностей саморегуляции и рефлексии, нами предпринято исследование регулирующего влияния самооценки на поведенческие реакции спортсменов в кризисных ситуациях.

Самооценка как свойство личности очень тесно связана с различными характеристиками деятельности спортсмена. Функции самооценки (ориентировочная и регулятивная) служат для оптимизации процесса адаптации, которая, в свою очередь, является базисной функцией всех психических явлений. Многими исследователями отмечается особая роль самооценки именно с точки зрения успешности и надёжности спортивной деятельности. Об этих показателях деятельности спортсмена может свидетельствовать уровень его спортивного мастерства. По данным разных исследований, самооценка спортсменов связана со спортивной квалификацией: чем более квалифицирован спортсмен, тем выше уровень, интегрированность и меньше дифференцированность его самооценки.

При адекватной самооценке личность способна трезво оценить собственные возможности, взвесить свои сильные и слабые стороны, в соответствии с этим разработать план действий, направленных на конкретный результат, сформировать реалистичные притязания. Такой спортсмен эмоционально более устойчив и эффективен [5]. Всё это придаёт спортсмену здоровую уверенность в себе, стремление к успехам и, безусловно, позитивно сказывается на результативности спортивной деятельности и адаптированности личности как в спорте, так и во всех остальных сферах жизни.

Если спортсмен обладает неадекватной самооценкой (заниженной или завышенной), снижаются его способности к саморегуляции. В такой ситуации возможно понижение спортивных результатов, повторяющиеся поражения, расстройства саморегуляции, внутренние и межличностные конфликты. Всё это сопровождается негативными проявлениями личностных характеристик спортсмена. Повышается личностная тревожность, уровень

притязаний перестаёт быть адекватным, развивается расстройство перспективного целеполагания, что ведет к последующей дезадаптации.

Итак, неадекватная и недифференцированная самооценка искажает эмоционально-волевую регуляцию деятельности, что ведет к снижению адаптивных способностей спортсмена и препятствует актуализации ЛАП.

Целью исследования, результаты которого представлены в данной статье, является выявление взаимосвязей между уровневыми характеристиками самооценки и ее регулирующей функцией в актуализации ЛАП в кризисных ситуациях в контактных видах спорта.

В исследовании приняло участие 50 спортсменов различной квалификации, в том числе кандидаты в мастера спорта и мастера спорта в возрасте от 18 до 28 лет (25 мужчин и 25 женщин), занимающиеся такими видами спорта: карате, борьба, дзюдо, тайский бокс, бокс, кун-фу.

Методики исследования. В исследовании использовались: методика изучения общей самооценки (опросник Т. Н. Казанцевой), методика самооценки личности по Т. В. Дембо — С. Я. Рубинштейн, опросник Т. Лири «Диагностика межличностных отношений» (ДМО) в адаптации Л. Н. Собчик, метод репертуарных решеток. Репертуарная решетка в нашем исследовании представляла собой матрицу 6×6, которая заполнялась самим испытуемым в процессе беседы. Столбцам матрицы соответствовала определенная группа объектов — элементов, которые предварительно были нами составлены на основе тщательного анализа специфики спортивной деятельности и особенностей переживаний спортсменов. Строки матрицы представляли собой конструкторы. В процессе заполнения репертуарной решетки испытуемый должен был проранжировать каждый элемент по каждому конструктору.

Основной материал исследования. Корреляционный анализ данных теста общей самооценки с показателями шкал опросника Т. Лири и методики Т. В. Дембо — С. Я. Рубинштейн показал наличие значимых взаимосвязей (рис. 1). Однако нами не выявлено взаимосвязи между шкалой уверенности в себе (методика Т. В. Дембо — С. Я. Рубинштейн) и показателем общей самооценки.

Полученный результат указывает на особенности восприятия, понимания и осмысления самооценки спортсменами. По данным автора теста источником адекватных высоких оценок себя является уверенность в себе. Однако на нашей выборке такая связь не прослеживается. В связи с этим данные теста нельзя считать пригодными для дифференциации выборки по уровням самооценки.

Факторизация шкал опросников, использованных в исследовании методом главных компонент с вращением varimax позволило выявить 3 фактора объясняющих 41 % дисперсии (табл. 1).

В первый фактор, объясняющий 14,79 % дисперсии, вошли показатели: шкалы «здоровье» с факторным весом 0,82, шкалы «внешность» с факторным весом 0,746, шкалы «авторитарный» с отрицательным факторным весом -0,588, шкалы «умелые руки» — факторный вес 0,313. Данные показатели характеризуют наблюдаемые значимые параметры, которые

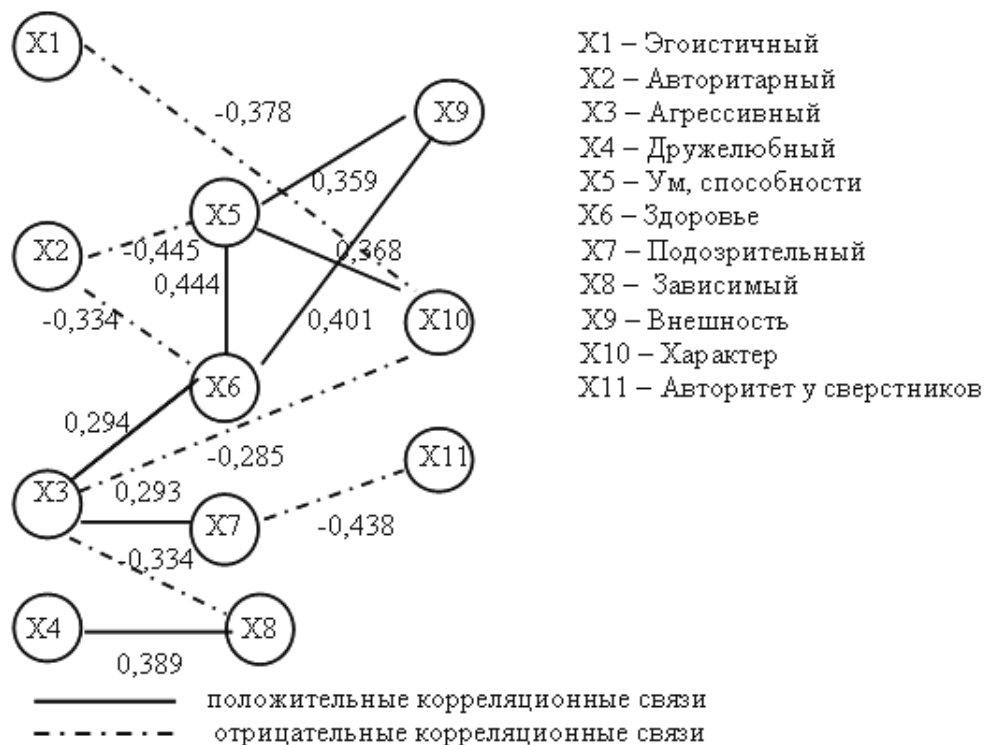


Рис. 1. Корреляционная плеяда показателей шкал тестов

Таблица 1

Факторная структура показателей у спортсменов

	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Здоровье	0,820		
Ум, способности	0,746		
Внешность	0,599		
Авторитарный	-0,588		
Умелые руки	0,313		
Агрессивный		0,772	
Эгоистичный		0,699	
Характер		-0,617	
Подозрительный		0,444	-0,375
Зависимый			0,691
Дружелюбный			0,571
Авторитет у сверстников	0,393	-0,325	0,559
Уверенность в себе (по Дембо — Рубинштейн)			0,533
Тест самооценки		0,328	0,360
% of Variance	14,791	14,008	12,224

могут быть оценены как с точки зрения осознающего, рефлексизирующего «Я» спортсменов, так и с точки зрения внешнего наблюдателя.

Во второй фактор, объясняющий 14 % дисперсии, вошли показатели: «агрессивности» (3-й октант опросника Т. Лири — *требовательность — непримиримость — жестокость*) с факторным весом 0,772, «эгоистичность» (2-й октант опросника Т. Лири — *независимый — доминирующий*), «характер» — отрицательный факторный вес -0,617, «подозрительность» (4-й октант опросника Т. Лири — *скептицизм — упрямство — негативизм*) с факторным весом 0,444.

Показатели данного фактора отражают противоречивые черты характера и способов межличностных взаимодействий. С одной стороны, они обеспечивают спортсменам высокий уровень самооценки, с другой — являются осуждаемыми и неприемлемыми в межличностном взаимодействии в кругу «своих».

В третий фактор, объясняющий 12,44 % дисперсии, вошли показатели: «зависимости» (6-й октант опросника Т. Лири — *доверчивость — послушность — зависимость*) — факторный вес 0,691, «дружелюбность» (7-й октант опросника Т. Лири — *добросердечие — несамостоятельность — чрезмерный комфортизм*) — факторный вес 0,571, «авторитет у сверстников» — факторный вес 0,559, «уверенность в себе» — факторный вес 0,533 и с самым низким факторным весом показатель общей самооценки по Казанцевой — факторный вес 0,36.

Структура данного фактора показывает, что уровень самооценки и уверенности в себе определяется не столько рефлексизирующим «Я» спортсмена, сколько его включенностью в значимые позитивные межличностные взаимодействия.

Сравнительная характеристика показателей по шкалам в группах спортсменов с высокой и низкой самооценкой по методике Дембо — Рубинштейн показала статистически значимое различие по шкале «авторитет у сверстников» ($t=2,42$; $p < 0,05$).

Полученные данные интерпретируются нами как то, что показатель самооценки, полученный по шкалам Дембо — Рубинштейн, в большей степени определяется особенностями межличностных взаимодействий. Выявленная особенность подтверждает выделение групповой идентификации в качестве конструкта в структуре ЛАП.

Сравнительная характеристика показателей по шкалам в группах спортсменов с высокой и низкой самооценкой, полученная на основе сопоставления реального и идеального образов стилей межперсональных взаимодействий по методике Т. Лири (табл. 3) показала статистически значимое различие между стилем «эгоистический» или независимый — доминирующий (уверенность в себе — самоуверенность — самовлюбленность), который отражает уверенность в себе, независимость, в крайнем проявлении эгоистичность и черствость ($t=2,32$; $p < 0,05$).

Различия в группах по стилю «эгоистичный» указывают на то, что показатель самооценки, полученный по октантам опросника Т. Лири, определяется особенностью личности проявлять независимость и верить в свои

Таблица 2

Сравнительная характеристика показателей групп с высокой и низкой самооценкой

Шкалы	Высокая (n=13)		Низкая (n=14)		t-кр.	p
	Среднее	Стд. откл.	Среднее	Стд. откл.		
Здоровье	8,20	1,26	7,46	1,68	1,12	0,28
Ум, способности	8,00	0,58	7,29	1,40	1,63	0,12
Характер	7,71	1,38	7,59	1,84	0,18	0,86
Авторитет у сверстников	8,43	0,98	7,17	1,37	2,42	0,03
Умелые руки	7,29	1,11	7,73	1,07	-0,87	0,40
Внешность	7,86	1,35	7,50	1,45	0,56	0,59
Уверенность в себе	8,86	0,90	7,71	1,94	1,84	0,08
Самооценка	0,68	0,11	-0,30	0,17	16,20	0,00

Таблица 3

Сравнительная характеристика групп с высокой и низкой самооценкой по методике Т. Лири

Шкалы	Высокие (n=13)		Низкие (n=14)		t-кр.	p
	Среднее	Стд. откл.	Среднее	Стд. откл.		
Авторитарный	6,31	3,09	8,14	3,18	-1,52	0,14
Эгоистичный	6,85	2,12	4,64	2,79	2,32	0,03
Агрессивный	5,15	3,08	5,14	3,68	0,01	0,99
Подозрительный	4,54	3,07	5,86	2,71	-1,18	0,25
Подчиняемый	4,31	3,52	5,71	2,33	-1,21	0,24
Зависимый	5,69	3,64	5,21	3,26	0,36	0,72
Дружелюбный	4,92	1,61	6,07	4,01	-0,99	0,34
Альтруистический	5,85	2,67	5,86	3,44	-0,01	0,99

силы, развитой из чувств, пережитых во взаимодействии с другими и их отраженных оценок.

Таким образом, группа спортсменов с высокой самооценкой считает, что для других они значимы и ценны как независимые, проявляющие готовность к соперничеству, уверенные и верящие в свои силы. Им свойственно чаще актуализировать в сознании ситуации безопасности. Группа спортсменов с низкой самооценкой свою значимость и ценность для других не связывает с уверенностью и независимостью. Они склонны актуализировать ситуации угрозы и утраты безопасности.

Корреляционный анализ показателей самооценки по тестам — тесту общей самооценки Казанцевой, самооценки по методике Дембо — Рубинштейн, самооценки по методике Т. Лири — показала значимые корреляции между методикой общей самооценки и самооценкой по методике Дембо — Рубинштейн $r=0,908$, $p<0,01$. Таким образом, психологическое содержание показателя самооценки, полученное при помощи методик Дембо — Рубинштейн и Казанцевой, различается с показателем, полученным по методике Т. Лири.

На основании показателей самооценки спортсмены были распределены на группы: с низкой самооценкой по Т. Лири и высокой самооценкой по

Дембо — Рубинштейн, с низкой самооценкой по методике Т. Лири, с высокой самооценкой по Т. Лири и низкой по Дембо — Рубинштейн, с низкой самооценкой по Дембо — Рубинштейн, с высокой самооценкой по Т. Лири и высокой по Дембо — Рубинштейн, с низкой самооценкой по Т. Лири и Дембо — Рубинштейн.

Анализ репертуарного теста показал, что в структуре конструкторов спортсменов с низкой (по Т. Лири) и высокой самооценкой (по Дембо Рубинштейн) первые ранговые места занимают конструкторы «Мной овладевает страх», «Я контролирую ситуацию». Организация психической деятельности и психической энергии спортсменов с данным типом самооценки направлена, в первую очередь, на совладание со своим внутренним состоянием, в котором доминирует постоянное стремление справиться со своим страхом и получить контроль над ситуацией. Конструктор «Я намерен выиграть» занимает последнее ранговое место в системе конструкторов.

У спортсменов с низкой самооценкой по методике Т. Лири первое ранговое место занимает конструктор «Мои силы на исходе», второе — «Я полон гнева», последнее место также занимает конструктор «Я намерен выиграть».

Таким образом, наиболее значимой кризисной ситуацией для совладания является ситуация, когда «мои силы на исходе», связанная с актуализацией переживания незащитности, незащищенности. Второй по значимости кризисной ситуацией является совладание со своим гневом, в основе которой лежит переживание отрицания значимости своего могущества, власти.

Для спортсменов с высокой самооценкой по методике Т. Лири и низкой по Дембо — Рубинштейн доминирующим в структуре кризисных ситуаций является конструктор «Мной овладевает страх», на второе место по значимости выходят два конструктора — конструктор «Я намерен выиграть» и «Я полон гнева». Таким образом, у данной группы спортсменов организация деятельности является реально направленной на победу. Однако спортсмену мешают охватывающие его эмоции страха и гнева.

Анализируя средние значения рангов конструкторов спортсменов с низкой самооценкой, следует сказать, что они достаточно хаотичны. Это может говорить о том, что спортсмены не склонны дифференцировать свои внутренние состояния, связывать внешние обстоятельства со своими внутренними переживаниями, для них характерен внешний локус контроля.

В системе конструкторов спортсменов с низкой самооценкой по Дембо — Рубинштейн первые ранговые места занимают конструкторы «Мной овладевает страх», «Я полон гнева». Для них являются актуальными переживания страха и гнева, с которыми им достаточно тяжело справиться в условиях соревнований.

Для спортсменов с высокой самооценкой по Т. Лири и высокой по Дембо — Рубинштейн характерен значительный разброс показателей. Незначительный разброс средних значений рангов указывает на низкую дифференцирующую способность самосознания различать внутренние переживания, описанные конструкторами. Первую ранговую позицию занимает конструктор «Мои силы на исходе», вторую — «Остаюсь невозмутимым». Конструктор

«Я намерен выиграть» имеет третью позицию одновременно с конструктом «Мной овладевает страх».

У группы спортсменов с низкой самооценкой по Т. Лири и по Дембо — Рубинштейн наблюдается значительный разброс показателей рангов, что указывает на низкую дифференцирующую способность самосознания. Значимыми конструктами являются «Мной овладевает страх» и «Я контролирую ситуацию».

Выводы. Сравнительная характеристика показателей спортсменов по шкалам методик Дембо — Рубинштейн и Т. Лири показала, что уровень самооценки поддерживается двумя независимыми переменными, в основе которых лежат внутренние и внешние факторы. Внешним фактором поддержания самооценки спортсмена выступает одобрение спортсмена в спортивной группе, к которой он себя причисляет, и чувство групповой принадлежности. Внутренним фактором выступает вера в свои силы и чувство независимости, как отражение чувств, пережитых во взаимодействии с другими, и их отраженных оценок.

Спортсмены с высокой самооценкой считают, что они значимы и ценны для других как независимые, проявляющие готовность к соперничеству, уверенные и верящие в свои силы. Им также свойственно чаще актуализировать в сознании ситуации безопасности.

Спортсмены с низкой самооценкой свою значимость и ценность для других не связывает с уверенностью и независимостью. Они склонны актуализировать ситуации угрозы и утраты безопасности.

Уровневая характеристика самооценки определяет особенности эмоционально-волевой регуляции деятельности в кризисных ситуациях тренировочной и соревновательной деятельности. Для спортсменов с высокой самооценкой по методике Дембо — Рубинштейн и низкой самооценкой по методике Т. Лири критической ситуацией, блокирующей актуализацию ЛАП, является спонтанное переживание накатывающегося страха. Переживание страха поддерживается при отсутствии эмоциональной поддержки со стороны близких людей и сопровождается мыслями о своей незначительности, неуспешности. При этой ситуации основным мотивом организации деятельности становится желание остаться невозмутимым, а мотив победы уходит на второй план.

Для спортсменов с высокой самооценкой по методике Т. Лири и низкой по Дембо — Рубинштейн, а также высокой самооценки по Т. Лири, наиболее критической также является ситуация накатывающегося страха. Однако для этих спортсменов страх связан непосредственно с условиями соревнований. Ведущим мотивом, организующим деятельность, является стремление к победе.

Для спортсменов с высокой самооценкой по Т. Лири и высокой самооценкой по Дембо — Рубинштейн, а также низкой самооценкой по Т. Лири, наиболее критической ситуацией является ситуация совладания с гневом и чувством незащищенности, беззащитности. Наблюдается блокирование ЛАП. Мотивом поведения, организующим деятельность, становится поиск адекватной и неадекватной поддержки, помощи.

Список использованных источников

1. Ложкин Г. В. Концептуальные представления о психологическом потенциале квалифицированного спортсмена // Наука в олимпийском спорте. — 2007. — № 1. — С. 87–92.
2. Богомолов А. М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа // Психологическая наука и образование. — 2008. — № 1. — С. 67–73.
3. Посохова С. Т. Психология адаптирующейся личности: монография. — СПб., 2001.
4. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // Психологический журнал. — Т. 22. — 2001. — № 1. — С. 16–24.
5. Лозовая Г. В. Формирование самооценки спортсмена: [учеб. пособие] / Г. В. Лозовая; Санкт-Петербургская гос. акад. физ. культуры им. П. Ф. Лесгафта. — СПб., 2003.

Л. Н. Акімова

кандидат психологічних наук, доцент,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра загальної та соціальної психології

САМООЦІНКА ЯК КОМПОНЕНТ ОСОБИСТІСНОГО АДАПТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СПОРТСМЕНА

Резюме

Розглядаються структурні компоненти особистісного адаптаційного потенціалу. Показано, що самооцінка може розглядатися як чинник, що обумовлює актуалізацію особистісного адаптаційного потенціалу. Викладаються результати емпіричного дослідження, які підтверджують регулюючу функцію самооцінки в актуалізації особистісного адаптаційного потенціалу в кризових ситуаціях у спортсменів у контактних видах спорту.

Ключові слова: психологічний потенціал, особистісний адаптаційний потенціал, адаптаційні здібності, самооцінка, конструкти.

L. Akimova

Candidate of psychological sciences, docent,
Odessa National University named after I. Mechnikov
General and Social Psychology Department

SELF-ASSESSMENT AS A COMPONENT OF ADAPTIVE HUMAN POTENTIAL OF ATHLETES

Summary

Structural components of personal adaptic potential are considered. It is shown that the self-appraisal can be considered as the factor causing actualization of personal adaptic potential. Results of empirical study of self-appraisals confirming regulating function in actualization of personal adaptic potential in crisis situations at sportsmen in contact sports are presented.

Keywords: psychological potential, personal adaptation potential, adaptive skills, self esteem, constructs.

Бефани Анжела Анатольевна

кандидат психологических наук, доцент,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

**ЛИЧНОСТЬ В СИТУАЦИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ
И ЕЕ ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ**

В статье выполнен теоретический анализ проблемы личности в неопределенных ситуациях, раскрыто содержание структурных компонентов инновационного потенциала личности, необходимого для решения задач в ситуациях неопределенности.

Ключевые слова: личность, ситуация неопределенности, инновационный потенциал личности.

Современный мир характеризуется масштабностью и стремительностью социальных трансформаций: изменения, инновационные процессы затрагивают все сферы жизнедеятельности личности — и производственную, и политическую, и социальную, и т. д. Личность постоянно оказывается в ситуациях неопределенности, возрастания многообразия принципов организации социальных общностей, видов деятельности, социальных ролей, групповых норм. Неопределенными для личности становятся и цели, и способы их достижения, и жизненные перспективы, и ценности, и процессы коммуникации, и др.

Изменяющаяся социальная реальность с ее вариативностью, противоречивостью, непредсказуемостью, слабой подконтрольностью субъекту требует от него готовности принимать преобразования, осваивать новое, развивать у себя различные проявления инновационного потенциала.

В настоящее время интерес к изучению проблемы личности в неопределенных ситуациях очевидно возрастает. Утверждается идея новых личностных особенностей «человека изменяющегося мира», который становится не жестко детерминированным, а ситуативным и возможным [4]. Обосновывается, что не адаптация как приспособление к социальной ситуации, а творчество как выход за пределы ситуации, как самоосуществление, самореализация — такова основная жизненная цель личности в меняющемся мире. Как показывает Д. А. Леонтьев, выбор адаптации — это отказ от изменений, отход от неизвестности, неопределенности, выбор прошлого, а шагом вперед, выбором будущего является самореализация личности [14, с. 96]. Исследуются особенности трансформаций организационной культуры в сторону ценностей изменения: ожидания от сотрудников особых качеств, ориентация на гибкое управление, на целевой, а не статусный характер взаимодействий и т. д. [5], [15].

Целью данной статьи является теоретическое обоснование проблемы личности в ситуациях неопределенности и содержания инновационного

потенциала личности, необходимого ей для решения задач в этих ситуациях.

Особенности ситуаций информационной неопределенности исследованы в работах социальных психологов когнитивистской ориентации. В качестве основного признака субъективной неопределенности рассматривается несовместимость у личности актуальных и прошлых знаний о ситуации (либо наличие одномоментного рассогласования когниций), затрудненность категоризации реальности. Согласно теориям когнитивного соответствия, индивид стремится снизить уровень неопределенности, активно перестраивая ситуацию согласно собственной консонансной схеме [22].

Неопределенность ситуации раскрывается некоторыми авторами с точки зрения наличия множественности выборов, в том числе сопряженных с высоким риском принимаемого решения [12].

Рассматривая неопределенность как субъективную сущность социальных изменений, Е. П. Белинская и О. А. Тихомандрицкая выделяют следующие ее характеристики: множественность как вариативность выборов, множество решений и интерпретаций; непредсказуемость как субъективная невозможность прогноза ее развития, воспринимаемое отсутствие причинно-следственных закономерностей; неконтролируемость как субъективная невозможность контролировать развитие событий, противостоять неожиданностям [6].

В ситуациях информационно неопределенных, сложных для опознания, в которых отсутствуют авторитетные социальные модели, четкие нормы и правила поведения, эксплицированность санкций, резко возрастает степень свободы для индивида по определению ситуации, ее дальнейшему построению и развитию на основе присущих ему личностных особенностей и способов решения проблем.

По мнению многих социальных психологов, неопределенность, неоднозначность, информационная «зашумленность» среды являются необходимым условием для предоставления приоритета личностным факторам детерминации всех видов активности — как поведенческих, так и познавательных [6]. Так, В. А. Петровский, говоря о надситуативной активности личности, показывает, что ее вектор направлен, как правило, на «неосвоенную область, неосвоенную настолько, что в ней еще нет каких-то предзаданных целей, правил действия» [17, с. 495].

Положение о том, что социальные ситуации неопределенности вызывают особенную активность личности, являются прямым следствием методологической позиции С. Л. Рубинштейна, согласно с которой внешние причины действуют, преломляясь через внутренние условия. Любая внешняя неопределенность неминуемо вызывает внутреннюю активизацию субъекта, стремление найти точку опоры в себе самом, в своем внутреннем потенциале. Смысл процесса самодетерминации, по Рубинштейну, «состоит в подчеркивании роли внутреннего момента самоопределения, верности себе» [20, с. 382].

Идеи Рубинштейна были последовательно развиты в работах К. А. Абульхановой-Славской, которая, в частности, охарактеризовала

особый — «преобразующий» тип жизненной стратегии личности, который соединяет в себе принятие неопределенности и усиление активности в ней [1].

В. С. Ротенберг и В. В. Аршавский в своем исследовании поисковой активности пришли к выводу, что сохранение активности в неопределенной ситуации зависит от ряда личностных факторов, среди которых особенного внимания, на наш взгляд, заслуживает возможность идентификации себя в меняющейся ситуации с прошлыми социальными достижениями [19].

Для принятия ситуации неопределенности и активных действий в ней необходимо развитие у личности достаточно высокого уровня инновационного потенциала как психологической готовности к новому.

Многочисленные исследования в области психологии инноваций показывают, что большинство сотрудников организаций при внедрении нововведений руководствуются жестко согласованной системой диспозиций, медленно перестраивающейся, обеспечивающей трансляцию прошлого опыта. У них возникают психологические барьеры, консервирующие активность по отношению к инновационному объекту либо направляющие активность в сторону, противоположную от него: сама неопределенность, новизна ситуации провоцируют смутное ощущение несоответствия новых требований сложившимся стереотипам и, как следствие, самозащиту [7], [10], [13].

Установлено, что диспозиционная социальная ригидность лиц, сопротивляющихся организационным инновациям, проявляется в следующих личностных особенностях: нетерпимость к неопределенности, к двойственности, отсутствие плюрализма в восприятии социальных ситуаций, желание контроля за развитием событий, потребность в четких, иерархизированных целях, в однозначном представлении о возможных результатах действий, основанных на четких алгоритмах [18].

Согласно Г. Хофстеде, избегание неопределенности проявляется в следующих особенностях личности: желание урегулировать свое поведение, его предписания и обоснования; предпочтение стабильности условий деятельности; состояние переживаемого стресса при любых инновациях [24].

Нетерпимые к неопределенности личности характеризуются такими особенностями когнитивного стиля, как невозможность допущения сосуществования противоположных характеристик объекта, склонность к отвержению всей субъективно бесполезной и незнакомой информации, предпочтение уже известной информации. Они видят в окружающем мире лишь то, что очевидно, бросается в глаза, а на то, что менее заметно, внимания не обращают. Их взгляд на мир узок, ограничен привычными рамками. Свою энергию они тратят на преодоление страха перед новым, необычным, неопределенным.

Установлено, что ситуации неопределенности вызывают у людей с неразвитым инновационным потенциалом состояние эмоционального напряжения, переходящее в тревогу, блокирующее возможность рационального поведения, и провоцируют у них широкий спектр негативных эмоциональных переживаний [7], [13].

Развитый инновационный потенциал личности, который мы понимаем как ее психологическую готовность к изменениям, способность инициировать и решать задачи в ситуациях неопределенности, включает в себя четыре компонента: особенности ценностно-мотивационной сферы личности; общие умственные способности; особенности социального интеллекта; интегральные социально-психологические характеристики личности.

Первый компонент инновационного потенциала раскрывается в следующих особенностях:

1. Особое ценностное отношение к реальному миру — не как к миру стабильному и упорядоченному, а как к бесконечно разнообразному, постоянно меняющемуся. Наличие специфической инновационной мотивации как элемента всей системы ценностей. В ее основе лежат потребность в неопределенности, новизне, готовность к выходу за рамки уже известного, потребность ко всему подходить творчески, осуществлять проблематизацию привычных, хорошо знакомых ситуаций, не несущих, казалось бы, никаких проблем и не требующих никаких изменений.

2. Склонность к эмоциональному комфорту в ситуациях неопределенности. Личная заинтересованность в нововведениях, увлеченность инновационным процессом, переживание позитивного отношения к нему. Новые, сложные задачи воспринимаются лицами с высоким уровнем инновационного потенциала (например, профессиональными брокерами фондового рынка, успешными инвесторами, антикризисными менеджерами) как личностный вызов, более того — они могут сознательно или неосознанно осуществлять поиск таких задач с их неясностями и неопределенностями. Позитивные эмоции, которые при этом возникают, могут иметь самостоятельное мотивирующее влияние на личность и переживаться как стимул для развития собственных возможностей, для собственного роста [18].

3. Высокий уровень развития потребности в самоактуализации, к самоизменениям, к постоянному открытию в своем «Я» новых сторон.

Как считает представитель социального конструктивизма К. Герген, «индивид, углубленный в пучину различных социальных отношений, нуждается не в глубинном, вечном, истинном «Я», а в потенциале для коммуникации и самопрезентации». Поэтому «Я» современного человека принципиально открыто для изменений вслед за изменениями интеракций — только так личность может справиться с постоянно меняющейся действительностью [23, с. 121].

Содержание второго компонента инновационного потенциала личности составляют следующие умственные способности:

1. Для преодоления сложности, противоречивости, новизны информации в ситуациях неопределенности способность использовать специфические когнитивные средства в виде «прототипов» как разнообразных устойчивых способов хранения информации [2] или «недифференцированных образов», позволяющих отразить все многообразные свойства объекта (без дифференциации их на существенные и несущественные), то есть учитывать любые возможности его изменения [6].

2. Способность адекватно воспринимать и когнитивно конструировать неопределенные ситуации [16]. Способность актуализировать весь свой опыт когнитивной репрезентации ситуаций разного типа, дифференцировать и генерализировать информацию, наличие развитого механизма когнитивного оценивания особенностей ситуации и смысла того, что происходит [3].

3. Способность проблемно мыслить (видеть возможности изменения, совершенствования актуальной ситуации, экстраполировать ее, прогнозировать будущие трудности и последствия развития).

4. Способность системно мыслить (видеть все элементы ситуации панорамно, целостно).

5. Толерантность к ситуациям неопределенности, которая понимается нами в данном контексте как характеристика когнитивного стиля личности, в частности ее когнитивной сложности, что проявляется в допущении сосуществования противоположных свойств объекта, склонности принимать на первый взгляд субъективно ненужную информацию, в высокой степени дифференциации оценок других и самооценок и т. д. В социальной психологии экспериментально обоснована зависимость между когнитивной сложностью личности и способностью анализировать окружающий мир, легкостью интеграции противоречивых данных о социальном объекте (ситуации, другой личности) [2].

6. Гибкость мышления. Креативность как способность к конструктивному, нестандартному мышлению [9], как интеграция высоких умственных способностей и мотивационных характеристик личности [8].

Третий структурный компонент инновационного потенциала личности составляют особенности социального интеллекта, который мы понимаем как систему социально-психологических способностей адекватно определять, успешно прогнозировать развитие и конструировать ситуации межличностного и межгруппового взаимодействия.

К особенностям социального интеллекта как составляющей инновационного потенциала личности принадлежат:

1. Способность анализировать сложные ситуации взаимодействия, понимать логику их развития, достраивать отсутствующие звенья.

2. Толерантность к плюрализму точек зрения в совместном решении проблемы, способность использовать мысли и позиции, противоположные собственным (антиномичность мышления).

3. Способность улавливать и выражать общую мысль участников ситуации относительно возникающих в инновационном процессе проблем и создавать смысловую конгруэнтность с другими.

4. Способность влиять на других, привлекая их к решению задачи.

5. Способность воздействовать на динамику инновационного процесса (ускорять или тормозить процесс).

6. Гибкость социального поведения: готовность к освоению новых социальных ролей, способность к переключению с одних социальных позиций и статусов на другие и т. п.

7. Способность расширять аспекты социальной идентичности: приобретая очередной аспект идентичности, личность становится все более богатой

в репертуаре своего социального поведения и более гармоничной в своих отношениях с окружающим миром [21]. Это созвучно с такой характеристикой личности, как ролевая пластичность, по Гилфорду [9].

Исследователями установлена позитивная связь между особенностями социальной идентичности личности и следующими ее свойствами: уровнем самопринятия, самоконтроля, саморегулирования, автономностью системы самооценок, самоэффективностью, способностью репрезентировать разноеобразие своего и социального будущего, «ситуационной смелости» как склонностью вступать в новые социальные ситуации [11].

К числу основных интегральных социально-психологических характеристик, влияющих на поведение личности в инновационных процессах и любых социальных ситуациях неопределенности, мы отнесли:

1. Внутреннюю (интернальную) локализацию контроля как склонность личности приписывать ответственность за результаты своей деятельности не внешним силам, а собственным способностям и усилиям. Благодаря развитому чувству собственной ответственности и вере в свою способность справляться с новыми, сложными, неопределенными ситуациями интерналы эффективны во всех видах деятельности и успешно строят межличностные отношения. Им присущи повышенная чувствительность к незаметным особенностям ситуации, восприятие жизненных проблем в совокупности позитивных и негативных сторон, восприятие мира как источника «вызовов» (как возможности использовать свои силы). Неудачи не пугают интерналов, а используются ими в качестве полезной информации, свидетельствующей о необходимости изменить направление поисков решений [3].

2. Активность как способность инициировать изменения в отношениях с социальным миром и саморазвитие. Преобладание конструктивно преобразующей стратегии совладения с трудными жизненными ситуациями.

Таким образом, мы раскрыли основные характеристики неопределенности ситуации как субъективной сущности социальных изменений. На основе теоретического анализа пришли к выводу о том, что изменяющаяся социальная реальность требует от личности развития особого инновационного потенциала, который мы рассматриваем в качестве ее психологической готовности к изменениям (в том числе к самоизменению) и способностей инициировать и решать задачи в неопределенных ситуациях. Были выделены специфические особенности лиц с неразвитым инновационным потенциалом, нетерпимым к неопределенности. Раскрыто содержание структурных компонентов инновационного потенциала личности: особенностей целостно-мотивационной сферы, общих умственных способностей, особенностей социального интеллекта, интегральных социально-психологических характеристик личности.

Список использованных источников

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М., 1991.
2. Андреева Г. М. Психология социального познания. — М., 2005.

3. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал. — 1994. — № 1.
4. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. — Воронеж, 1996.
5. Базаров Т. Ю., Еремин Б. Л. Управление персоналом. — М., 2001.
6. Белинская Е. П., Тихомандрицкая О. А. Социальная психология личности. — М.: Издат. центр «Академия», 2009.
7. Бефани А. А. Отношение личности к ситуациям инновационной неопределенности // Актуальные проблемы современной психологии. — Харьков: ХГУ, 1993.
8. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. — Ростов-на-Дону, 1983.
9. Гилфорд Д. Социальный интеллект. — М., 1965.
10. Ильина Н. А. Отношение к нововведениям в производственном коллективе. — Л.: ЛГУ, 1985.
11. Коржова Е. Ю. Развитие личности в контексте жизненной ситуации // Психологические проблемы самореализации личности. — СПб., 2000. — Вып. 4.
12. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений. — М., 2003.
13. Коростылева Л. А., Советова О. С. Психологические барьеры и готовность к нововведениям. — СПб.: СПбГУ, 1995.
14. Леонтьев Д. А. Самореализация и сущностные силы человека // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Шур. — М.: Смысл, 1997.
15. Липатов С. А. Проблема организационной приверженности и идентификации с точки зрения социальной психологии // Мир психологии. — 2004. — № 2.
16. Магнуссон Д. Ситуационное восприятие — область исследований // Психология социальных ситуаций / Сост. и общая редакция Н. В. Гришиной. — СПб.: Питер, 2001.
17. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности. — Ростов-на-Дону, 1996.
18. Подьяков А. Н. Исследовательское поведение: стратегии познания, помощь, противодействие, конфликт. — М., 2000.
19. Ротенберг В. С., Аршавский В. В. Поисковая активность. — М., 1989.
20. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1973.
21. Сушков И. Р. Психологические отношения человека в социальной системе. — М.: Изд. «Ин-т психологии РАН», 2009.
22. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. — СПб., 1999.
23. Якимова Е. В. Социальное конструирование реальности: социально-психологические подходы. — М., 1999.
24. Hofstede G. Culture's consequences: international differences in work-related values. — Beverly Hills, 1980.

А. А. Бефани

кандидат психологических наук, доцент,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ОСОБИСТІТЬ У СИТУАЦІЯХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА ЇЇ ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Резюме

В статті виконаний теоретичний аналіз проблеми особистості у невизначених ситуаціях, розкритий зміст структурних компонентів інноваційного потенціалу особистості, який є необхідним для вирішення завдань у ситуаціях невизначеності.

Ключові слова: особистість, ситуація невизначеності, інноваційний потенціал особистості.

A. Befani

candidate of psychological sciences, docent,
Odessa National University named after I. I. Mechnikov

**PERSONALITY IN THE SITUATIONS OF VAGUENESS
AND ITS INNOVATIVE POTENTIAL**

Summary

In the article the theoretical analysis of problem of personality in indefinite situations is executed, the maintenance of structural components of innovative potential of personality, necessary for the decision of tasks in the situations of vagueness, is exposed.

Key words: personality, situations of vagueness, innovative potential.

Бондаренко Наталья Владимировна

старший преподаватель,

Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко,
кафедра психологии

МЕСТО ТЕЛЕСНОГО ОПЫТА В ПЕРЕЖИВАНИЯХ БОЛЕЗНИ У ПОДРОСТКОВ

В статье раскрывается понятие «телесный опыт» и представлены результаты исследования переживаний болезни у подростков. Отмечено, что опыт переживания болезни является частью жизненного опыта человека, преобладание в структуре переживания болезни телесного компонента влияет на когнитивную оценку болезни и самооценку субъекта в ситуации болезни.

Ключевые слова: опыт болезни, переживание болезни, телесный опыт.

Каждый человек имеет переживания, связанные с состоянием болезни, посещениями врача, процедурами обследования и лечения, физическими страданиями, и все это образует опыт болезни. Собственный опыт тех или иных болезней позволяет каждому выступать «экспертом» в такого рода вопросах. Опыт субъекта, связанный с болезнями, является частью жизненного опыта, который значительно отличается от научного опыта и эксперимента. Опираясь на характеристики, предложенные Подшивалкиной В. И. [2], можно считать, что это приватный, принципиально непубличный опыт, касающийся скрытых сторон жизни человека, пережившего болезнь.

Изучение такого опыта человека, с одной стороны, позволяет глубже понять субъективную реальность болеющего и потенциальные возможности как необходимые для совладания с болезнью, так и не связанные с ней, а с другой — требует особых методов исследования, в частности применения качественной методологии.

Большинство психологов, исследуя психологические факты, имеющие какое-либо отношение к связи «индивид — его тело», предпочитают пользоваться максимально широкой категорией «телесный опыт», не стремясь дать строгое исчерпывающее определение образа тела. При необходимости эта категория конкретизируется и приобретает более определенное значение. Так, при исследовании объективных параметров тела, воспринимаемых субъектом, подразумевается «восприятие тела», когда речь идет о связи с более широкими психологическими системами — «концепция тела». При анализе особенностей распределения внимания к различным участкам тела используется термин «осознание тела», а когда исследуются особенности телесной самоидентичности — «телесное Я» [1, 3].

В зарубежной психологии в изучении телесного опыта условно выделяют три направления, имея в виду характер его представленности в самосознании (Е. Т. Соколова). Каждое из них опирается на одну из характеристик человеческого тела: тело как своеобразное хранилище Я, обладающее

определенными субъективными границами; внешность как характеристика тела и тело как носитель определенных символических значений.

Первое направление исследований образа тела и его связи с Я-концепцией исходит из представления о теле как хранилище Я, имеющем определенные субъективные границы. Отправными точками в такого рода исследованиях явились тезис психоанализа о способности к различению внутреннего мира субъективных желаний и внешнего мира объектов как важнейшем показателе нормального развития ребенка, с одной стороны, и представление о теле как границе Я — с другой. Ключевым понятием в этих исследованиях является «граница образа тела» (bodyimageboundary), введенное С. Фишером и С. Кливлендом (1958). Авторы полагали, что люди различаются по тому, насколько «твердыми», «определенными», «предохраняющими от внешних воздействий», «отгораживающими от внешнего мира» они воспринимают границы собственного тела. Как правило, это восприятие неосознанно и проявляется в чувстве определенной отграниченности от окружающей среды. В патологии, например, при шизофрении или повреждениях мозга, могут наблюдаться размытие ощущаемых границ тела или их исчезновение, а также смешение событий, происходящих внутри и вне физических границ тела.

В исследованиях С. Фишера и С. Кливленда показано существование устойчивой связи между степенью определенности границ образа тела и особенностями локализации психосоматических симптомов, некоторыми психофизиологическими и личностными характеристиками человека. У лиц с высоким уровнем определенности границ в сознании яснее представлены внешние покровы тела. Психофизиологическими коррелятами эмоциональных состояний у них чаще являются различные изменения состояния кожи и мускулатуры (покраснение или побледнение, «мурашки», ступоры и т. п.). В случае психосоматизации симптомы чаще всего локализуются в области внешних покровов (экземы, дермиты и т. п.). Исследования выявили у подобных субъектов более стабильную адаптацию, сильную автономию, выраженное стремление к эмоциональным контактам. У лиц с низкой степенью определенности границ образа тела в сознании более отчетливо представлены внутренние органы. На эмоциогенные стимулы они реагируют изменением состояния желудочно-кишечной и сердечно-сосудистой систем. С этими органами тела связаны и психосоматические симптомы. Личностные особенности проявляются в слабой автономии, высоком уровне личностной защиты, неуверенности в социальных контактах [3; 12–13].

Второе направление исследований связано с такой характеристикой тела, как внешность. В этих исследованиях тело рассматривается, с одной стороны, как носитель личных и социальных значений и ценностей, при этом акцент делается на эмоциональном отношении к собственной внешности и ключевыми выступают такие понятия, как «значимость» и «ценность» тела, «удовлетворенность» им. С другой стороны — тело представляется как объект, обладающий определенной формой и размерами, в такого рода исследованиях изучается преимущественно когнитивный компонент

с опорой на такие понятия, как «точность», «недооценка», «переоценка», «искажение» в восприятии тела.

Так, в исследованиях, направленных на определение ценности, приписываемой людьми различным частям своего тела, наиболее «ценными» оказались нога, глаз и рука. При этом психически больные субъекты «дешевле» оценивали тело, чем нормальные испытуемые, а женщины — «дешевле», чем мужчины (Плутчек с соавт., 1973). В другом исследовании мужчины оценивали половой член, яички и язык как наиболее важные, при этом оценка не зависела от социоэкономического статуса и возраста, лишь у старых людей несколько снижалась оценка половых органов. У женщин оценки оказались менее определенными, лишь у тех, кому было за 70, язык стабильно оказывался на первом месте (С. Уэйнстейн с соавт., 1964). Физическая болезнь или увечье значительно меняют субъективную ценность различных частей тела (З. Липовски, 1975). Направленность изменения ценности зависит от степени повреждения части и от ее прежней субъективной значимости. Ценность отдельных телесных качеств может изменяться под влиянием общественных процессов (война, развитие киноиндустрии) (Фишер, Кливленд, 1958).

В других работах исследовались связи между эмоционально-ценностным отношением к своей внешности и различными переменными Я-концепции. Результаты таких исследований показали, что существует высокая положительная корреляция между удовлетворенностью телом и удовлетворенностью собой, высокая зависимость между уровнем личностной депрессии и степенью неудовлетворенности телом (А. Марселла, 1981); высокая корреляция обнаружена между удовлетворенностью телом и ощущением личностной защищенности (Уэйнберг, 1969), а также между успешностью самореализации и оценкой собственного тела (Л. Сион, 1968).

Отдельная часть работ в рамках этого направления изучает точность восприятия своего тела. Результаты отражают зависимость точности самовосприятия от состояния сознания испытуемого, от возраста, от культурных стереотипов, от уровня умственного развития и уровня самооценки. В ряде работ показано, что при различных видах психической патологии, особенно при нервной анорексии и шизофрении, наблюдаются выраженные нарушения восприятия собственного тела (Д. Гарднер, 1981; Кливленд, 1962), подобные нарушения отмечаются и у лиц, страдающих ожирением (Д. Гарднер, 1976).

Эти исследования указывают на обилие экспериментальных данных, доказывающих существование тесной связи между особенностями образа тела и Я-концепцией, однако, как справедливо указывает Е. Т. Соколова, большинство исследователей не дает содержательно-психологического объяснения этой связи, указывая лишь на их взаимовлияние.

Третье направление исследований физического образа Я рассматривает тело, как уже указывалось, в качестве носителя определенного символического значения. Эти исследования в большинстве своем построены на психоаналитической методологической основе. Еще первые исследователи-аналитики считали, что при конверсионной истерии необычные сенсорные

и моторные нарушения в определенных частях тела необходимо рассматривать как символическое выражение желания (например, руки или ноги символически приравниваются к пенису, а их паралич говорит о торможении сексуальных импульсов) (О. Фенишел, 1945).

Т. Шаш (1975) рассматривал истерический симптом как способ коммуникации между больным и другим человеком. Он считал, что больные истерией бессознательно используют свое тело как средство коммуникации, как протоязык для передачи сообщения, которое невозможно выразить обычным способом. Таким образом, соматические жалобы, боль и другие ощущения приобретают коммуникативную функцию.

Определенный интерес представляют данные, полученные в ходе экспериментальных исследований С. Фишером, направленных на выявление особенно значимых и осознаваемых участков тела. Результаты показали, что субъекты с выраженным «интересом» к определенной зоне тела обладают сходными особенностями личности, выявленными с помощью опросников и проективных методик. Например, интерес к сердцу соответствует у мужчин озабоченности моральными и религиозными проблемами, а у женщин — общительности и доброжелательности; внимание ко рту характеризует агрессивных мужчин и стремящихся к власти женщин. При интерпретации результатов С. Фишер опирается на традиционные психоаналитические символы, из чего следует, что связь между «осознанностью» зоны тела и определенными личностными чертами объясняется существованием символического значения этого участка тела. Такое значение, как правило, не осознается и отражает внутриличностные конфликты и защиты, интерес к определенным телесным ощущениям или, наоборот, стремление их избежать. Конфликты могут иметь отношение к сексуальным или агрессивным импульсам, стремлению к власти, близости с другими и т. п. Эти символические значения частично определяются детскими переживаниями. Если значимые для ребенка люди придают особый смысл какой-либо части тела или его функции, подчеркивая ее ценность или, наоборот, отрицательно реагируя на симптомы, связанные с ней, то у ребенка образуются ассоциативных связи между этой частью тела или функцией, с одной стороны, и особым к ней отношением или поведением — с другой. Кроме этого, результаты экспериментов Фишера доказывали существование не только индивидуальных, но и общих для определенной популяции людей символических значений отдельных частей тела.

По мнению Липовски (1981), знание символического значения частей тела и их функций важно для клиницистов — по той причине, что конфликты и влечения часто сопровождаются соматическими проявлениями, которые в последующем отражают символические связи с темами конфликтов. Эти соматические симптомы в дальнейшем могут появляться, как только субъект будет оказываться в аналогичной ситуации, и могут быть расценены как проявление болезни. Липовски также указывал еще на один механизм, при котором повреждение части тела или его функции активизирует символическое значение, связанное с ней, и приводит к чрезмерной эмоциональной реакции, иррациональным установкам или поведе-

нию. Эти механизмы могут сработать даже в случаях небольшой травмы или легкой физической болезни [цит. по: 4].

В школьные годы внешний облик ребенка во многом определяет отношение к нему сверстников и учеников, что существенно отражается на общей самооценке. С другой стороны, в подростковом возрасте каждый ребенок «проходит» через пубертатный кризис, во время которого происходят значительные изменения, связанные с телом и его физиологическими функциями, что, несомненно, сопровождается определенными переживаниями и формирует телесный опыт подростка. Вот лишь некоторые факторы, обуславливающие актуальность исследования телесного опыта с точки зрения возрастных закономерностей и его влияния на формирование личности.

Нами было проведено исследование, в котором изучались особенности переживаний подростков, связанных с болезнями (дипломное исследование Кацер Л. В., 2010 г.). В исследовании принимали участие 43 подростка в возрасте 13–15 лет (22 девочки и 21 мальчик), учащиеся средней школы № 14 г. Бендеры (Приднестровье). Исследование проводилось с помощью наблюдения, беседы, анализа сочинений подростков «Мои переживания болезни» и модифицированного варианта семантического дифференциала (предлагалось оценить понятия «Я», «Болезнь» и «Здоровье»).

Оценка содержания текстов сочинений производилась по следующим категориям — «ситуация», «телесный опыт», «эмоции и чувства», «когниции» и «поведение», причем последняя включала «уровень желаний, намерений», «уровень действий» и «действия третьих лиц». В данной статье приведены результаты анализа лишь по категориям «ситуация» и «телесный опыт».

Категорию «Ситуация» составляли фразы и высказывания, содержащие в себе указание факта конкретного заболевания, описание места, обстоятельств, временных характеристик. К категории «Телесный опыт» или «телесный компонент переживания болезни» были отнесены фразы, описывающие телесные ощущения, в том числе боль, состояния организма и сферы витальных потребностей. Эту категорию мы понимаем в широком смысле, опираясь на позицию крупнейшего теоретика в этой области С. Фишера, по мнению которого понятие «телесный опыт» может охватывать все психологические факты, имеющие хоть какое-либо отношение к психологической связи «индивид — его тело» (образ восприятия тела, его включенность в более широкие психологические системы, образующие концепцию тела, осознание тела и телесное-Я). В нашем исследовании актуализировался телесный опыт, связанный с болезнями. Понятия «телесный опыт» и «телесность» использовались как синонимы.

Так, 87 % текстов содержали в себе упоминание о конкретной ситуации болезни, чаще всего у подростков актуализировались ситуации, связанные с простудными заболеваниями, гриппом, ангиной, ветряной оспой, реже упоминались травмы, хронические заболевания почек, желудка, 13 % респондентов описывали обобщенные переживания, не упоминая конкретную болезнь. При этом чаще всего (56 %) в текстах указывался один эпизод бо-

лезни, реже (20 %) — два, и лишь в 11 % случаев подростки упоминали о 3–4 случаях своей болезни. Причем речь шла о ситуациях, происшедших совсем недавно (последние месяцы), либо в течение последних 2–3 лет, т. е. легко актуализировались факты болезни недавнего прошлого. В исследуемых текстах не отмечалось переживаний, связанных с болезнями, имевшими место в детском возрасте.

При анализе содержания текстов сочинений было выделено 39 единиц, относящихся к категории «телесный опыт», это были фразы, отражающие симптомы болезни («у меня была температура», «болела голова», «болело горло», «боль в сердце», «ломит все тело»), общее состояние организма («чувствуешь себя раздражительной», «недомогание», «тело жжет, наступает страшная лень», «у меня был очень плохой вид» и др.).

По преобладанию в описаниях признаков того или иного компонента переживания болезни нами условно был определен тип переживания. У 28 % респондентов преобладали эмоциональные признаки, в 18,6 % — поведенческие, в 16,3 % — телесные, у 14 % подростков — когнитивные, в 24 % случаев не отмечалось явного преобладания и они были обозначены как «смешанные». Эти результаты свидетельствуют о том, что у подростков восприятие болезни сопровождается сильными эмоциональными проявлениями, которые нередко заслоняют телесные ощущения и физиологические проблемы, т. е. они (эмоции) легче осознаются, лучше запоминаются и быстрее актуализируются, чем телесность. «Смешанный» тип переживания был выявлен почти у четверти исследованных (24 %), в то же время в этой группе у 10 % отмечалось сочетание телесных и эмоциональных признаков.

Список использованных источников

1. Междисциплинарные проблемы психологии телесности // Материалы межведомственной научно-практической конференции. — М., 2004.
2. Подшивалкина В. И. К вопросу о применении качественных методов в социологии, или какой опыт мы изучаем // Социология: методология, методы, маркетинг. — 2008. — № 4. — С. 197–206.
3. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. — М., 1989.
4. Тхостов А. Ш. Психология телесности. — М.: Смысл, 2002.

Н. В. Бондаренко

старший викладач,

Придністровський державний університет ім. Т. Г. Шевченка

**МІСЦЕ ТІЛЕСНОГО ДОСВІДУ В ПЕРЕЖИВАННІ ХВОРОБИ
У ПІДЛІТКІВ**

Резюме

У статті розкривається поняття «тілесного досвіду» та представлені результати дослідження переживання хвороби підлітками. Відмічено, що досвід переживання хвороби є частиною життєвого досвіду людини, домінування в структурі переживання хвороби тілесного компонента впливає на когнітивну оцінку хвороби та самооцінку суб'єкта в ситуації хвороби.

Ключові слова: досвід хвороби, переживання хвороби, тілесний досвід.

N. Bondarenko

Senior Lecturer

Transnistria state university named after T. Shevchenko

**LOCATION BODILY EXPERIENCE IN BURNOUT DISEASE
IN TEENAGERS**

Summary

Article discovered idea «bodily experience and the results of research experience disease adolescents. It is noted that the experience of feeling sick is part of human life experience, the dominance structure in bodily experience of illness affects the cognitive component of disease evaluation and self-esteem in situations sub'ekta disease.

Key words: experience of illness, suffering illness, bodily experience.

Гусакова Марина Петрівна

кандидат психологічних наук, доцент,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ОРИГІНАЛЬНОСТІ ТА ПАРАДОКСАЛЬНОСТІ ЯК КРИТЕРІЇВ ОЦІНКИ КОГНІТИВНИХ СТРАТЕГІЙ ОСОБИСТОСТІ

У роботі продемонстровано, що когнітивним стратегіям категоризації візуальних об'єктів притаманний різний творчий потенціал. Цей потенціал виявляє себе як індекс незалежності (свободи) від вимог зовнішньої ситуації і внутрішніх умов. Так, найменш креативною є формальна і ригідна індивідуальна стратегія. Підвищення креативності пов'язане з використанням індивідуальних стратегій. Найвищий прояв креативності пов'язаний з використанням парадоксальних стратегій категоризації.

Було встановлено, що альтернативним поширеному принципу оригінальності, покладеному в основу поняття креативності, може виступати принцип парадоксальності. За критерієм оригінальності креативність наростає від групи психологів до математиків і до групи хворих на шизофренію. За критерієм парадоксальності прояви креативності наростають від хворих на шизофренію до психологів і до математиків. Принцип парадоксальності рішення дозволяє нам розглядати креативність як прояв «вищого культурного рівня буття особистості».

Ключові слова: креативність, стратегії категоризації, принцип оригінальності, принцип парадоксальності.

Творчість означає «здатність бачити нові відносини, висловлювати незвичайні ідеї і натхнення, відходити від традиційних схем мислення». «Креативність — це здатність створювати продукт, який характеризується новизною і при цьому відповідає контексту, в якому він знаходиться» (Любарт Т., Муширу К., Торджман С., Зенасин Ф., 2009, с. 20). Креативність розуміється як здатність породжувати нові ідеї, відхилятися в мисленні від стереотипів і традиційних схем, але водночас зберігати осмисленість усіх цих дій.

Креативність як аспект пізнавальної діяльності вперше розглядається нами в аспекті когнітивної стратегії категоризації об'єктів. Робота присвячена вивченню креативності як соціально-психологічної та культурно-історичної характеристики творчої особистості.

Ми висуваємо припущення, що в основі креативності стратегій категоризації буде лежати принцип збільшення індексу свободи оперування ознаками об'єктів. Даний індекс свободи пов'язаний з використанням парадоксальних інтелектуальних дій, культурно зумовлених.

Можливо, що механізмом, що дозволяє збільшувати індекс свободи оперування ознаками, є продовження стану відкритості до стимуляції до

етапу «остаточного підтвердження». Зазвичай етап «остаточного підтвердження» характеризується різким зниженням «чутливості до сторонніх подразників: несумісні ознаки або нормалізуються, або повністю відсіваються... поріг розрізнення ознак, що суперечать цій категоризації, підвищується майже на цілий порядок» (Брунер Дж., 1977, с. 26). Однак поки це залишається припущенням, яке потребує окремого дослідження.

Свобода оперування ознаками об'єктів як індекс креативності категоризації. Творча стратегія категоризації об'єктів визначається на основі використання сумішу ознак. Ця стратегія вимагає від суб'єкта вміння віддавати собі звіт про зміст своїх пізнавальних функцій, тобто переходити в метапізнавальну позицію. Саме це визначається Б. Величковським як продуктивна робота зі своїми знаннями з опорою на «метакогнітивний компонент знання про знання» (Величковский Б. М., 2006, с. 97).

Рухаючись до збільшення індексу свободи від зовнішніх і внутрішніх умов, які обумовлюють способи категоризації, ми приходимо до найбільш креативної групи випробовуваних. Креативи групують картки несподіваним і навіть дивним на перший погляд чином — не дотримуючись ні формальних стратегій (ФС), ні індивідуальних стратегій (ІС), ні евристик, а зміщуючи їх.

У нашому дослідженні було виявлено всього кілька випробовуваних, що продемонстрували творчу стратегію категоризації. Обговорюючи з ними нестандартний принцип угруповань, ми встановили, що вони ставлять перед собою інше, відмінне від поставленого експериментатором, завдання: оскільки угруповання можна зробити двома різними способами, а потрібно зробити угруповання тільки один раз, то вони бажають показати, що бачать ці можливості. Досягається таке рішення створенням груп об'єктів, що відрізняються відразу двома (а не однією) ознаками — і якісними, і кількісними. В рівній мірі можна сказати, що всередині кожної групи об'єкти відрізняються відразу за двома (а не з однією) ознаками.

У відповідності з теорією Дж. Брунера є два способи подолання неадекватності установки. Можна або переглядати очікування щодо подій навколишнього світу, або — зберігати високу перцептивну доступність стимуляції. Здається, що парадоксальні, найбільш творчі стратегії категоризації актуалізуються одним з описаних способів.

Проводячи зіставлення результатів нашого дослідження з результатами, отриманими Д. Б. Богоявленською (Богоявленская Д. Б., 1983) при вивченні інтелектуальної ініціативи як механізму творчості, ми отримуємо певні аналогії.

Так, дії наших випробовуваних *групи ФС* і випробовуваних *підгрупи ригідної ІС* з індексом незалежності, рівним нулю, нагадують підгрупу *стимульно-продуктивного* рівня. Інтелектуальна активність останніх на думку Д. Богоявленської розгортається повністю в рамках поставленого завдання відповідно до заданих умов.

Дії підгрупи *гнукої ІС* походять на стратегії *евристів*. Від інших їх відрізняє прагнення діяти по-своєму, прагнення знаходити рішення у від-

повідності з вимогами ситуації, але рішення більш оригінальне і гарне. Щоб знаходити евристики, потрібен прояв мінімального ступеню ініціативи, вважає Д. Богоявленська, або мінімального індексу незалежності, рівного одиниці.

На думку Д. Б. Богоявленської, останній рівень інтелектуальної ініціативи належить креативам, здатним виходити за рамки поставленого експериментатором завдання, при цьому вони ставлять власне завдання і вирішують саме його.

Виділені нами креативні стратегії категоризації характеризував максимальний індекс незалежності, який складається з змішування двох стратегій — якісної і кількісної — формальної та індивідуальної стратегій. Саме в такому метакогнітивному виборі випробовуваний демонструє незалежність не тільки щодо своїх когнітивних стратегій категоризації об'єктів, але й незалежність по відношенню до завдання експериментатора. Начебто порушуючи пряму вимогу — розділити картки на дві групи, підходящі до підходящих — випробовуваний вирішує нове (власне) завдання: показати, що зробити це можна відразу двома способами і жоден з них не є кращим. Можна сказати, що в такому парадоксальному виборі проявляє себе метакогнітивний механізм — вихід в рефлексивну позицію, що є маркером творчого потенціалу категоризації.

На думку В. Т. Кудрявцева, креативність повинна вести до узагальнення і розвитку нормативного знання. Недостатньо редукувати творчість до вибору рішення в невизначених умовах. Сам вибір є результатом творчого процесу постановки задачі, переосмислення завдання. Тому що альтернативи, між якими робиться вибір, можуть самі виступати як результат творчості (Дункер К., 2008, Пушкін В. Н., 1967, Кудрявцев В. Т., 2010). Породження альтернатив може являти собою: «1) безпосереднє формування всього спектру альтернатив — структурування простору вибору в цілому при вирішенні так званих «відкритих завдань» (Ю. Козелецький); 2) перетворення сталих альтернатив; 3) довизначення простору вибору — його збагачення новими альтернативами поряд з існуючими» (Кудрявцев В., 1997).

Продовженням ідеї постановки вибору або пошуку альтернатив виступає *ідея надситуативності* В. А. Петровського. Пошук альтернатив веде суб'єкта до розуміння відносності кожного з можливих виборів, а в цілому — до збільшення рефлексивності, що виводить суб'єкта за рамки заданої ситуації, перетворюючої її межі і зміст.

У цьому ж руслі розглядає творчість і Д. Б. Богоявленська, що розробляє поняття *інтелектуальної ініціативи* як здатності продовжувати пізнавальну активність в ситуації відсутності зовнішньої і внутрішньої стимуляції цієї активності. Інтелектуальна ініціатива дозволяє суб'єкту виходити за рамки ситуації, що задаються заздалегіть, і створювати ситуації у відповідності з власними вимогами.

В експериментах В. Т. Кудрявцева та О. Г. Алексеєнкової з дітьми дошкільного віку було показано, що «при вирішенні творчих завдань діти не завжди використовують можливість вибору готового засобу з сукупнос-

ті посередників-альтернатив, заданих в експериментальній ситуації (хоча вже сама необхідність вибору може представляти проблему для дитини). Нерідко вони йдуть по шляху перетворення усталених альтернатив і, таким чином, змінюють принцип рішення завдання, створюючи конструктивну альтернативу самому вибору» (Кудрявцев В. Т., 1997, с. 25).

Отже, здатність до творчості розглядалася не тільки як здатність перетворювати завдання на пошук однієї з альтернатив, але як здатність перетворювати завдання в нове завдання, яке не передбачалося початковими умовами.

Незалежність, характерна для потенційно творчих проявів особистості, пов'язана не тільки з незалежністю по відношенню до зовнішніх умов ситуації. Ще одним чинником, важливим для розуміння творчого потенціалу особистості, є здатність проявляти незалежність від власних когнітивних установок, тобто відсутність жорсткої фіксованості на суб'єктивних способах пізнання.

Так, М. О. Холодна (1999) встановила феномен розщеплення полюсів когнітивних стилів, який пояснює виділення частини випробовуваних, що демонструють здатність до зміни використовуваного когнітивного стилю. Результати таких випробовуваних займають середнє положення між вкрай високими або низькими показниками конкретного стилю (імпульсивності, полезалежності, інтегрованості і т. і.). Однак це не просто середні показники — це варіативність показників, поєднання характеристик, притаманних протилежним полюсам.

Емпіричне дослідження стратегій категоризації та їх аналіз. Якщо спиратися лише на показник оригінальності категоризації, то група хворих буде випереджати і психологів, і математиків щодо проявів креативності. Тобто недостатньо враховувати саме кількісний критерій оригінальності — частотність, зустрічаємість у виборці. Адже пізнавальна активність, спотворена хворобою і в когнітивному, і в афективному аспектах, може породжувати над-оригінальні рішення, позбавлені смислу. Для хворого таке оригінальне, максимально індивідуальне рішення має особистісний сенс, але воно не здатне стати культурним смислом, який може об'єднувати людей.

Варто докладніше описати характер креативності, що зустрічається при даному захворюванні, який принципово відрізняється від креативності категоризації здорових випробовуваних. З отриманих нами даних Гусакова М. П., 2008) хворі на шизофренію частіше за представників інших груп використовують креативні стратегії категоризації, хоча виявлені розходження були незначущі (за критерієм Фішера).

У креативній стратегії категоризації, що обирали психологи та математики, яка була названа нами парадоксальною, виявляється прагнення випробовуваних обійти пряму інструкцію та вирішити інше завдання з урахуванням усіх можливостей. Досягається такий ефект за рахунок змішування двох принципів в один: деякі випробовувані роблять це цілком свідомо, коментуючи: «Тут можна зробити двома способами», — і потім, підкоряючись інструкції, роблять тільки один вибір, який парадоксально містить в собі обидва способи угрупування.

Зовсім інший характер креативності демонструють хворі. Всі незвичайні вибори у них індивідуальні і вигадливі: один квадрат і три ромби (випробовуваний наполягає, що одну картку треба повернути інакше, щоб квадрат став ромбом); або одиниця і всі інші цифри; і пряме невиконання інструкції — розташування кольорових карток в міру посилення червоного відтінку замість поділу на дві групи.

Таким чином, і в креативних стратегіях хворих на шизофренію виявляються особливості поведінки, характерні для їхнього захворювання. Б. В. Зейгарник відзначала, що у хворих на шизофренію «зміна смислів приводила, вочевидь, до втрати «надособистісного» характеру значень» (Зейгарник Б. В., 1979, с. 36). Цим пояснюється опора на латентні ознаки предметів при їх категоризації.

Будь-який предмет може виступати в різних аспектах і для здорової людини, проте оперування властивостями та ознаками предметів у хворих на шизофренію втрачає адекватний характер в силу афективної захопленості ситуацією. «Банальність» суджень здорових людей Б. Зейгарник пояснює саме афективною нейтральністю ситуації психологічного дослідження.

Відмінною особливістю саме хворих на шизофренію є спотворення процесу узагальнення — можливість утворити будь-який зв'язок між словами, предметами безвідносно до змісту поставленого завдання. Умовність зв'язку стає настільки широкою і безпредметною, що хворий може запропонувати будь-яку схему умовного позначення слова (в піктограмі, наприклад) (Зейгарник Б. В., 1962, с. 109).

Вихолощеність, безглуздість зв'язків, які встановлюються в групі об'єктів, є найбільш яскравою патологічною рисою, що виявляється в нашому дослідженні категоризації. Це пояснюється відсутністю спрямованості на об'єктивний зміст завдання (у нашій вибірці випробовуваних — відсутність формальних стратегій), опорою на особистісні, часто неадекватні, установки. Як стверджує Б. Зейгарник, це пов'язано з високою рухливістю випадкових асоціативних процесів.

Порушення стосуються і логічного ходу мислення. Хворі на шизофренію часто підміняють виконання завдання виявленням суб'єктивного ставлення до нього (Зейгарник Б. В., 1962, с. 197). У характері креативних виборів хворих проявляється саме унікальність, нестандартність, яка ґрунтується на індивідуальних уподобаннях: «Мені так подобається», «Так правильно», «Я так вважаю».

Таким чином, ми приходимо до необхідності розділити креативні стратегії при збереженій пізнавальній діяльності і в клініці, при її порушеннях.

Для цього звернемося до поняття креативності та його змістового наповнення. На початку ХХ століття творчі здібності розглядали як максимальний вираз загальних здібностей. До 50-х років було накопичено достатню кількість емпіричного матеріалу, який вказував на слабку кореляцію інтелектуальних здібностей з творчою віддачею людини. Л. Терстоун відзначав, що творчі здібності рідко відображаються в тестах, чийм показником є IQ. Наступні спроби були спрямовані на виділення специфічної здатності до творчості. Вона була названа креативністю та визначалася як здат-

ність людини відмовитися від стереотипних способів вирішення завдань чи проблем. У цьому підході креативність операціоналізувалась через дивергентне мислення. Такий підхід викликав багато критики (див. Богоявленська Д. Б., Боно Е., Стернберг Р.).

Більшість заперечень стосувалася критерію оригінальності — ключового для визначення креативності. Ці заперечення стосуються методичних труднощів щодо чіткого визначення ступеню оригінальності (за частотою зустрічаємості), з одного боку. З іншого боку — орієнтування на оригінальність відкриває шлях для включення в сферу креативного фантазій, марення і другої продуктивної симптоматики душевнохворих людей. Д. Б. Богоявленська, з посиланням на Е. Боно, називає креативність «крезигтивністю».

Встановлено, що «високі показники креативності можуть бути обумовлені як продуктивним процесом, так і високою мотивацією досягнень, компенсаторними механізмами, специфічністю одержуваної дитиною інформації» (Банзелюк Е. И., 2008, с. 8; Дружинин В. Н., 1999). У роботах нейропсихологів було показано, що креативність може бути розвинена як компенсаторний механізм при деяких первинних пізнавальних дефіцитах (див. Семенович А. В., 2002, Матеріали, 2008).

Вперше нами були отримані емпіричні результати, що підтвердили суміжність феномену креативності як ознаки дивергентного мислення, який розташовується в просторі між творчістю і патологією.

Парадоксальні відповіді психологів і математиків при всій своїй нестандартності підкоряються і вимогам ситуації, і певній логіці, яка є дійсно парадоксальною (такою, що розв'язує головне протиріччя), і в цьому сенсі її можна назвати креативною, творчою. Коли ми зустрічаємо креативні відповіді хворих, то за зовнішньою оригінальністю і нестандартністю виявляємо або непокору умовам ситуації, тобто неадекватність рішення, або використання вкрай латентних і суб'єктивно-значимих ознак об'єктів, що не несуть в собі загальнозначимих культурних моделей пізнання.

Киштимова І. М. пропонує розглядати креативність як «властивість особистості, яка виявляється в реалізації особистісного смислу засобами культури» (Киштимова И. М., 2008, с. 9). Саме відмова використовувати культурні засоби для реалізації особистісного смислу відрізняє креативні вибори хворих.

Якщо розуміти креативність як ненормативність, то природно очікувати несумісності понять «культури» як системи норм і «креативності». Тоді культивується самозамилування, свідомість винятковості, елітарності, любові до себе.

Для культурно обумовленої креативності в центр уваги потрапляє можливість смислорозвиваючого діалогу з людьми інших епох за допомогою культурних «текстів». Виражені особистісні смисли мають ключове значення для розвитку креативності. Так, культура розуміється не як середовище розвитку, а як засіб і мета розвитку, по словах В. П. Зінченко. Тобто саме поняття креативності не тотожне неадекватності, поза-культурності (поза-нормативності) і т. ін.

Частина сучасних дослідників наполягає на тому, що креативність (творчість) повинна вивчатися як прояв вищого культурного рівня буття особистості (Артемьева Е. Ю., 1999, Бахтин М. М., 1994, Леонтьев Д. А., 1999, Франкл В., 1999).

Аналізуючи креативність парадоксальних стратегій у здорових випробовуваних, ми можемо розташувати їх на шкалі збільшення оригінальності між найменш оригінальними формально-індивідуальними стратегіями і найбільш оригінальними «крезівними» стратегіями хворих на шизофренію.

На підтримку цієї позиції — серединного (щодо крайніх ступенів вираженості якої-небудь ознаки) розташування найбільш творчих стратегій — наводить дані Б. М. Величковський (Величковский Б. М., 2006, с. 236).

В іграх-стратегіях з еколого-економічним змістом були виявлені індивідуальні відмінності в ефективності, не пов'язані з рівнем інтелекту і рівнем креативності. А от відносно метакогнітивних стратегій організації знань зафіксована істотна різниця. Так, найбільш успішні в іграх «більш активні в спробах зрозуміти взаємодію змінних системи (метапроцедура РОЗУМІННЯ)» (Величковский Б. М., 2006, с. 236), їх відрізняє від інших велика кількість знань середнього рівня абстрактності. Випробовувані з негативним балансом в іграх «спираються або на дуже специфічні, конкретні одиниці пам'яті, або залишаються на рівні загальних декларацій і добрих намірів» (там же).

Теорія розщеплення полюсів когнітивних стилів, висунута М. Холодною, є ще одним підтвердженням принципу серединності, яким характеризуються найбільш продуктивні суб'єкти.

Ми вважаємо, що належить ввести деякі принципи, які б диференціювали креативність від «крезівності» краще, ніж це робить критерій оригінальності. Одним з ключових принципів ми пропонуємо розглядати принцип парадоксальності рішення — воно має не просто бути оригінальним. Оригінальність сама по собі може приховувати порожнечу.

Креативне рішення повинно бути таким, що дозволяє розв'язати основне протиріччя на новому рівні. І що найважливіше, крок до парадоксальної стратегії — це крок не від людської спільності до одиничного, а навпаки — від індивідуальної суб'єктивності до узагальнення відмінностей, об'єднання суперечностей, з'єднання виключень і т. і. Тому насправді креативні рішення, здійснені з опорою на парадоксальні стратегії, не можуть бути занадто варіативними, на відміну від креативних рішень, що спираються на все різноманіття індивідуальних значень та уподобань.

Список використаних джерел

1. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики. — М.: Наука, Смысл, 1999.
2. Банзельюк Е. И. Диагностические показатели креативности и их динамика: Автореф. дис. ... кандидата психологических наук. — М., 2008.
3. Бахтин М. М. Проблемы творчества Достоевского. — К.: Next, 1994.
4. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1983.

5. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1977. — 413 с.
6. Величковский Б. Когнитивная наука: Основы психологии познания: в 2 т. — Т. 2. — М.: Смысл, 2006. — 432 с.
7. Гусакова М. П. Сравнительный анализ проявлений креативности при особенностях познавательной активности // Психологические исследования интеллекта и творчества. Материалы научной конференции ИП РАН 7–8 октября 2010. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. — С. 53–55.
8. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. — СПб.: Питер, 1999. — 368 с.
9. Дункер К. Подходы к исследованию продуктивного мышления // Психологии мышления / Хрестоматия. П/р Гиппенрейтер Ю. Б., Спиридонова В. Ф., Фаликман М. В., Петухова В. В. — М.: АСТ:Астрель, 2008. С. 50–67.
10. Зейгарник Б. В. Мотивы мышления // Психологические исследования интеллектуальной деятельности / П/р О. К. Тихомирова. — М.: МГУ, 1979.
11. Зейгарник Б. В. Патология мышления. — М.: МГУ, 1962.
12. Кудрявцев В. Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе: опыт логико-психологического анализа проблемы // «Психологический журнал». — 1997. — Т. 18. — № 1. — С. 16–30.
13. Кудрявцев В. Т. Культурно-исторический статус детства: эскиз нового понимания // Личность в едином образовательном пространстве : сборник научных статей I Международного образовательного форума. Часть 2. Конференции «Детство в современном мире: первые 7 лет и вся жизнь», «Информационно-коммуникативное пространство как новая среда личности». — Запоріжжя: Ліпс, 2010.
14. Кыштымова И. М. Проблема креативности школьников: психосемиотический подход. Автореф. дис. ... доктора психологических наук. — Иркутск, 2008.
15. Леонтьев Д. А. Психология смысла. — М.: Смысл, 1999.
16. Любарт Т., Муширу К., Торджман С., Зенасин Ф. Психология креативности. Пер. с фр. — М.: Когито-Центр, 2009.
17. Материалы III Международной научно-практической конференции «Развитие научного наследия А. Р. Лурия в отечественной и мировой психологии» / П/р В. Москвина. — Москва — Белгород: ПОЛИТЕРРА, 2007. — 191 с.
18. Пушкин В. Н. Эвристика — наука о творческом мышлении. — М.: ИПЛ, 1967.
19. Семенович А. В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте. — М.: Академия, 2002. 232 с.
20. Франкл В. Психотерапия на практике. — СПб.: Ювента, 1999.
21. Холодная М. А. Феномен «расщепления» полюсов когнитивных стилей // Интеллект и творчество: Сб. науч. тр. / РАН. Ин-т психологии; Отв. ред. А. Н. Воронин. — М., 1999. С. 30–48.

М. П. Гусакова

кандидат психологических наук, доцент,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ОРИГИНАЛЬНОСТИ И ПАРАДОКСАЛЬНОСТИ КАК КРИТЕРИЕВ ОЦЕНКИ КОГНИТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В работе продемонстрировано, что когнитивным стратегиям категоризации визуальных объектов присущ разный творческий потенциал. Этот потенциал обнаруживает себя как индекс независимости (свободы) от требований внешней ситуации и внутренних условий. Так, наименее креативной выступают формальная и ригидная индивидуальная стратегии. Повышение креативности связано с использова-

нием индивидуальных стратегий. Высочайшее проявление креативности связано с использованием парадоксальных стратегий категоризации.

Было установлено, что альтернативным распространенному принципу оригинальности, положенному в основу понятия креативности, может выступать принцип парадоксальности. По критерию оригинальности креативность нарастает от группы психологов к математикам и к группе больных шизофренией. По критерию парадоксальности проявления креативности нарастают от больных шизофренией к психологам и к математикам. Принцип парадоксальности решения позволяет нам рассматривать креативность как проявление «высшего культурного уровня бытия личности».

Ключевые слова: креативность, стратегии категоризации, принцип оригинальности, принцип парадоксальности.

M. Guskova

candidate of psychological sciences, docent,
Odessa National University named after I. Mechnikov

PSYCHO-SOCIAL AND CULTURAL-HISTORICAL NATURE OF COGNITIVE ASPECTS OF CREATIVITY

Summary

The paper demonstrated that the cognitive strategies of categorization of visual objects is inherent in different creativity. This potential manifests itself as an index of independence (freedom) from the requirements of the external situation and internal conditions. Thus, the least creative act formal and rigid individual strategies. Increase creativity associated with the use of individual strategies. Highest manifestation of the creativity associated with the use of paradoxical strategies of categorization.

Key words: creativity, strategy categorization, the principle of originality, the principle of paradoxes.

Дементьева Капитолина Георгиевна

ассистент,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ПРОБЛЕМА ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРТИСТОВ ЦИРКА

В статье представлено теоретическое и эмпирическое обоснование психологических особенностей потенциала личности артиста цирка. Показана роль художественной цирковой деятельности в раскрытии потенциала личности артиста цирка и условия успеха его реализации.

Ключевые слова: потенциал, артист цирка, художественная деятельность.

Художественная деятельность артистов цирка, с одной стороны, относится к числу немногих видов деятельности, в которую будущие артисты включаются на ранних этапах онтогенеза человека, а с другой, в ней наиболее выражены требования к целостности индивидуальных, личностных, индивидуальных особенностей. Многообразие жанров, объединенных в одно целое, — это представление, результат художественной деятельности, отражающие основную систему специфических требований к индивидуальным психологическим характеристикам личности, с одной стороны, а с другой — развитие самих этих жанров зависит от индивидуальности самих артистов цирка, полного использования и раскрытия их личностного потенциала.

Цель статьи — выявить особенности использования потенциала артистов цирка в художественной деятельности. Задача исследования: теоретически и эмпирически обосновать психологические особенности потенциала личности артиста цирка.

Артисты цирка в целом могут быть рассмотрены как субъекты художественной деятельности, поскольку, согласно точке зрения Б. Г. Ананьева, субъект является совокупностью естественных, генетически обусловленных свойств, развитие которых осуществляется в ходе онтогенеза, результатом чего выступает биологическая зрелость человека [1]. Проблема потенциала личности раскрыта в работах многих отечественных психологов. Так, Б. Г. Ананьев под потенциалом личности понимает развитие человека как личности и как субъекта деятельности. Во взаимосвязях их особенностей, обусловленных естественными свойствами индивида, и складывается индивидуальность.

Однако более многоплановой является структура личности, предложенная К. К. Платоновым. В отличие от отечественных и западных психологов, в основе его концепции личности лежат способности человека, вокруг которых и организовывается уникальная личность. Иными словами, именно внутренние способности, внутренний потенциал является системообразующим вектором в структуре личности.

В. Рыбалко, анализируя подход К. К. Платонова, отмечает, что им была создана и логично завершена психологическая концепция личности [7]. По К. К. Платонову личность — это воедино связанная совокупность внутренних условий, через которые преломляются все внешние влияния. Поэтому ни одно психическое явление, будь то процесс, состояние или свойство личности, которое оказывается в деятельности, а следовательно, и сама эта деятельность и ее элементы — действия и поступки, не могут быть правильно истолкованы без учета их обусловленности личностью в целом. Для К. К. Платонова свойственно понимание личности как целостного структурного психического образования, строение которого может быть представлено в виде так называемой динамической функциональной психологической структуры, в которую входят четыре основные подструктуры:

- направленность,
- опыт,
- форма отображения,
- биологически обусловленная подструктура.

Дж. Фодор отмечает, что прирожденные структуры лежат в основе всех форм человеческого интеллекта и когнитивных функций, включая математический, музыкальный, специфический интеллект. Все уже содержится в потенциале, нельзя создать что-то из ничего, то есть кроме существующих структур.

В. А. Баринов, анализируя образную структуру циркового искусства, подчеркивает, что действие предполагает необходимость выстраивать таким образом, чтобы выделить и подчеркнуть именно индивидуальные особенности того или иного артиста, его уникальные способности, красоту его тела и его помыслов [2]. Поэтому художественный продукт в цирке имеет свои отличительные особенности от художественного продукта в других видах художественной деятельности. В цирке же это образ самого исполнителя, который приобретает характерные черты личности исполнителя, то есть, его «Образ — Я».

Литература по исследуемой проблеме и качественный анализ полученных нами результатов позволяют предложить структуру личности артиста цирка, которая включает в себя пять основных элементов:

- направленность личности,
- индивидуальные особенности,
- опыт,
- творческий потенциал,
- социально обусловленные характеристики.

Направленность художественной деятельности артиста цирка выражена в создании художественного продукта, не повторяющегося дважды. Меняется в процессе онтогенеза личности и усложняется процесс создания, качество исполнения художественной продукции. Художественный продукт носит характер личностной значимости и является самоценным. Художественная продукция характеризуется ценными идеями, личностными достижениями (смертельный трюк, использование и демонстрация

достижений в области науки и техники, особенно видны в жанре фокуса). Направленность играет ведущую роль в ценностных ориентациях личности артиста. Художественный продукт это главная ценность, являющаяся результатом художественной деятельности у артистов цирка.

Индивидуальные особенности артистов цирка являются одним из условий формирования художественного замысла (конституциональные особенности, особенности протекания психических процессов, специальные способности), основными и базовыми при выборе циркового жанра и создании художественного продукта (художественного образа). На основе задатков, которые проявляются в детском возрасте, выбираются цирковой образ, который наделен цирковыми средствами выразительности, и исполняемые артистом действия (трюки) в номере. Художественный продукт (художественный образ) в цирке — это отражение действительности, выражаемое средствами циркового искусства. Цирковой образ всегда наделен индивидуальными особенностями исполнителя, которые артист совершенствует в течение всей жизни.

Личный опыт — это приобретенный с раннего детства набор знаний, умений, навыков, которыми артист цирка пользуется всю свою творческую жизнь, совершенствуя ее в процессе деятельности. Формирование опыта начинается с раннего детства и кончается в глубокой старости. Знаниями и умениями, приобретенными в детском возрасте, артист пользуется всю сознательную жизнь, совершенствуя, развивая его и используя в процессе создания, воспроизведения художественного продукта (художественного образа). Опыт является важной составляющей в структуре личности артиста цирка, фундаментальной основой для дальнейшей успешной реализации деятельности.

Творческий потенциал артистов цирка включает четыре основных компонента: креативность, индивидуальные особенности, способности, социально-психологические проявления индивидуальности.

В структуре творческого потенциала артистов цирка наибольший вес имеет креативность как интегральная характеристика личности, кроме эмоциональных, мотивационных, волевых, интеллектуальных, духовно-этических компонентов, входят индивидуальные особенности.

Креативность артистов цирка определяется нами как интегральная характеристика личности, включающая в себя своеобразие психики и личности индивида, его неповторимость, которая раскрывается в проявлениях темперамента, характера, структуре интересов, своеобразии протекания перцептивных процессов и интеллекта, потребностей и способностей индивида. Кроме того, креативность опирается на анатомо-физиологические задатки, которые преобразуются в ходе воспитания (тренировок, репетиций), имеют общественно обусловленный характер, порождают широкую вариативность проявлений индивидуальности.

Индивидуальные особенности артиста цирка являются основой успешной реализации его творческого потенциала. Наиболее значимым фактором в структуре творческого потенциала, объединяющего важные составляющие креативности, является способность к творческой реализации личностно-

го потенциала (способность к импровизации, адаптивность, адекватность, спонтанность).

Социально обусловленные особенности личности артиста цирка включают в себя, на наш взгляд, следующие компоненты. Во-первых, династичность, поскольку формируется путем воспитания артистов цирка, представляет собой артистическое наследие, передается (по наследству) как секреты циркового мастерства. Во-вторых, принадлежность к этнической группе, она проявляется в создании и выражении художественного продукта. В-третьих, легкая адаптация к быстро меняющимся условиям места демонстрации художественного продукта, что связано с постоянными переездами и гастролями. В-четвертых, социальный интеллект, который объединяет и регулирует познавательные процессы, связанные с отражением социальных объектов (человека как партнера по общению, группы людей). К структуре социального интеллекта относятся социальная сенситивность, социальная перцепция, социальная память и социальное мышление.

Социальный интеллект в свою очередь раскрывает способность распознавать структуру межличностных отношений в динамике; обеспечивает анализ сложных ситуаций взаимодействия людей; облегчает понимание логики развития взаимодействия; позволяет чувствовать изменение смысла ситуации при включении в коммуникацию разных участников и находить причины

Социальный интеллект в нашей работе мы будем использовать в значении интегральной интеллектуальной способности, которая определяет успеваемость общения и социальной адаптации. На наш взгляд, учитывая особенности художественной деятельности артистов цирка, именно эти характеристики позволяют им достигать позитивного эмоционального и рационального отклика от зрителей. Чем выше уровень социального интеллекта у артиста, тем лучше его номер, его сценический образ воспринимается зрителем.

Таким образом, художественная деятельность способствует полному раскрытию потенциала личности артиста цирка, и успех реализации зависит от индивидуально-личностных особенностей: направленности, индивидуальных особенностей, опыта, творческого потенциала, социально обусловленных характеристик личности.

Список использованных источников

1. Ананьев Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта // Человек и общество / Под ред. Б. Г. Ананьева. Вып. 2. — Л., 1970. С. 5–23.
2. Баринов В. А. Трюк в цирке. Семиотика трюка: трюк-знак, трюк-код, трюк-символ. — М.: Редегир, 2006. — 265 с.
3. Гуревич З. Б. О жанрах советского цирка. — М.: Искусство, 1977.
4. Дмитриев Ю. А. Советский цирк — М.: Искусство, 1963.
5. Дементьева К. Г. Особистісні властивості і психологічні особливості артистичного образу в цирковому мистецтві // Наука і освіта. — № 6–7/2004 — С. 75–78.
6. Платонов К. К. Структура и развитие личности. — М.: Наука, 1986. — 255 с.
7. Рибалка В. В. Теорія динамічної психологічної структури особистості Костянтина Платонова // Психологія і суспільство. — 2005. — № 3. — С. 23–34.

К. Г. Дементьєва

асистент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**ПРОБЛЕМА ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ В ХУДОЖНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ АРТИСТІВ ЦИРКУ**

Резюме

У статті представлено теоретичне та емпіричне обґрунтування психологічних особливостей потенціалу особистості артиста цирку. Показано роль художньої циркової діяльності в розкритті потенціалу особистості артиста цирку і умови успіху реалізації.

Ключові слова: потенціал, артист цирку, художня діяльність.

K. Dementieva

assistant of professor,

Odessa National University named after I. Mechnikov

PROBLEM OF CIRCUS PERFORMERS' HUMAN POTENTIAL

Summary

The paper presents a theoretical and empirical support for the psychological characteristics of personality-building circus artist. The role of circus arts activities in the disclosure of human potential circus artist and the condition for the success of implementation.

Key words: potential, circus, an arts activity.

Дыкина Лариса Васильевна

аспирант

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра клинической психологии

СООТНОШЕНИЕ ВНУТРЕННИХ И ВНЕШНИХ МОТИВОВ ЛИЧНОСТИ В ПЕРИОД ЖИЗНЕННОГО КРИЗИСА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ

В данной статье рассматривается вопрос соотношения внутренних и внешних мотивов личности в период жизненного кризиса. Был проведен теоретический анализ литературы по теме исследования. Рассмотрены различные подходы к определению и классификации мотивов. С группой респондентов проведено практическое исследование. Использованы две диагностические методики, в том числе «Шкала ранжирования мотивов». В работе описан ход исследования, полученные результаты и выводы.

Ключевые слова: личность, мотив, мотивация, жизненный кризис, потенциал личности.

Тема, связанная с мотивами смены стиля и смысла жизни в возрасте средних лет, используя при этом весь потенциал личности, в настоящее время становится все более актуальной. Возрастает число мотивов, влияющих на поступки человека, в том числе и в различные периоды жизненных кризисов. Все это обуславливает актуальность данного исследования.

Объект исследования: студенты 1-го курса — 65 человек, студенты 2-го курса — 65 человек.

Предмет исследования: соотношение внутренних и внешних мотивов при выборе новой профессии студентами института последипломного образования среднего возраста.

Перемены, характерные для современного общества, обуславливают радикальные изменения в мотивах, связанных с выбором новой профессии студентами старшего возраста, особенно в период жизненного кризиса личности.

Во внутреннем мире современного студенчества также происходят перемены. Меняются его интересы и потребности, мотивы выбора профессии, получения высшего образования, жизненные планы, вся система ценностных ориентаций. В этой связи представляется важным выявление направленности этих изменений и их влияний на развитие психологического потенциала личности.

При всей неповторимости каждой жизни и судьбы люди на конкретных этапах своего развития испытывают определенные воздействия на организм и психику, сталкиваются с одинаковыми проблемами. Адаптация к этим воздействиям или решение этих проблем составляют содержание особых — критических — периодов нормального развития личности или

так называемых «кризисов». «Кризис» в переводе с греческого обозначает — поворотный пункт, исход, решение. В этом смысле возрастной кризис понимается как резкий перелом, совокупность значительных изменений в ходе развития, за которыми следуют характерные перемены в поведении, образе мыслей и представлениях:

1. Какой Я?
2. Чего Я достиг?
3. Стал ли Я тем, кем хотел?
4. Смогу ли Я изменить себя?

Столкновение жизненного замысла с реальностью, как она есть, провоцирует профессиональный кризис средних лет — переосмысление жизни, профессии и своего места в них.

Кризис среднего возраста или середины жизни — это переломный момент, связанный с переоценкой ценностей, который проходит в своем развитии каждый человек, вне зависимости от пола, национальности, культурного уровня, образования и специальности.

У каждого возрастного периода есть свое предназначение. Если до 30 лет человек стремится получить образование, профессию и найти спутника жизни, то после он старается утвердиться в качестве профессионала на работе и состояться в семейной жизни как отец (мать) или муж (жена). Но где-то в районе сорока наступает пора переосмысления — а ту ли профессию я на самом деле выбрал, то ли мне на самом деле нужно от жизни, с тем ли человеком связал свою судьбу?

Почти каждый рано или поздно начинает задумываться о новой карьере. Большинству людей, независимо от их профессии или квалификации, с годами работа начинает казаться менее интересной. Кто-то считает, что у него больше нет шансов на продвижение по службе. Кому-то кажется, что его способности и навыки задействованы не в полной мере, что он перерос дело, которым занимается, компанию, в которой работает, или отрасль, с которой связан. Человек, у которого появились подобные мысли, может потерять всякое желание ходить на работу и, вполне вероятно, начнет подумывать об увольнении, смене профессии, смене стиля, образа жизни и т. п.

Психологическим критерием успешности прохождения этой стадии является нахождение новых целей в жизни, соответствующих общественным потребностям и потребностям самой личности в изменении себя, профессии или специальности. [6]

Построение новой карьеры — эволюционный процесс. Она может вырасти из интереса, который не находил воплощения или от которого человек отказывался во имя другого занятия. Многие начинают новую карьеру, расширяя сферу деятельности, которой они занимались раньше. Например, открывают бизнес в уже известных им отраслях. Проанализировав свое прошлое в поисках интересов, пока не нашедших воплощения, человек может составить длинный список вариантов будущей карьеры. И в то же время отказаться от занятий, которые его больше не интересуют или не приносят ему удовольствия.

Раньше людям фактически не приходилось управлять своей карьерой. Однако времена сильно изменились. Сегодня нужно учиться строить свою жизнь и карьеру самостоятельно.

Что это значит? Это значит, что в первую очередь нужно учиться развивать себя, учиться новой профессии. Кажется очевидным, что люди добиваются результатов, если занимаются тем, что им хорошо удается. Однако очень немногие действительно знают свои сильные стороны, не говоря уже о том, чтобы использовать их себе во благо. Но не стоит пытаться изменить себя, лучше постараться усовершенствовать имеющиеся навыки и браться за работу, отвечающую вашему индивидуальному стилю. Действуя таким образом, можно превратиться из рядового работника в выдающегося профессионала.

Задачи, связанные с управлением собственной жизнью и построением новой карьеры, выглядят очевидными, если не элементарными, а их решение кажется до наивности само собой разумеющимся, только необходимо научиться это делать, используя весь потенциал личности.

Мотивы занимают важное место в структуре деятельности. А. Н. Леонтьев определил мотив как тот предмет, который, отвечая актуальной потребности, т. е. выступая в качестве средства ее удовлетворения, организует и определенным образом направляет поведение [2]. При одной и той же потребности мотивами наблюдаемого поведения могут выступать самые различные предметы.

Мотивы могут иметь внутренний или внешний характер. Внутренние мотивы не имеют внешнего проявления и связаны с удовольствием, удовлетворением, чувством достижения и часто ассоциируются с процессом выполнения задачи. Внешние мотивы имеют внешние проявления, например, зарплата, призы, победа/проигрыш, давление конкурентов или руководителей, вообще связываются с результатами. Индивидуумы имеют высокий или низкий уровень внутренней и внешней мотивации.

В системе мотивов внешние и внутренние мотивы переплетаются. При внутренней мотивации побуждающей силой является познавательный интерес, связанный с данной деятельностью. В этом случае получение новых знаний выступает не как средство достижения цели, а как сама цель деятельности.

К внутренним мотивам относятся такие, как собственное развитие в процессе деятельности, познание нового, неизвестного. Такие мотивы, как понимание необходимости деятельности, в том числе профессиональной, для дальнейшей жизни, процесс деятельности как возможность общения, похвала от значимых лиц, являются естественными и полезными для дальнейшего развития личности, но их уже нельзя отнести только к внутренним мотивам.

На основании исследований различных авторов выделяются следующие типы мотивации [5]:

1. Деловая мотивация.
2. Познавательная мотивация. Наличие этого говорит о наличии познавательной направленности в деятельности. Познавательная активность

личности может быть направлена на различные аспекты коммуникации. Можно выделить деловую, профессиональную познавательную направленность, а также познавательную активность, связанную с межличностной коммуникацией неделового, свободного, личностного характера.

3. Мотивация сотрудничества. Мотивация сотрудничества, проявляющаяся как стремление помочь другим, часто является способом повышения внутренней самооценки личности, достижения признания компетентности и мастерства. Это подтверждается сочетанием данного мотива с мотивом аффилиации, выражающемся в чувстве причастности к интеллектуальной и информационной элите современного общества. У респондентов, отмечающих наличие мотива сотрудничества, присутствует и мотив самоутверждения.

4. Мотивация самореализации. Нередко любая деятельность может рассматриваться как способ проявления и развития собственных интеллектуальных и творческих возможностей. У людей с мотивацией самореализации отмечаются наличие мотива аффилиации, мотива самоутверждения и коммуникативного мотива. Можно говорить о едином комплексе социально ориентированных мотивов, в состав которого входят мотивы, связанные с различными аспектами делового и межличностного общения.

5. Рекреационный мотив. Наряду с рекреацией отмечается наличие мотивов самореализации, аффилиации, самоутверждения, познавательный и коммуникативный мотивы.

6. Мотивация аффилиации. Мотивация аффилиации проявляется в стремлении личности найти в процессе деятельности референтную группу, принять ее ценности, найти свое место в этой группе. Этот вид мотивации имеет комплексный характер, что подтверждается связью такой мотивации с мотивом сотрудничества, мотивом самореализации, самоутверждения, познавательным мотивом, рекреационным мотивом и собственно коммуникативным мотивом. Данный вид мотивации включает в себя различные аспекты социального взаимодействия: профессиональные, глобально-личностные и ситуативно-эмоциональные.

7. Мотивация самоутверждения. Самоутверждение является необходимым аспектом активности Я, реализующим сущностные свойства человеческой личности. В зависимости от типа личности, индивидуальных особенностей и социальной ситуации самоутверждение принимает различные формы. Оно может носить характер научного или художественного творчества, коммуникативной активности, социальной карьеры, стремления к лидерству в коллективе, саморазвития личности.

8. Коммуникативная мотивация. Мотив коммуникации сочетается со всем блоком мотивов социально-коммуникативного характера, а также с рекреационным мотивом.

Выделенные типы мотивов репрезентируют основные описанные в психологии виды мотивационной направленности личности: продуктивную, социально-коммуникативную, познавательную, развивающую. Эти виды мотивации проявляются в различных видах направленности деятельности личности [3].

К внутренним мотивам чаще всего относят непосредственный внутренний интерес личности к предстоящим действиям. Существует ряд факторов, мешающих этому внутреннему мотиву стать ведущим.

Данные факторы называются ограничениями. Вуркок определяет данные ограничения следующим образом [1]:

1. Неумение управлять собой. Неспособность в полной мере использовать свое время, энергию, умения; неспособность справляться со стрессами современной жизни.

2. Размытость личных ценностей. Отсутствие ясного понимания своих личных ценностей; наличие ценностей, не соответствующих условиям современной жизни.

3. Смутные личные цели. Отсутствие ясности в вопросе о целях своей личной или деловой жизни; наличие целей, несовместимых с условиями современной работы и жизни.

4. Остановленное саморазвитие. Отсутствие настроенности и восприимчивости к новым ситуациям и возможностям.

5. Недостаточность навыка решать проблемы. Отсутствие стратегии, необходимой в принятии решений, а также способности решать современные проблемы.

6. Недостаток творческого подхода. Отсутствие способности генерировать достаточно новые идеи; неумение использовать новые идеи.

Существуют также другие подходы к классификации внутренних и внешних мотивов.

Нами было проведено исследование по оценке соотношения внутренних и внешних мотивов при выборе новой профессии студентами последиplomного образования среднего возраста 1-го и 2-го курсов. Респондентам было предложено две методики: «Шкала ранжирования мотивов» и таблица значимости мотивов.

Первая методика — «Шкала ранжирования мотивов». Респонденту предлагалось ознакомиться с 10 предложенными мотивами и расположить их согласно собственной мотивации при выборе новой профессии. Согласно авторам данной методики в шкалу включены как внутренние, так и внешние мотивы.

Также респондентам была предложена вторая методика. Цель данной методики проверить результаты, полученные по шкале ранжирования мотивов. Кроме того, отвечая на вопросы анкеты второй методики, респондент отвечал не только «за себя», но и моделировал возможный ответ других людей.

По результатам нашего исследования для студентов 1-го курса наиболее значимым является такой внутренний мотив, как возможность применения личных способностей, а 2-е место в рейтинге занимает такой мотив, как возможность работать творчески.

Для студентов 2-го курса также некоторые внутренние мотивы явились значимыми, в частности, такой мотив, как возможность самовыражения, занял 2-е место в рейтинге, но ведущим является такой внешний мотив, как возможность оказывать влияние на других людей. Из внешних мотивов

вов для студентов 1-го курса одним из значимых является — возможность общения (3-е место в общем рейтинге у студентов 1-го курса).

По результатам второй методики большинство студентов 1-го курса считает, что:

1. Материальное стимулирование влияет незначительно на выбор профессии, но при этом несколько повышает мотивацию.

2. Моральное стимулирование действует очень существенно при выборе профессии — повышает мотивацию.

3. Меры административного воздействия — действуют очень существенно при выборе профессии — повышают мотивацию.

4. Трудовой настрой коллектива и экономические нововведения в компании также действуют очень существенно при выборе профессии — повышают мотивацию, такое же влияние оказывает боязнь потерять работу, а такие факторы, как общая социально-экономическая ситуация в стране и элементы состязательности, совершенно не действуют на мотивацию при выборе профессии.

Большинство же студентов 2-го курса считает, что:

1. Материальное стимулирование действует очень существенно — повышает мотивацию при выборе профессии.

2. Моральное стимулирование также действует очень существенно при выборе профессии — повышает мотивацию.

3. Меры административного воздействия — действуют очень существенно при выборе профессии, но снижают мотивацию при выборе профессии в период жизненного кризиса.

4. Трудовой настрой коллектива и экономические нововведения в компании также действуют очень существенно при выборе профессии — повышают мотивацию, такое же влияние оказывает общая социально-экономическая ситуация в стране и элементы состязательности, а боязнь потерять работу совершенно не действует при выборе профессии.

Как видно из приведенных результатов исследования у студентов различных курсов происходит явное изменение в мотивационной сфере. Оно напрямую связано с изменением длительности обучения.

Можно предположить, что чем ближе студент к выпуску из высшего учебного заведения, тем больше он задумывается о более частных особенностях своей предстоящей профессиональной деятельности. Это размышления о материальном вознаграждении за свой будущий труд, об условиях работы, о том, какой будет новая работа, каким будет новый трудовой коллектив и т. д. Студенты первых курсов реже задумываются над данными проблемами, т. к. еще не достаточно ознакомлены со спецификой своей будущей работы и во многом их сопровождает некоторый романтизм, с которым часто бывает связан выбор той или иной сферы обучения, желание просто поменять профессию как таковую и «старый» стиль жизни в период жизненного кризиса.

Заключение. Проанализировав теоретический материал и материалы практического исследования, можно сделать вывод, что для студентов первого курса наиболее значимыми являются внутренние мотивы, такие как

моральное стимулирование, трудовой настрой коллектива и нововведения в компании. Можно предположить, что данные факторы способствуют повышению интереса и внутренней мотивации. Для студентов второго курса начинают приобретать значимость такие факторы, как материальное стимулирование и общая социально-экономическая ситуация в стране.

В случае преобладания внешней мотивации, когда выбираемая деятельность не соответствует индивидуальным особенностям личности, ее мотивам и ценностям, а также ее психологическому потенциалу, человек не воспринимает профессиональную деятельность как личную необходимость, вследствие чего регуляция профессиональной активности будет осуществляться посредством либо внешних по отношению к профессиональной сфере стимулов, либо чрезмерных энергозатрат для поддержания соответствующего профессионального статуса.

Таким образом, одним из важнейших способов освобождения личности от негативного воздействия профессионально-психологического несоответствия в будущем является формирование адекватной возможностям человека жизненной перспективы, которую невозможно осуществить без реальной оценки собственных возможностей, ценностей, потребностей и адекватного им выбора новой профессии в соответствии с психологическим потенциалом личности.

Список использованных источников

1. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека. — М., 1999. — 189 с.
2. Леонтьев. А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1998. — 240 с.
3. Неживовская Е. М. К вопросу о формировании мотивов выбора вуза и факультета // Мотивация жизнедеятельности студента. — К., 2001. — С. 145–159.
4. Психологический словарь. Под ред. Зинченко. — М., 2000. — 598 с.
5. Титаренко Л. Г. Мир ценностных ориентаций молодежи // Ценностный мир современной молодежи: на пути к мировой интеграции. — М.: Социум, 1994.
6. Хайруллин Ф. Г. Некоторые проблемы формирования профессиональных интересов молодежи // Мотивация жизнедеятельности студента. — Таллинн: 2000. — 69 с.

Л. Дикіна

аспірант,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**СПІВВІДНОШЕННЯ ВНУТРІШНІХ І ЗОВНІШНІХ МОТИВІВ
ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ І ЙОГО ВПЛИВ
НА РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ**

Резюме

У даній статті розглядається питання співвідношення внутрішніх і зовнішніх мотивів особистості в період життєвої кризи. Був проведений теоретичний аналіз літератури по темі дослідження. Розглянуто різні підходи до визначення й класифікації мотивів. Із групою респондентів проведено практичне дослідження. Використано дві діагностичні методики, у тому числі «Шкала ранжирування мотивів». У роботі описаний хід дослідження, отримані результати й висновки.

Ключові слова: особистість, мотив, мотивація, життєва криза, потенціал особистості.

L. Dykina

postgraduate student,

Odessa National University named after I. Mechnikov

**INTERNAL AND EXTERNAL PERSONAL MOTIVES DURING LIFE
CRISIS AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT POTENTIAL
PSYCHOLOGICAL PERSONALITY**

Summary

This article examines the ratio of internal and external reasons of personality during life crisis. Was carried out theoretical analysis of the literature on the topic of research. Different approaches to the definition and classification of motives. Of the group of respondents conducted practical research. Used two diagnostic methods. Including Scale ranking motifs. The paper describes research progress, results and conclusions.

Key words: personality, motive, motivation, life crisis, the potential of the individual.

Клюйкова-Цобенко Вікторія Олександрівна

аспірант,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АНДРОГІНІЇ В ПРОЦЕСІ СТВОРЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО АВТОРСЬКОГО МІФУ

Стаття присвячена дослідженню особливостей прояву психологічної андрогінії у процесі створення індивідуального авторського міфу. В статті розглянуто специфіку індивідуальної авторської міфотворчості залежно від рівня самоактуалізації особистості та архетипні вмісти індивідуальних авторських міфів досліджуваних із різним рівнем психологічної андрогінії. А також здійснено культурологічний аналіз засад феномену психологічної андрогінії.

Ключові слова: «гендерна ідентичність», «індивідуальний авторський міф», «психологічна андрогінія».

Актуальність теми: в умовах сучасного українського суспільства політичні, соціально-економічні й культурні зміни супроводжуються трансформацією та зміною гендерних ролей.

Жінки, у зв'язку з цим, намагаються реалізуватися як в професійній діяльності, так і в особистісному житті. Натомість чоловіки, звертаючись до своїх культурно-історичних коренів фемінності українського національного характеру, оприявнюють «розпливчастість» межі маскуліної та фемінної ідентифікації. Усі ці тенденції знаходять відображення у феномені психологічної андрогінії, яку можна розглядати під різними кутами: з одного боку, як пристосувальну реакцію до мінливостей зовнішнього середовища, а з іншого, як пік розвитку глибинних структур психіки, на яких ми робимо акцент.

Психологічна андрогінія як гармонійне поєднання чоловічих та жіночих рис характеру та моделей поведінки має адаптувати особистість до мінливих умов зовнішнього середовища. Усвідомлення та інтеграція ресурсів цього феномену, на наш погляд, більш швидко та динамічно відбувається в процесі роботи зі змістами власного несвідомого, наприклад, при створенні індивідуального авторського міфу.

Мета: дослідити феномен психологічної андрогінії в процесі створення індивідуального авторського міфу.

Мета розкривається через наступні завдання:

1. Виявити специфіку індивідуального авторського міфотворення залежно від рівня самоактуалізації особистості.

2. Розглянути архетипні вмісти індивідуальних авторських міфів досліджуваних із різним рівнем психологічної андрогінії.

Специфікою гендерної ідентичності займалися В. Агеєва, П. П. Горностаї, І. С. Кон, О. С. Кочарян та ін., психологи психоаналітичної школи

(Е. Еріксон, К. Хорні). Прискіпливу увагу співвідношенню чоловічих та жіночих рис особистості приділяють у своїх дослідженнях аналітичні психологи (К. Г. Юнг та його послідовники Р. Джонсон, Е. Нойманн, М.-Л. фон Франц, Д. Хіллман, Л. Шапіра, П. Янг-Айзендрат та ін.). Традиція вивчення саме феномену психологічної андрогінії закладена американським психологом С. Бем.

Теоретичні засади дослідження індивідуальної авторської міфології закладено ще К. Г. Юнгом у «особистому міфі», а продовжено у суб'єктно-вчинковому підході В. А. Роменця — В. О. Татенка, концепції життєтворчості Т. М. Титаренко та ін., школі історичної психології І. Г. Білявського та його учнів, а також представниками наративної психології, зокрема, Н. В. Чепелевою та її співробітниками, які досліджували трансформацію особистісного міфу. Дослідження індивідуальної міфотворчості та індивідуального авторського міфу О. В. Яремчук, представників психоаналізу Н. Ф. Каліної та ін., Т. С. Мейзерської (індивідуальна міфологія Т. Г. Шевченка та Л. Українки), Ю. Мединської та інших надають підстави для розробки гендерного аспекту індивідуальної міфології сучасної особистості.

Явище андрогінії цікавило дослідників, а саме алхіміків, здавна. К. Г. Юнг у своїй праці «Психологія та алхімія» доводить, що алхімія — це середньовічна ілюстрація психічних процесів, та зазначає, що символічний андрогін — це гармонійне поєднання чоловічого та жіночого принципів, утворення нового, більш повного елементу Меркурію, що відіграє важливу роль у алхімічних реакціях. На одній з ілюстрацій до алхімічного трактату XV сторіччя можна побачити зображення цього елементу у вигляді істоти із двома обличчями — середньовічних короля та королеви, при цьому один бік тулуба одягнений у чоловічий одяг, а інший — у жіночий. Король тримає меч, а королева — корону. Андрогін стоїть на чотирьох драконах, пов'язаних у кільце, які символізують чотири стихії, таким чином демонструючи свою владу над першоелементами, тобто більш простими частинами психіки.

Феномен психологічної андрогінії тісно пов'язаний із поняттям гендерної ідентичності, тобто відповідності гендерним ролям — сукупностям суспільних норм та стереотипів поведінки, що приписуються представникам певної статі [1]. Поняття гендерної ідентичності може включати в себе як маскулінно-фемінні статево-рольові орієнтації, так і орієнтацію на андрогінну рольову модель поведінки та андрогінність як особистісну характеристику. Психологічна андрогінія за С. Бем — це гармонійна інтеграція маскулінних та фемінних рис характеру, підвищенні адаптивні можливості особистості. З одного боку, — це м'якість, стійкість у соціальних контактах, відсутність різко виражених домінантно-агресивних тенденцій у спілкуванні, як фемінних якостей, з другого боку, вони оприявнюються на тлі високої самоповаги, впевненості в собі та самосприйнятті. У психологічних андрогінів, як і у маскулінних особистостей, високі рівні самоповаги та самооцінки академічних досягнень, позитивне оцінювання власної зовнішності (фізичне «Я») [2].

Першим про андрогінію, як ми зазначали вище, згадував К.-Г. Юнг, пов'язуючи її з інтеграцією у психічний апарат особистості архетипів Аніми чи Анімуса, тобто рис протилежної статі, для досягнення Самості — «піку» розвитку психіки. Для юнґіанських психоаналітиків психологічна андрогінія — це акт злиття із власним Анімусом чи Анімою. Це надає особистості відчуття своєї інтегрованості, «повноцінності», компетентності, адекватної самооцінки, повного та різнобічного сприйняття життя, проявленням співчуття до оточуючих. Судження такої людини об'єктивні, їй властиві власний стиль роботи та відношень із людьми, легкість у спілкуванні з особами своєї та протилежної статі. При цьому психологічний андрогін вважає конфлікт невід'ємною частиною життя людини, з гумором та креативністю створює власне життєве середовище [9].

П. Янг-Айзендрат зазначає, що західно-європейському чоловікові складніше, порівняно із жінкою, набути якостей протилежної статі, тобто ввести у поле своєї гендерної ідентичності жіночі риси та стратегії поведінки. Сучасний світ заохочує жінок носити брюки, краватки, короткі зачіски, бути активними, дещо агресивними та наполегливими у досягненні кар'єрних висот. У цей час чуйні, чутливі, м'які чоловіки із фемінними рисами зовнішності викликають осудження суспільства [9].

Дискутуючи з авторкою, слід підкреслити, що українському національному характеру взагалі притаманні фемінні риси. Тож процес інтеграції власної Аніми українських чоловіків, як ми вважаємо, має більш м'який характер, досягнення психологічної андрогінії для українських чоловіків стає Еґо-сінтонним.

Юнґіанські аналітики наголошують на необхідності набуття особистістю андрогінних рис. Е. Нойманн підкреслює, що у ярко вираженого фемінного психологічного типу дуже ускладнений процес індивідуалізації.

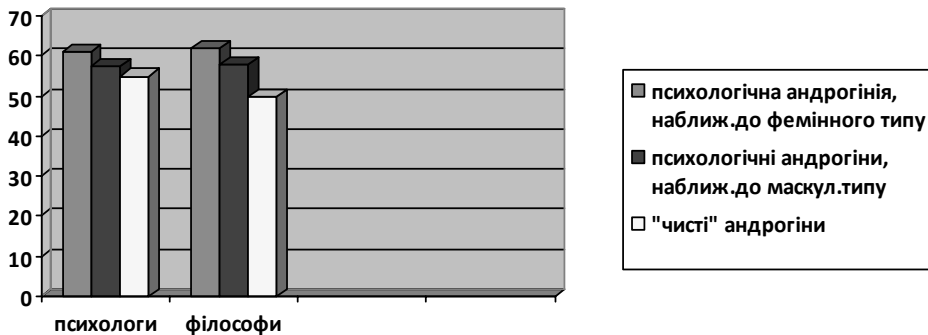
Одним з методів глибинної психології, яка дозволяє наблизитись до архетипів несвідомого, можна вважати дослідження індивідуального авторського міфу. Індивідуальний авторський міф, за О. В. Яремчук, — суб'єктивний варіант особистого міфу К.-Г. Юнга, трансцендентний акт цілісного охоплення суб'єктивного екзистенціального досвіду, пізнаючи який шляхом інтерпретації автонаративу, особистість розширює межі уявлень про власний внутрішній та зовнішній світи [10]. Індивідуальний авторський міф має вираження у словотворчості, музиці, танцях, живописі. Але для нас актуальним є дослідження текстових автонаративів, адже розвиток стабільного відчуття ідентичності, цілісного «Я» базується на здатності людини створювати наративи [6]. За П. Рікером [6], особистість отримує своє існування у процесі створення оповідань, отже процес дослідження індивідуального авторського міфу є цікавим для дослідника як психодіагностичний матеріал та як динамічний аутопсихокоррекційний творчий акт.

Нами була впроваджена наступна технологія дослідження, яке проводилось серед студентів — психологів та філософів третього курсу. Воно проходило в декілька етапів, оскільки займало досить багато часу. Спершу

досліджувані заповнювали опитувальник на виявлення рівня самоактуалізації САМОАЛ в адаптації Н. Каліної та опитувальник гендерної ідентичності С. Бем. Потім досліджуваним пропонувалось написати міфологічний наратив, обравши карточку із зображенням давньослов'янського божества. Слід зазначити, що ці етапи чергувалися із зануренням досліджуваних у традиції та міфологію давніх слов'ян в рамках курсу з етнопсихології, обговоренням феноменів колективного несвідомого і особливостей гендерної ідентичності українців. Таким чином, ми мали за мету, користуючись основами методу психологічного дискурсу, створити ситуацію емоційного «занурення» досліджуваних у проблемне поле, що стимулює творчий акт створення індивідуального авторського міфу.

Аналізуючи отримані в ході дослідження дані, можна констатувати, що серед вибірки було лише 13,6 % осіб із маскулінною чи фемінною гендерною ідентичністю. Відповідно 86,4 % складали психологічні андрогіни (ярко виражені андрогіни, андрогіни із схильністю до маскулінного типу, андрогіни із схильністю до фемінного типу). Ці 86,4 % розподілилися наступним чином. У психологів більш виражена тенденція андрогінії, наближеної до фемінного типу (70 %), а у філософів — до маскулінного (50 %). Найменше «чистих» психологічних андрогінів (10 % у психологів та 20 % у філософів).

Середній показник загального рівня самоактуалізації трохи вищий у філософів, ніж у психологів (філософи: 59 %, психологи: 56 %). При цьому найвищий рівень самоактуалізації у осіб з психологічною андрогінією, наближеною до фемінного типу (61 % у психологів, 62 % у філософів), тоді як андрогінія, що наближена до маскулінного типу, трохи менше виражена (психологи: 57,3 %, філософи: 58 %). Рівень самоактуалізації «чистих» андрогінів: 55 % у психологів, 50 % у філософів.



Оцінюючи індивідуальні авторські міфи студентів, слід зазначити, що лідером студентських наративів є Ярило, бог сонця давніх слов'ян. Друге місце займає жіноче божество Марена, богиня зими та смерті. Раніше нами вже була здійснена спроба виділити домінуюче божество у наративах студентів [3]. У подальшому дослідженні при розширенні вибірки результати стали трохи іншими: Ярило так і залишився лідером, а жіноче божество Лада поступилася місцем амбівалентній та неоднозначній постаті

Мари (Марени), що однак не дуже суперечить загальній тенденції, адже згідно віруванням західно-північних слов'ян Марена є негативним втіленням Лади-Матінки.

Ця тенденція стає зрозумілою, якщо ми згадаємо землеробчі свята давніх слов'ян. Однією з традицій перед початком посіву було обрання найгарнішої дівчини та обрядження її у білу довгу сорочку, прикрашання квітами та «коронування» вінком. Ця дівчина мала зображати бога Ярилу, ототожнення весняного сонця, плодючості, земного кохання. Далі дівчину садили на коня верхи та ввели по полям з метою отримати благословення Ярили на добрий врожай. Слід зазначити у цьому зв'язку, що іноді цей юний бог зображувався у вигляді юної прекрасної жінки, отже мав андрогінні риси: поєднання жіночої вроди із чоловічою силою, а іноді навіть агресією, бо сонце не тільки гріє, але може й спалити. Жіноча мудрість поєднується в цьому палкому богові з хоробрістю, здатність воскресіння із здатністю вмирати. Тож тенденція обрання молоддю цього бога-покровителя весни стає зрозумілою у аналізі давньослов'янських традицій, які у вигляді архетипів закарбовані у колективному та індивідуальному несвідомому.

Постать Марени є досить загадковою. Марена є дочкою Матінки Лади та Коцця, тобто Чорнобога, Володаря підземного царства. Таким чином, ця богиня поєднує в собі інь та ян, негативне-позитивне, при цьому жіночий початок світлий, а чоловічий — темний, потойбічний. Марена, вона ж Мара, є володаркою зими, смерті, «мертвої води», що намагається згубити Сонце. Проте смерть від Марени означає перехід до Іншого Життя, який є задумом Великого Батька Рода. Повертаючись до традиції святкування свята Івана Купала, згадаймо, що молодь об'єднується в пари, щоб стрибати через багаття, символізуючи об'єднання Ярили та Марени, життя та смерті, чоловічого та жіночого, свідомості та несвідомого — іноді страшного, але й привабливого водночас.

Ці дві міфологічні постаті, на наш погляд, дуже добре демонструють дві тенденції сучасної молоді: традиційну для слов'ян орієнтацію на психологічну андрогінію та її специфічне забарвлення у вигляді злиття жіночого та чоловічого, яке супроводжується інтеграцією у поле колективної психіки третього компонента: Тіні (це ми можемо побачити у образі Мари, яка все ж є уособленням темних сил).

Наступним нашим кроком було розбити вибірку досліджуваних на групи та виділити відповідні їм домінуючі архетипи, символи, сюжети:

1) досліджувані із високим рівнем самоактуалізації:

- із низьким рівнем психологічної андрогінії
- із середнім рівнем психологічної андрогінії
- із високим рівнем психологічної андрогінії

2) досліджувані із низьким рівнем самоактуалізації:

- із низьким рівнем психологічної андрогінії
- із середнім рівнем психологічної андрогінії
- із високим рівнем психологічної андрогінії.

У філософів досліджувані поділилися лише на дві групи:

1) високий рівень самоактуалізації та високий рівень психологічної андрогінії;

2) середній рівень самоактуалізації та високий рівень психологічної андрогінії.

Перша група містила в собі сюжет «покарання чаклунки», а друга — «покарання та подарунки мудреця». Згідно з концепцією К. Г. Юнга архетип Відьми, як і архетип Мудреця, — піковий у процесі індивідуації. Він, звичайно, як і інші архетипи, може бути комплексом, тобто нести негативне забарвлення, проте він наближає особистість до набуття нею Самості.

У вибірці психологів означених вище груп було більше: представлені були всі групи, крім групи із середнім рівнем самоактуалізації. Досліджувані із *високою самоактуалізацією та високою психологічною андрогінією*, а також із *високою самоактуалізацією та низькою андрогінією* мали подібні сюжети. Два практично ідентичні сюжети про перетворення людей на промені сонця (автори: дівчина та хлопець), «хоровод, карнавальне дійство», тобто обидва сюжети із «солярною» символікою. І в цьому класі був також представлений сюжет «покарання ворожки» та «милість мудреця» (архетипи Великої Матері та Мудреця), який ми розглянули трохи вище. Символ сонця широко представлений в усіх культурах, бо саме сонце було пов'язане майже з усіма язичницькими культами. Якщо спробувати надати цьому символу узагальнююче трактування, то сонце — це герой-посланець, чоловік, отже Анімус. Отже, для цієї групи досліджуваних актуальним виявилось інтегрування Анімуса. Тож цей клас поділився на дві підгрупи: досліджувані, що наблизилися до власної Самості, та досліджувані, що досягли «середини» процесу індивідуації. Досліджувані із *низьким рівнем самоактуалізації та високим й низьким рівнями психологічної андрогінії* також показали подібні сюжети й насичені були архетипами Аніми та Анімуса, Великої Матері («герой», «діва», «героїня-спасителька», «баба Яга», «відьма»).

Прикладом індивідуального авторського міфу, що містить в собі універсальні архетипи Аніми, Анімуса, Великої Матері (Відьми), є уривок нарративу студентки-психолога третього курсу.

«Живу я в поселенні Амеб... С детства моя мама и сестры были ворожеями. Мама помогала всегда женщинам в родах при помощи трав и старинных заклинаний... Нас всего трое сестер: Лилит, Лукерья и я — Леля, младшая сестра... Весь наш женский род не любили, и еще во времена викингов нас жгли на костре. За то, что мы спасали людей, в нас бросали камни. Нынешнее население высмеивает и побаивается нас если видит нас, то засыпает проклятиями. Мама говорит, что они боятся красоты, а когда люди видят нечто прекрасное, чувствуют слабость и уничтожают ее... Сами мы живем на отшибе деревушки, в чистом поле. В лесу с детства я вкушала прекрасные ягоды. Помню моменты, когда ложилась в свой любимый цветник из фиалок и смотрела на небо, когда мы с сестричками бегали по лесу... У меня есть один секрет... Однажды заглянул к нам чернявый парубок, попросил водицы напиться, и я добавила туда дурмантравы... С тех пор он привязался к моему порогу... Говорит, невыносима

ему жизнь без меня, а я не иду к нему, уж очень страшно... А как бороться мне со своим сердцем, не знаю... Быть нам вместе не судьба и не дорога, заключают нас людишки — черны вороны... Но сердце мое говорит о другом... И что слушать, я и вовсе не знаю, но будет все по-моему!»

Чотири жінки-чаклунки Софія та три її доньки (матір й три сестри) (Аніма) живуть в чистому полі, на околиці (кордон між свідомим та несвідомим — засвоєні з дитинства статево-рольові стереотипи автентично поєднуються з сюжетами індивідуального несвідомого). Аніма, тобто фемінність авторки наративу, яскраво виражена, гармонійна та досить різнобічна, містить в собі архетип Матері (взірець поведінки мудрої матері — наставниці, що надає життя, опікає, пояснює, тлумачить молодшим дівчатам незнані досі речі), Ліліт (негативна Аніма, за Е. Нойманом, молода відьма, той аспект жіночності, що лякає чоловіків своєї сексуальністю та непередбачуваністю: «люди лякаються краси»), Леля (слов'янська богиня весни, що є персоніфікацією позитивної Аніми — юної доброї феї, музи, яка допомагає чоловікові та надихає його). Анімус авторки представлений у вигляді чорнявого парубка, якому головна героїня пропонує води із дурман-травою, щоб причарувати, тобто намагається здійснити акт алхімічного шлюбу — поєднання Аніми та Анімуса. Але процес інтегрування у поле несвідомого чоловічого начала не завершений, адже дівчина ще не впевнена — чи залишиться з коханим. Але ключова фраза наративу — «все буде по-моему!» демонструє активну позицію в житті та прийняття відповідальності за своє життя, що прогнозує вдале проходження цього кризового етапу індивідуації.

Процес творчої взаємодії особистості з архетипними рівнями власної психіки передбачає наявність у неї високого рівня суб'єктності («самостворення» особистості, усвідомлення себе як творця власного життєвого світу, власної долі, автора всіх зовнішніх та внутрішніх подій) [4].

З метою встановлення особливостей індивідуального авторського міфотворення випробовуваних з високим рівнем суб'єктності ми звернулися до наступних критеріїв суб'єктності автора, що відбиті в текстах [6]:

- здатність створити аутентичний міфологічний текст;
- наявність в тексті універсальних архетипових символів, творчо переломлених автором;
- оригінальність сюжету в апелюванні до архаїчних мотивів;
- активна життєва позиція героя-переможця.

Вищенаведеним критеріям суб'єктності відповідають приблизно 25 % всіх текстів. Практично всі автори, згідно з опитувальником С. Бем, — це психологічні андрогіни, і тільки одна досліджувана з фемінними рисами характеру. Психологічна андрогінія є необхідністю для сучасної молоді, тому що допомагає пристосуватися до умов мінливого сучасного світу, де спостерігається «розмиття межі» між суто чоловічим та суто жіночим. Характерною особливістю цього типу наративів є наявність в них спільної універсальної архетипової символіки:

- дуальність світу: чорне-біле, день-ніч, межа між світами, сонце-темрява, старість-молодість, добро-зло (згадаймо, що андрогін — це алхі-

мічне поєднання чоловічого та жіночого принципів, темного та світлого, протилежних частин у ціле);

- солярні символи: сонце та його промені, хоровод — коло.

Знов акцентуючи увагу на символі сонця, зауважимо, що з одного боку — з точки зору класичного психоаналізу — сонце символізує чоловічий принцип буття, Бога-Отця, Анімус. Але водночас Сонце — це мандала, яка символізує Самість людини, що є неможливою без інтеграції якостей протилежної статі. Здійснивши подорож до давніх релігій, зауважимо, що в деяких прадавніх культурах сонце було жіночим божеством, що, вірогідно, сходить до часів матриархату. Наприклад, японська сонячна богиня, верховне божество пантеону й хранителька імператорського роду Аматарасу. У давньослов'янській міфології є міфічна істота Полуденниця — персоніфікація сонячного удару, яка постає в образі молодої дівчини, вдягнутої у засліплюючу білу сорочку або у вигляді косматої старої.

У якості **висновку** слід зазначити, що в процесі дослідження нами була виявлена тенденція схильності до більш високого рівня самоактуалізації у осіб із психологічною андрогінією, що наближена до фемінного типу. Персоніфікацією андрогінних рис є давньослов'янське божество Ярило як уособлення злиття у психіці особистості чоловічого та жіночого начал. У ході дослідження виявлені тенденції традиційної для слов'ян орієнтації на психологічну андрогінію та її специфічне забарвлення у вигляді злиття жіночого та чоловічого, яке супроводжується інтеграцією у поле колективної психіки третього компонента: Тіні, що відображена у постаті Морени. При проведенні аналізу текстів нами виявлено, що 25 % осіб мають тенденцію до прояву високого рівня суб'єктності та супроводжуються двома типами символіки: символи дуальності світу та солярні символи.

Список використаних джерел

1. Горноста́й П. П. Социализация личности и психологические роли // Теоретические и прикладные вопросы психологии (материалы юбилейной конференции «Ананьевские чтения — 97». — Вып. 3. — Ч. 1. — СПб., 1997).
2. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. — СПб.: Питер, 2003. — 544 с. (Сер. «Мастера психологии»).
3. Ключікова-Цобенко В. О. Дослідження гендерної самоідентифікації на основі образів слов'янської міфології // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. XII, част. 3. — К., 2010. — 448 с.
4. Ключікова-Цобенко В. О. Суб'єктний принцип в дослідженні індивідуальної міфології особистості // Вісник Одеського національного університету. Т. 14, вип. 17. — С. 163–169.
5. Кочарян А. С. Личность и половая роль: Симптомкомплекс маскулинности/фемининности в норме и патологии. — Х.: Основа, 1996.
6. Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н. В. Чепелевой. — К.: Издательство Национального педагогического университета им. Н. П. Драгоманова, 2009. — 382 с.
7. Титаренко Т. М. Святковість як достотність // Практична психологія та соціальна робота. № 4, 2005, с. 1–5.
8. Юнг К. Г. Человек и его символы. СПб., БСК, 1996.

9. Янг-Айзендрат Полли. Ведьмы и герои: Феминистский подход к юнгианской психотерапии семейных пар / Пер. с англ. — М.: Когнито-Центр, 2005. — 268 с. (Юнгианская психология).
10. Яремчук О. В. Психологія міфотворчості// Збірник наук. праць НДІУ: Тов. «Поліграфічний центр «Фоліант», т. 26, 2008. — С. 290–299.

В. А. Ключикова-Цобенко

аспирант,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АНДРОГИНИИ В ПРОЦЕССЕ СОЗДАНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО АВТОРСКОГО МИФА

Резюме

Статья посвящена исследованию особенностей проявления психологической андрогинии в процессе создания индивидуального авторского мифа. В статье рассмотрена специфика индивидуального авторского мифотворчества в зависимости от уровня самоактуализации личности и архетипных содержаний индивидуальных авторских мифов исследуемых с разным уровнем психологической андрогинии; осуществлен культурологический анализ принципов феномена психологической андрогинии.

Ключевые слова: «гендерная идентичность», «индивидуальный авторский миф», «психологическая андрогиния».

V. Klyuikova-Tsobenko

postgraduate student,

Odessa national university named after I. Mechnikov

FEATURES OF DISPLAY PSYCHOLOGICAL ANDROGYNY IN THE COURSE OF THE INDIVIDUAL AUTHOR'S MYTH'S CREATION

Summary

Article is devoted research of features of display psychological androgyny in the course of the individual author's myth's creation. In article specificity of individual author's myth creation depending on level of self-actualization and archetypical maintenances of individual author's myths persons with different psychological androgyny level is considered; the culturological analysis of principles of a phenomenon psychological androgyny is carried out.

Key words: «gender identity», «an individual author's myth», «psychological androgyny».

Коваль Ганна Шамільовна

старший викладач,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

кафедра загальної та соціальної психології

ОСОБЛИВОСТІ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

У даній статті аналізуються поняття «девіантна поведінка», «делінквентна поведінка», «аддиктивна поведінка», «злочин». Виявляється специфіка прояву делінквентної поведінки у підлітків.

Ключові слова: підліток, девіація, делікт, аддикція, злочин, норма.

На сьогоднішній день у зв'язку з криміналізацією нестабільного українського суспільства, що посилилася, особливої актуальності набуває науковий аспект в роботі з важкими дітьми і делінквентними підлітками. Термін «делінквентність» на сьогоднішній день потребує істотного уточнення.

У психологічній науковій літературі існує наступне значення терміну «девіантна поведінка»: «(від англ. Deviation — відхилення) — дії, не відповідні офіційно встановленим або таким, що фактично склалися в даному суспільстві (соціальній групі) моральними і правовими нормами, що приводять порушника (девіанта) до ізоляції, лікування, виправлення, покарання. Основні види девіантної поведінки: злочинність, алкоголізм, наркоманія, суїцид, проституція, сексуальні девіації» [4, с. 122].

За визначенням І. С. Кона [11, с. 237] «девіантна поведінка — це система вчинків, що відхиляються від загальноприйнятої, або такої, що мається на увазі, норми, будь то норма психічного здоров'я, расії, культури або моралі».

Н. А. Клейберг [10] указує, що як синоніми поняття «поведінка, що відхиляється» уживаються терміни «девіантна поведінка», «делінквентна поведінка», «асоціальна поведінка», «неадекватна поведінка», «агресивна поведінка», «акцентуїтована поведінка», «конфліктна поведінка» і так далі.

Поняття «девіації в поведінці», з погляду автора, тісно пов'язане з поняттям «норма». На нашу думку, так звана термінологічна «плутанина» виникає через те, що, по-перше, саме поняття «норма» є нестійким в культурно-історичному аспекті, а також піддається значним варіаціям в рамках певної епохи і культури. По-друге, перераховані терміни відображають відхилення в поведінці, що розрізняються і по амплітуді прояву (наприклад, втеча з дому не тотожна бродяжництву), і формі (наприклад, наркотизм, вандалізм).

М. Клінард і Р. Мейер [23] вважають, що існують 4 перспективи, щодо яких поведінка може бути названа девіантною: статистична, етична, перспектива реагуючого спостерігача і нормативна перспектива. Щодо статистичної перспективи, відхиляючими вважаються статистично рідкісні

форми поведінки. Етична припускає наявність догми, незмінного зведення правил (наприклад, заповіді). Перспектива реагуючого спостерігача зводиться до ідіоми «Не спійманий — не злодій». Нормативною перспективою, на думку авторів, вважаються соціальні конвенції, домовленості і очікування.

На думку В. Д. Менделєвіча [19], залежно від способів взаємодії з реальністю і порушення тих або інших норм суспільства, девіантна поведінка ділиться на п'ять типів: делінквентна, аддиктивна, патохарактерологічна, психопатологічна і поведінка на базі гіперздібностей.

Наукова література трактує термін «делікт» (від лат. Deliktum) як «правопорушення, злочин. Тобто протизаконна дія, провина; окремий випадок девіантної поведінки». Термін «делінквент» (від лат. Delinquentis) інтерпретується як «..правопорушник, злочинець. У США цей термін застосовується до неповнолітніх, визнаних винними в кримінально караних діях» [4, с. 127].

Ф. Шмаллегер [24, р. 16] приводить ряд визначень злочину залежно від «професійного» підходу: юридичне — «злочин є порушенням закону» і психологічне — «злочин є формою соціального невміння пристосуватися до навколишнього середовища, яке може бути визначене як більш менш різко виражені утруднення, які індивід випробовує при реагуванні на вплив/стимули свого оточення».

Л. І. Спірідонов [20, с. 21] дає наступне визначення цього терміну: «Злочинність — це момент, стан соціального організму. Злочинність як соціальне явище є однією з характеристик суспільства, один з параметрів, який відображає стан соціального організму».

Я. Гілінський [8, с. 79] трактує поняття «злочинність» як «...відносно поширене (масове), статистично стійке соціальне явище, різновид (одна з форм) девіантності, визначена законодавцем в кримінальному законі». Автор підкреслює очевидність залежності злочину від зведення законів і від того, в якій країні і в який час вони створені.

Г. Крайг [13] стверджує, що девіантні і делінквентні форми поведінки — це пристосування до соціальних і психологічних реалій отроцтва і юності, хоча і засуджуване суспільством за свій екстремізм.

Вітчизняні і російські психологи, як підкреслює Н. А. Клейберг [10], виділяють наступні форми девіантної поведінки підлітків: втечі з дому, бродяжництво, страхи і нав'язливості, наркотизм, вандалізм, графіті, гомосексуалізм.

У чистому вигляді говорити про досконалий злочин можна лише з того моменту, коли особа, що його зробила, стає суб'єктом, тобто досягає певного віку для умисних злочинів. Згідно Кримінальному кодексу України, це 16 років. А по деяких статтях закону, наприклад, ст.ст. 115–117, це 14 років. Види покарань для неповнолітніх, відповідно до скоєного злочину, передбачені наступні: штраф, суспільні роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний термін [14].

Перелік правопорушень підлітків трохи відрізняється від правопорушень, що здійснюються дорослими.

За даними В. Ф. Пірожкова [17], злочинність неповнолітніх характеризується нерівномірністю динаміки за різними тимчасовими показниками, що пояснюється не тільки об'єктивними чинниками, але і віковими психологічними особливостями підлітків. Автор указує, що підлітки скоюють злочини у вільний від навчання час, в учбові дні (з 15.00 до 24.00). Пік злочинів припадає на 20.00–21.00.

Наше дослідження дозволяє уточнити ці відомості. За нашими даними, найбільша кількість злочинів здійснюється підлітками о 20 годині. Наступний пік припадає на 23 години, а потім, відповідно, на 18 і 22 години.

До 7 % злочинів вчиняються в учбовий час, коли підлітки мають бути в школі. До 10 % злочинів вчиняється в період виробничої практики або інших робіт. При цьому до 18–20 % злочинів вчиняється у вихідні і святкові дні, а менше всього злочинів доводиться на понеділок. Протягом року сплеск злочинних проявів доводиться на канікули. І ще один сплеск злочинності припадає на березень, що, ймовірно, на думку вченого, можна пояснити перебудовою організму у зв'язку із зміною рівня тестостерону в крові [17].

А. Г. Кальман [9] указує, що близько 80 % злочинів неповнолітніх здійснені за місцем проживання, навчання або роботи. Більше половини — після 20 годин. Автор виділяє наступні структурні характеристики сучасної злочинності неповнолітніх:

- «злочинність неповнолітніх в порівнянні із злочинністю дорослих відрізняється менш тяжким характером, але кожен п'ятий злочин, скоєний неповнолітнім, належить до категорії тяжких;

- рецидивна злочинність серед неповнолітніх складає 15–18 %, серед дорослих — 25–30 %;

- питома вага осіб чоловічої статі складає 90–95 %, а жіночого — 5–10 %, причому кількість осіб чоловічої статі в структурі населення країни значно менша, ніж жіночої;

- найбільшу питому вагу складають підлітки у віці 16–17 років;

- структура злочинності неповнолітніх по видах і групах злочинів відрізняється від структури всієї злочинності. У ній переважають: крадіжки майна всіх форм власності, грабежі, розбої, крадіжки автотранспорту, хуліганство, нанесення тілесних ушкоджень [9, с. 226–227].

Дані нашого дослідження узгоджуються з даними А. Г. Кальмана: найбільша кількість підліткових злочинів — це крадіжки (70 чоловік), на другому місці — грабіж (44 людини), на третьому — розбій (31 людина). Далі представлені наступні види злочинів: незаконне заволодіння транспортним засобом — 19 чоловік, хуліганство — 16 чоловік, злочини на сексуальному ґрунті — 16 чоловік, умисне вбивство — 11 чоловік.

Н. Кофирін вважає, що специфіку підліткових деліктів складають групові злочини. Це обумовлено загостреною потребою в спілкуванні, потребою в самоствердженні, в реалізації своїх здібностей, пошуку психологічного і фізичного захисту. Підліток, особливо соціально неблагополучний, завжди тягнеться до сили, а об'єднання в групи набагато її збільшує. Особливо велика в психологічному відношенні роль «тусовки». За наслідками

опитування «тусовочників», більшість з них вживали алкоголь, багато хто пробував наркотичні і токсичні речовини. Найбільш значущими для відвідувачів «тусовок» такі цінності, як гроші, порнографія і секс, «тачка», «красиве життя». Більше всього, з погляду вченого, їх привертають такі види діяльності, як комерція, робота в охоронних структурах, фірмах і банках, рекет [12].

З цього можна зробити висновок, що «тусовка» грає велику роль в психологічній підготовці до кримінальної діяльності і кримінального життя.

За деякими даними, загальний статистичний показник групової злочинності дорівнює 25 %, а для неповнолітніх — 70–78 % [9].

С. Д. Арзуманян [1] вважає, що сферою спілкування і місцем прояву активності підлітка стає група, норми і цінності якої, що формуються зовні соціально значущій діяльності, направлені на досягнення групової згуртованості і стимулюють асоціальну поведінку підлітків (куріння, вживання психоактивних речовин, нецензурна лайка, пустощі, утиск молодших і так далі), що, кінець кінцем, стає живильним ґрунтом для вчинення злочинів.

І. П. Башкатов [2] указує, що злочинні групи неповнолітніх найчастіше здійснюють зухвалі пограбування, розбійні напади, крадіжки, групові зґвалтування, чинять цинічні хуліганські дії. Автор указує, що їх поява — це патологічний процес самоорганізації спільноти неповнолітніх, позбавлених педагогічного керівництва, які за сприятливих умов набувають форми корпорацій. Наочним прикладом цьому, на думку вченого, може служити наркоманія і супутні з нею злочини. Процес самоорганізації включає ряд етапів: група з асоціальною поведінкою, криміногенна група, кримінальна група [1].

А. Г. Кальман [9] вважає, що у неповнолітніх делінквентів домінуючим чинником є корислива мотивація, а для насильницької злочинності останнім часом характерні елементи жорстокості, знущання з жертви, прояв цинізму, імпульсна дія.

Основу групового кодексу неповнолітніх, з точки зору Ф. С. Махова [21], складають помилкове поняття «колективізму», кругова порука, демонстрація сили, жорстокість, витонченість санкцій до «зрадників» і «чужих». Автор підкреслює, що на злочинність неповнолітніх впливають регіональні і національні особливості. У великих містах йде інтенсивне формування етнічних угруповань, у тому числі і неповнолітніх. Девіантність неповнолітніх має велику динаміку в зонах міжнаціональних конфліктів (мародерство, масові грабежі, захоплення заручників, вбивства неповинних людей і тому подібне). У приморських і прикордонних містах велику питому вагу підліткових деліктів займають злочини проти власності, а в північних і східних районах поширене пияцтво і, як наслідок, групове хуліганство, бійки і таке інше.

Інтенсивність підліткової злочинності в містах набагато вища, ніж в сільській місцевості, і складає відповідно 77 % і 33 % [9].

Спостерігаються делікти і в сфері підліткового фанатизму. Фанатик (лат. — fanaticus — несамовитий) — людина, що відрізняється крайньою

нетерпимістю, незвичайною прихильністю чому-небудь. Широко відомі такі види підліткового фанатизму, як спортивний, музичний, колекційний і так далі. Звичайний натовп від натовпу фанатів-підлітків, як указує Л. Прошак [18], можна відрізнити по 2 чинникам: однаковий об'єкт ненависті або поклоніння і те, що перший камінь або перша кров легко перетворює кожного фаната з натовпу в делінквента.

М. Латишева [15] указує, що разом з традиційними видами фанатизму бурхливо розвивається фанатизм націоналістичний. Автор указує на існуючі в сучасному суспільстві скинхедовське угруповання неонацистського толку, а також появу «червоних скинів», яким неважливо, кого бити — кавказців або нацистів.

Через те наше суспільство наздогнала сексуальна революція, деформація моральних принципів в суспільстві, економічне неблагополуччя основної маси населення привели до того, що проституція, яка існує як даність скрізь і завжди, істотно помолодшала. Як підкреслюють Т. Федоткіна і В. Чупрін [22], не рідкість, коли «падаються дівчатка, причому в 10–12 років це вже цілком досвідчені жінки».

У кримінології відоме правило, що «там, де проституція, там і кримінал». На думку Н. Васильєвої [6], з одного боку, самі повії стають об'єктом посягань, з іншого боку, на них паразитує величезна надбудова злочинного світу.

Ми поділяємо думку вчених про те, що існує особливий зв'язок між делінквентною та аддиктивною поведінкою підлітків. Аддиктивна поведінка (від англ. addiction — це схильність, згубна звичка, лат. addictus — рабськи відданий) — особливий тип форм деструктивної поведінки, яка виражається в прагненні до відходу від реальності за допомогою спеціальної зміни свого психічного стану [4, с. 22]. Виділяють наступні види аддикцій: зловживання одним або декількома речовинами, що змінюють психічний стан (напр., наркотики, алкоголь, отрути, ліки), ігроманія (у тому числі і комп'ютерна), тривале прослуховування музики (головним чином заснованої на ритмах) і так далі.

Підлітковий вік з давніх пір вважається за чинник, сприяючий розвитку хімічної залежності [3].

«Відомо, що якщо аддиктивна поведінка виникає з підліткового періоду, то ризик формування хімічної залежності виявляється високим. Так, до 75 % алкоголіків і наркоманів починають вживати психоактивні речовини будучи підлітками» [19, с. 618].

На нашу думку, взаємозв'язок аддиктивних форм залежності і делінквентної поведінки підлітків очевидний, адже будь-яка психоактивна речовина коштує грошей, будь то алкоголь або наркотики. Тобто існують делікти підліткового віку, пов'язані з корисливими злочинами, здійснювані для отримання коштів, які витрачаються на психоактивні речовини. А так само існує ряд злочинів, які здійснюються під впливом психоактивних речовин.

Дослідження показують, що серед неповнолітніх досить високий відсоток осіб, які скоїли злочини в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння (90 % насильницьких і до 70 % корисливих злочинів) [9].

Таким чином, на сьогоднішній день особливої актуальності набувають знання про особливості підліткового криміналу. Ми дотримуємося тієї точки зору, що делінквентним є протизаконна дія, вчинок або поведінка, а термін «делінквент» трактується як правопорушник, злочинець. У нашому випадку мова йде про підлітків-делінквентів.

Перелік підліткових деліктів має істотні відмінності від злочинів, що здійснюються дорослими. Насамперед, ці відмінності обумовлені особливостями підліткового віку. До їх числа входять:

- часовий аспект вчинення злочинів;
- гендерний аспект з явною перевагою осіб чоловічої статі;
- виражена динаміка підліткових деліктів в зонах міжнаціональних конфліктів;
- підлітковий фанатизм;
- пріоритет злочинності підлітків в містах по відношенню до сіл;
- злочини на сексуальному ґрунті, обумовлені пубертатним періодом;
- понижена рецидивність в порівнянні з дорослими злочинцями;
- пріоритет корисливих злочинів і злочинів, здійснених підлітками в групі.

Список використаних джерел

1. Арзуманян С. Д. Микростреда и отклонения социального поведения детей и подростков. — Ереван: Изд. ЛУИС, 1980.
2. Башкатов И. П. Психология групп несовершеннолетних правонарушителей. — М.: Прометей, 1993, гл. III.
3. Битенский В. С., Херсонский Б. Г., Дворяк С. В., Глушков В. А. Наркомания у подростков. — Киев: Здоров'я, 1989.
4. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко, СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. — с.420
5. Васильев В. Л. Психологические основы организации труда следователя. — Волгоград, 1976.
6. Васильева Н. Торгую телом. Ну и что? // Кошелек или жизнь. 1996. № 2.
7. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. Т. 1.Ж Вопросы теории и истории психологии / Гл. ред. А. В. Запорожец. — М.: Педагогика, 1982.
8. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. — 528 с.
9. Кальман, А. Г. Преступность несовершеннолетних и ее предупреждение. — Харьков: Одиссей, 2007.
10. Клейберг Н. А. Психология девиантного поведения. — М.: Сфера, 2001. — 160 с.
11. Кон И. С. «Психология ранней юности». — Москва: Просвещение, 1989.
12. Кофырин Н. Тусовка — тоже жизнь// Аргументы и факты. 1990. № 40.
13. Крайг Г. Психология развития. — СПб., 2001.
14. Кримінальний кодекс України. — Харків: Одиссей, 2008.
15. Латышева М. «Красные скины» \\ Версия 2000, 12–18 декабря.
16. Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М.: Русский язык, 1984.
17. Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи. Криминальная субкультура. — Тверь: Изд. Приз, 1994.
18. Прошак Л. Драка фанатов // Аргументы и факты, Москва, 2000. № 27.
19. Руководство по аддиктологии / Под ред. проф. В. Д. Менделевича. — СПб.: Речь, 2007. — 768 с.

20. Спиридонов В. И. Криминологический факт и его оценка // Криминология и уголовная политика. — М., 1985. С. 21.
21. «Союз нерушимый бандитов свободных» // «КП» в Москве. 1995. № 27.
22. Федоткина Т., Чуприн В. Волчий билет в жизнь выдает на вокзалах беспризорникам родное государство // Московский комсомолец. 1995, 14 ноября.
23. Annual Edition: Deviant Behavior 96/97 – Gilford, Connecticut: Dushkin Publishing Grup.
24. Schmallegger F. Criminology Today. An integrative introduction. Third Edition. Prentice-Hall, Upper River, NJ, 2002. P. 16.

А. Коваль

старший преподаватель,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ОСОБЕННОСТИ ДЕЛИНКВЕНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Резюме

В данной статье анализируются понятия «девиантное поведение», «делинквентное поведение», «аддиктивное поведение», «преступление». Выявляется специфика проявления делинквентного поведения у подростков.

Ключевые слова: подросток, девиация, деликт, аддикция, преступление, норма

A. Koval

senior teacher,

Odessa National University named after I. Mechnikov

**BASIC NEW FORMATIONS OF TEENS AND PSYCHICAL
INSTABILITY AS HIS INEVITABLE ATTRIBUTE**

Summary

This article analyzes the concepts «deviant behavior», «delinquent behavior», «addictive behavior», «crime». It is revealed the specific character of delinquent behavior demonstration in teens.

Key words: teen, deviation, delinquent, addiction, crime, norm.

Крошка Оксана Іванівна

кандидат психологічних наук, старший викладач,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

**СУЧАСНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНУ
СУБ'ЄКТНОСТІ**

У статті розкриваються основні труднощі, пов'язані з виділенням феномену суб'єктності, обґрунтовується доцільність розглядання його як підґрунтя дослідження емоційно-оціночного ставлення до себе. Проаналізовані змістовні характеристики основних підходів до суб'єктності.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, емоційно-оціночне ставлення до себе, довільна усвідомлена активність, саморегуляція.

В узагальненій формі проблема людини як суб'єкта власної діяльності та життєдіяльності, здібного цілеспрямовано перетворювати об'єктивну дійсність та здійснювати творчий саморозвиток, чітко заявлена у вітчизняній психології. Природно, що розвинений та досить розповсюджений в психологічній науці суб'єктний підхід до задач, які вирішуються різними дослідниками, не є випадковим. При всій складності, суб'єктна тенденція дозволяє наповнювати глибоким психологічним змістом та концептуально осмислювати безліч наукових фактів і тенденцій. Суб'єктні можливості та здібності людини все більше враховуються та використовуються як підстави щодо побудови логіки наукового дослідження, при інтерпретації емпіричних даних, при плануванні корекційної роботи тощо. Відповідно до цього різні методологічні підходи все більше отримують глибоке психологічне наповнення. Проблема суб'єкта та суб'єктності виступає в психології предметом розгляду у різних напрямках — діяльнісному та диференціально-психологічному (К. О. Абульханова-Славська), особистісному (А. В. Петровський), методологічному і психолінгвістичному (Л. К. Велитченко), когнітивному (В. М. Аллахвердов, А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський) тощо.

В даний час у вітчизняній психології (Є. І. Головаха, А. Є. Левенець, Л. В. Сохань та ін.) наголошується підвищення інтересу до проблематики суб'єктної активності людини у зв'язку з різними підходами, які описують це поняття. Одні дослідники (Н. Р. Битянова, І. Л. Пономаренко, С. Ю. Степанов) розглядають ступінь засвоєння соціальних норм; інші (А. В. Брушлінський; В. А. Петровський) — міру активності людини відносно власного життя в цілому і окремим його аспектам; низка авторів (А. В. Петровський, В. І. Слободчиков, В. Е. Чудновський) вводять нові поняття, такі як суб'єктивна реальність, надситуативна активність суб'єкту; у інших основний акцент робиться на методологічному підході, центр якого утворює ідея суб'єктності людини і самодетермінація його буття в світі (Б. Ф. Ломов; В. А. Петровський).

Суб'єктність, на думку А. В. Брушлинського [2] та В. А. Петровського [9], багатоаспектне явище, вона забезпечується системою всієї психіки та реалізується у різних формах. Для нас ця теза є однією з провідних, оскільки ми вважаємо, що емоційно-оціночне ставлення до себе є одним з проявів можливостей суб'єктності. Крім того, для розуміння глибинних механізмів походження, становлення та внутрішнього устрою емоційно-оціночного ставлення особистості до себе принципово важливим для нас є підхід Л. К. Велитченка до суб'єктності індивіда, яка, на думку автора, базується на інтенціональності переживань, уявленні про належне як суб'єктивно можливе. Ініціально вона відкрита індивіду у переживанні потреб та потягів, а протягом соціалізації розвивається як система уявлень про себе у складі соціально-прагматичного простору [3]. Як основний предикт суб'єкта, «суб'єктність базується на генетичній інтенціональності переживань, які в процесі онтогенезу виступають основою образу «Я». В структурі суб'єктності можна виділити функціональний та відображувальний компоненти» [3; с. 42]. До функціонального компоненту автор відносить прагматичні схеми рішення задач, операціональні, змістовні, семантичні системи, у відображувальний включає знання про ситуації життєдіяльності (образи, уявлення, концепти, схеми, моделі), прояви суб'єктності в соціумі та практиці (самооцінка, рівень домагань), внутрішній світ (рефлексія того, що переживається, структурованість внутрішнього світу, визначення його пріоритетів) [3]. Такий підхід, на наш погляд, залишає місце для побудови багатьох додаткових дослідницьких задач та розкриває генезис особистісних феноменів, які складають основні структурні компоненти суб'єктності.

Одним з найбільш загальних та суттєвих проявів суб'єктності особистості є її **довільна усвідомлена активність**, яка забезпечує досягнення поставлених цілей. Поняття «суб'єкт» відбиває, в першу чергу, активне, діяльнісне тло людини, реалізація якого створює умови щодо здійснення відносин з оточуючою реальністю [К. А. Абульханова-Славська, А. Н. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубінштейн, Б. А. Сосновський та інші]. На наш погляд, не випадково при змістовному аналізі суб'єктних характеристик особистості (особливо в контексті будь-якої конкретної психологічної проблеми) йдеться про людину як суб'єкт діяльності, соціальної поведінки, спілкування, вчинку, саморозвитку тощо, тобто про суб'єкт певної усвідомленої цілеспрямованої активності, яка має для неї певний зміст і відносно якої людина виступає в ролі активної сторони.

Саме тому в контексті досліджуваної нами проблематики одне з центральних місць займає проблема закономірностей усвідомленої регуляції людиною власної довільної активності. Роль саморегуляції в процесі формування ставлення до себе та основної життєво-ціннісної спрямованості підкреслювалася низкою авторів, зокрема, була відображена в дослідженнях О. А. Конопкіна [4], Н. В. Круглової [5] та ін. Саме цілеспрямована довільна активність, на думку О. А. Конопкіна, яка реалізує все різноманіття дієвих відносин з реальним світом речей, людей, середовищних умов та ін., і є основним ядром суб'єктного буття особистості [4]. Від ступеня до-

сконалості процесів саморегуляції залежить успішність та продуктивність будь-якої активності суб'єкту. Більше того, на думку автора, всі індивідуальні особливості та прояви визначаються сформованістю, динамічними та змістовними характеристиками тих процесів саморегуляції, які здійснюються суб'єктом активності.

Для вирішення всіх задач та закономірностей феномену суб'єктності найбільш емним та продуктивним виступає **системно-функціональний підхід**, який дозволяє виділити основні функціональні структурні компоненти, які реалізують повноцінний процес саморегуляції суб'єкта. До них відносяться: 1) ціль діяльності, прийнята суб'єктом (виконує загальну системостворюючу функцію), 2) суб'єктивна модель значущих умов (відображає комплекс зовнішніх та внутрішніх умов активності, врахування яких сам суб'єкт вважає необхідним), 3) програма виконавчих дій (в цьому разі суб'єкт здійснює регуляторну функцію побудови та створення конкретної програми дій), 4) система суб'єктивних критеріїв досягнення цілі (виконує функцію конкретизації та уточнення вихідної форми та змісту цілі), 5) контроль та оцінка реальних результатів (це регуляторний компонент, який виконує функцію оцінки поточних та кінцевих результатів), 6) рішення про корекцію системи саморегулювання (основна функція відображена у назві) [4]. Саме суб'єктність створює індивідуальні умови щодо самостійного планування та реалізації життєвих планів та стратегій. До її основних проявів відносяться діяльність, спілкування, самосвідомість, тобто «бути особливістю» завжди означає «бути суб'єктом діяльності, спілкування, самосвідомості». На думку Б. Ф. Ломова аналіз будь-якої ситуації завжди необхідно проводити шляхом співвіднесення з власними особливостями та з особливостями іншої людини, яка також присутня в цій ситуації [6], тобто аналіз соціальної ситуації розвитку повинен включати аналіз або урахування процесу діалектичної взаємодії суб'єкта і середовища.

Концептуальне дослідження суб'єктності в межах системно-функціонального підходу дозволяє відслідкувати особливості представленості та продовження суб'єкту в інших людях та в самому собі. На думку В. А. Петровського, саме віртуальна, «відображена» та повернена суб'єктність реалізує тенденцію особистості до більш глибокого оціночного ставлення до себе та інших в усіх різноманітних динамічних зв'язках [9].

Принципово новим в підході до вивчення різних форм суб'єктності є, на наш погляд, **генетичний підхід** С. Д. Максименка, основою якого виступає реалізація провідних принципів, а саме: аналізу за одиницями, історизму (єдності генетичної та експериментальної ліній), системності (цілісного розгляду психологічних утворень), проектування [7]. Процес становлення суб'єктності, на думку С. Д. Максименка, опосередковується і культурним (зовнішнім) контекстом, і особистісним (внутрішнім). Вважаємо за необхідне підкреслити, що ідеї С. Д. Максименка, втілені в даний теоретико-методологічний концепт, є продовженням та сучасним розвиненням ідей Г. С. Костюка, який вважав, що невід'ємною частиною суб'єкта виступає його саморух, самоактивність, саморозгортання, тобто дуже близько підійшов до глибинного розуміння феномену суб'єктності,

але лише генетичний підхід дозволив виокремити всі рушійні сили цього психологічного явища [7].

Сучасна українська психологічна школа певною мірою структурувала простір психічного життя людини і інстанція «суб'єкт» займає в ньому не останнє місце. Зокрема, в межах генетичного підходу виникають значущі для психології питання, а саме, чи існує суб'єктне розмежування на «я» та «моє» з ранніх етапів онтогенезу, чи його виникнення приходить на більш пізні етапи, пов'язані з розвитком самосвідомості та ін. Тобто, на думку В. А. Татенко, тільки генетичний підхід дозволяє розв'язати важливішу методологічну проблему внутрішньої детермінації розвитку на досвідомій його фазі і на рівні несвідомого взагалі, а також про інстанцію, яка цей розвиток регулює [10]. Крім того, на думку автора, обраний методологічний підхід дозволяє науці ставити нові теоретико-емпіричні питання, зокрема, про те, «чи всі людські істоти народжуються з однаковим потенціалом суб'єктності, чи можна цей потенціал нарощувати, примножувати, чи відбувається розвиток суб'єктності в онтогенезі і, якщо так, яка логіка цього розвитку» тощо [10, с. 14]. В. А. Татенко стверджує, що основним протиріччям, яке провокує процес саморозвитку суб'єкта психічної активності як інстанції, що сама відповідає перед собою за самореалізацію, є позиція суб'єкта, котрий протистоїть своєму існуванню як об'єкту. На початковому етапі онтогенезу поєднання суб'єктності відбувається, в першу чергу, на підґрунті і в процесі подолання суперечності між буттям і небуттям. В. А. Татенко розглядає генезис суб'єктності як рух по спіралі, основними витками якої він виділяє експеріментальну інтуїцію суб'єктного ядра, задіяння до розвитку суб'єктного механізму самоапперцепції зі специфічною функцією пам'яті (накопичення, збереження, відтворення досвіду) [10]. На наш погляд, досить дискусійним є акцентуований автором тісний зв'язок саме пам'яті з суб'єктними механізмами та подальшим дозріванням психічної активності в онтогенезі, але такий підхід підкреслює нові унікальні можливості та простори в дослідженні феномену суб'єктності саме через використання генетичного підходу.

Крім того, є цікавою авторська ідея Е. Л. Носенко щодо концептуалізації феноменів суб'єктності та емоційного інтелекту в контексті єдності зовнішнього та внутрішнього щодо детермінації психічного [8]. Ця наукова ідея реалізується автором на засадах генетичного та системного підходів і відображає міру розумності ставлення людини до світу, до інших та до себе як суб'єкту життєдіяльності, а особлива роль емоційного інтелекту пов'язується зі спроможністю суб'єкта адекватно розпізнавати витоки власних емоцій та емоцій інших людей, здійснювати на цьому підґрунті самоконтроль, підтримувати адекватні стосунки з оточуючими, мотивувати власну діяльність, оцінювати себе, виявляти наполегливість у цілеполянні та реалізації поставлених цілей. В межах нашого теоретико-емпіричного дослідження емоційно-оціночного ставлення особистості до себе поняття про емоційний інтелект є корисним та системоутворюючим, оскільки дозволяє опанувати такими феноменами як самоконтроль, самомотивування, самооцінювання тощо.

Таким чином, ми бачимо, що різноманіття наукових підходів до вивчення феномену суб'єктності не тільки не створює перепон щодо диференціації та спеціалізації теоретичних та дослідницьких задач і напрямів у психології, але й одночасно виступає фактором реалізації методологічних, концептуально-теоретичних, предметно-змістовних та інших внутрішньо-психологічних зв'язків, надає додаткові можливості щодо поглиблення уявлень про перспективи та можливості особистості у суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних системах.

Системно-функціональний та генетичний підходи, як провідні методологічні підґрунтя дослідження суб'єктності, дозволяють аналізувати забезпеченість процесу становлення та розвитку суб'єкта необхідними психічними засобами, співвідносити його з іншими агентами активності в індивідуальному та онтогенетичному розвитку.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М.: Мысль, 1991. — 299 с.
2. Брушлинский А. В. Проблема субъектности в психологической науке // Психологический журнал. — 1991. — № 6. — С. 311.
3. Велитченко Л. К. Структура субъектности // Наука і освіта. — 2004. — № 6-7. — С. 38-39.
4. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) // Вопросы психологии. — 1995. — № 1. — С. 5-12.
5. Круглова Н. В. Особенности саморегуляции учебной деятельности в подростковом возрасте // Психологический журнал. — 1994. — № 1. — С. 3-16.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Педагогика, 1984. — 364 с.
7. Максименко С. Д. Развитие психики в онтогенезе: [В 2 т.] — К.: Форум, 2002. Т. 1: Теоретико-методологические проблемы генетической психологии. — 320 с.
8. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Эмоциональный интеллект: концептуализация феномену, основные функции / Днепропетровский национальный ун-т. — К.: Вища школа, 2003. — 126 с.
9. Петровский В. А. Личность: феномен субъектности. — Ростов-на-Дону, 1993. — 345 с.
10. Татенко В. А. Про «еволюційний генезис» у Е. Гуссерля та проблему суб'єктних перетворень психіки в онтогенезі // Психологія і суспільство. — 2004. — № 4. — С. 13-37.

О. И. Крошка

кандидат психологических наук, старший преподаватель
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СОВРЕМЕННЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ ФЕНОМЕНА СУБЪЕКТНОСТИ

Резюме

В статье раскрываются основные трудности, связанные с выделением феномена субъектности, обосновывается необходимость рассматривать его как основу исследования эмоционально-оценочного отношения к себе. Проанализированы содержательные характеристики основных подходов к феномену субъектности.

Ключевые слова: субъект, субъектность, эмоционально-оценочное отношение к себе, произвольная осознанная активность, саморегуляция.

O. Kroshka

candidate of science in psychology, senior teacher
Odessa I. I. Mechnikov national university

**MODERN PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO UNDERSTANDING
TO THE PHENOMENON OF SUBJECTIVITY**

Summary

In the article opens up basic difficulties, related to the selection of the phenomenon of subjectivity, a necessity to examine its as basis of research of emotionally-evaluated attitude towards itself is grounded. Rich in content descriptions of basic approaches are analyzed to the phenomenon of subjectivity.

Key words: subject, subjectivity, emotionally-evaluated attitude towards itself, arbitrary realized activity, self-regulation.

Л. А. Митрофанова-Керсанова

аспірант,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної та експериментальної психології

ОНТОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ

Сучасні дослідження психологічного захисту включають різноманітні, іноді протилежні підходи до розуміння та вивчення означеного феномену. Найбільш суттєвий вклад в розвиток теорії та практики означеного питання створює онтогенетичний підхід, який дозволяє дослідити витоки психологічного захисту у різних категорій досліджуваних.

Ключові слова: індивідуальний розвиток, захисні механізми, універсальна проблема адаптації.

Прямим виразником ідеї онтогенетичної доцільності психологічного захисту є Г. Фрейд, яка визнає за ним вирішальну роль не тільки в онто-, але і в антропогенезі [5]. Процес індивідуального розвитку особистості психоаналіз розглядає як перехід від принципу задоволення до принципу реальності. Становлення принципу реальності, з одного боку, і розвиток когнітивних процесів, з іншого, робить можливим включення механізмів наслідування, ідентифікації, інтроєкції — необхідних попередніх умов для подальшого вступу до соціального співтовариства дорослих. Дитина десоціальна, поки нею володіють інстинкти та імпульси. Психологічний захист — це шлях до її соціалізації. Між процесами розвитку і захисними процесами Г. Фрейд не бачить ніякої суперечності. Навпаки, організація захисного процесу розглядається нею як важлива і необхідна складова частина розвитку «Я», процес якого полягає в придбанні все більш досконалих способів захисту від зовнішніх та внутрішніх конфліктів. Тим самим знижується до меж толерантності рівень тривожності, зникає суб'єктивне відчуття дискомфорту, що перешкоджає процесу адаптації.

Не така однозначна позиція Л. Р. Гребеннікова [3]. З одного боку, він підкреслює, що онтогенетично захисні механізми розвиваються для підтримки стабільності образу «Я» у випадку, якщо якась з його складових знаходиться під загрозою або дві з них чи більше ризикують опинитися в суперечності між собою. При цьому як складові образу «Я» виступають наступні усвідомлені і неусвідомлені установки: Я — захищений, такий, що знаходиться в безпеці, благополучний, здоровий, безсмертний; Я — самостійний, незалежний, вільний, в чомусь, що перевершує всіх інших; Я — розумний, компетентний, контролюючий ситуацію; Я — красивий, коханий, чарівний.

Це положення не є новим і підтверджується численними прикладами. Так, неможливість в якійсь ситуації бути одночасно незалежним і улюбле-

ним часто примушує людину не тільки робити вибір, але і обґрунтовувати його за допомогою раціоналізації або «боротися» з необхідністю вибирати за допомогою регресії. З іншого боку, Л. Р. Гребенніков доводить, що механізми захисту в більшості своїй є продуктами конфліктів раннього онтогенезу. Залежно від інтенсивності цих конфліктів (інтенсивності дії і відповідної психічної адаптації), механізми захисту можуть бути примітивнішими або складнішими, більш автоматичними або більш усвідомленими, більш-менш інтенсивними і адекватними суспільно заданим стандартам поведінки. Оскільки сам автор розглядає конфлікт з діалектичних позицій, мабуть, і формування психологічного захисту в його концепції можна розуміти як природний процес.

А. Адлер, Дж. Боулбі, В. В. Столін та інші автори вбачають в захисних механізмах ознаку порушеного, неефективного розвитку особистості.

Розвиток однієї або декількох стратегій психологічного захисту як способу долання відчуття неповноцінності пов'язаний, на думку А. Адлера, з перенесеними в ранньому дитинстві фізичними стражданнями, надмірною опікою або відвертанням. Для В. В. Століна джерелом захисних процесів особистості є схильність до невірної інтерпретації своїх мотивів. Розвиток різновидів захисних механізмів у психоаналізі пов'язується з виникненням в онтогенезі різних типів тривоги. П. Куттер пов'язує формування захисних механізмів із спробою дитини долати архаїчний, примітивний страх, який супроводжує розвиток кожної дитини і виявляється в типових для дітей фобіях темноти, самоти, привидів та ін.

В період дитинства організм має мінімальні засоби захисту від несприятливих емоційних переживань і неприємних і небезпечних стимулів зовнішнього середовища. Все, що може зробити немовля, — це дати сигнал небезпеки, який кличе на допомогу, яка повинна прийти із зовнішнього світу. Навряд чи в цьому віці можна говорити про утворення і фіксацію конкретних захисних механізмів. Швидше мова йде про відповідні передумови, поява яких залежатиме від того, отримує дитина допомогу у відповідь на свій заклик чи ні. У разі відсутності допомоги ззовні виникає базальна тривога (К. Хорні), базове недовір'я (Е. Еріксон) або перманентна депресія (Р. Плутчик), які можна розглядати як основу для утворення групи механізмів захисту, пов'язаних з фрустрацією загальної потреби індивіда в афіліації і безпеці.

Після розвитку наочно-образних уявлень і здатності рухатися, як захисний засіб використовується уникнення зовні небезпечних стимулів. Поки це лише фізичне уникнення, але пізніше на його основі розвивається уникнення психологічне. У перший рік життя дитини ще не формуються власне психологічні захисти. Мова йде лише про зародження передумов до появи тих або інших захисних механізмів надалі. Саме тому даний період Г. Фрейд називає передстадією захисту. Другий рік життя дитини Г. Фрейд пов'язує з її здатністю робити перші спроби виділення себе з навколишнього світу. На третьому році життя «Я» і «Воно» остаточно встановлюють дистанцію, тобто дитина набуває понять забороненого і дозволеного, доброго і поганого.

З розвитком мови і логічного мислення зароджується інтелектуалізація, мета якої тісніше пов'язати інстинктивні процеси з розумовим змістом і тим самим зробити їх доступними для усвідомлення і схильними до контролю. Цей вид захисту пов'язаний з вищим рівнем засвоєння дійсності, що дає дитині можливість не тільки усувати інформацію шляхом заперечення або витискування, але і вигідно її переоцінювати. Таким чином, «Я» (свідомість) укріпило свою владу над «Воно» (інстинктами, імпульсами, емоціями).

Пізніше, коли дитина самостійно вибудовує соціальні зв'язки і здатна випробовувати стійке незадоволення їх окремими аспектами (наприклад, невдача в суперництві, змаганні), з'являється уникнення і на його фоні компенсація.

Засвоєння дитиною етичних цінностей припускає поява перших ознак розмежування «Я» і «Над-я». Ситуації етичного вибору вимагають не тільки оцінки своїх імпульсів і бажань з позиції інтериоризованих зовнішніх норм, але і підпорядкування перших останнім. Дана необхідність приводить до появи на четвертому, п'ятому роках життя реактивних змін і сублімації.

В результаті Г. Фрейд намічає приблизну хронологію становлення механізмів психологічного захисту [5]: передstadія захисту (до 1 року життя), подолання небезпеки за допомогою проекції та інтроєкції (від 1 до 2 років), подолання небезпеки за допомогою інтелектуалізації і витискування (від 2 до 3 років), реактивні зміни Я і сублімація (з 3 до 5 років).

Прив'язування генезису захистів до хронології виникнення когнітивних процесів ще яскравіше простежується в структурній теорії Р. Плутчика. Згідно даної концепції в числі перших повинні виникати механізми, пов'язані з перцептивними процесами (заперечення, проекція, регресія), потім — з процесами пам'яті, а саме, з тим, яка інформації забувається (витискування та його аналоги). Найостаннішими, у міру розвитку процесів мислення і уяви, формуються і найбільш складні і зрілі види захистів, пов'язані з переробкою і переоцінкою інформації (раціоналізація, інтелектуалізація, компенсація, сублімація і т. п.). Порядок виникнення тих або інших механізмів практично повністю співпадає з аналогічними у Г. Фрейда. Значні відмінності існують лише у віковій періодизації, яка у Р. Плутчика виглядає таким чином: 0–1,5–2 р. — заперечення, проекція; 1,5–2–11 р. — регресія, заміщення, придушення, інтелектуалізація; 11–13 р. — реактивне утворення, компенсація.

Ми бачимо, що Р. Плутчик не береться за таке вікове дроблення, яке спостерігається в періодизації Г. Фрейда, і велика частина захистів без будь-яких додаткових вказівок віднесена до віку між 1,5 і 11 роками, що поглинає декілька найважливіших стадій в розвитку особистості.

Друге, що звертає на себе увагу, це величезна вікова дистанція, яка розділяє психологічний захист за типом реактивних утворень у Г. Фрейда (3–5 років) і у Р. Плутчика (11–13 років). Проаналізувати дійсні причини такої рознесеності в часі одного і того ж механізму у різних дослідників не виявляється можливим, оскільки Р. Плутчик не дає теоретичного обґрунтування своєї періодизації.

Ще одне зауваження хотілося б зробити щодо психологічного захисту за типом компенсації. У хронології Р. Плутчика його утворення віднесене до 11–13 років. Не можна не погодитися з тим, що захисні компенсаторні способи реагування, дійсно, є яскравою характеристикою підліткового періоду розвитку. Причому вони можуть шикуватися як в позитивному напрямі (наприклад, описана вище реакція на загрозу стабільності Я-концепції), так і в негативному. Існують, проте, і інші дослідження, згідно яким компенсація як механізм психологічного захисту зароджується набагато раніше, ще в дошкільному дитинстві. У своєму дослідженні М. К. Бардишевська досліджувала компенсаторні форми поведінки у дітей 3–6 років, що виховуються в умовах дитячого будинку [1]. Нею виявлено три основні способи компенсації втраченого відчуття безпеки: формування прихильності до заміщаючого дорослого, стереотипні взаємодії з предметами і формування емоційних зв'язків з іншими дітьми.

Отже, аналіз різних хронологій генезису захисних механізмів показує єдність дослідників в питанні щодо послідовності і розузгодження в питанні про сензитивні періоди формування цих механізмів.

Дослідження механізмів захисту в процесі переживання людиною невдачі дозволили М. О. Батуріну припустити, що у кожної людини є закріплена з дитинства готовність до певних типів реакції, які використовуються в різних ситуаціях, кожна захисна реакція має свій «поріг», та її «включення» залежить від суб'єктивної інтенсивності «подразника»; кожна захисна реакція має свою суб'єктивну «модальність», тобто відповідає суворо певному типу ситуацій [2]. Використання тієї або іншої реакції залежить і від інтенсивності, і від модальності, але до певної межі інтенсивності, після якої «включається» тільки зафіксована в онтогенезі реакція.

Виходячи з цих поглядів, психологічний захист особистості виглядає як обмежений набір моделей реагування, які склалися в онтогенезі і стали стійкими, на деякий зовнішній стимул (ситуацію), який має стабільні (однотипні) характеристики модальності і інтенсивності.

Залишається неопрацьованим питання про принципові характеристики стимульних ситуацій і чинники, сприяючі формуванню стійких моделей реагування.

Л. Р. Гребенниковим виділені чинники, що впливають на процес утворення психологічного захисту, та умовно розподілені на зовнішні (середовищні) та внутрішні (особистісні) [3]. До внутрішніх чинників ним віднесені: динамічні особливості психіки суб'єкта, досвід рішення універсальної проблеми адаптації, особливості задоволення базових психологічних потреб особистості. До числа зовнішніх чинників на його думку входять: наявність специфічної (ексцезивної) ситуації, дестабілізуюча дія середовища.

Засновувавши своє дослідження на структурній теорії захисних механізмів, Л. Р. Гребенников використовує услід за Р. Плутчиком поняття універсальних проблем адаптації. До них відносяться: проблема ієрархії (адекватності сприйняття свого місця на ієрархічних соціальних сходах), проблема територіальності (відносини до аспектів навколишнього середовища, які належать і не належать індивідові), проблема ідентичності

(самосприйняття і усвідомлення своєї приналежності до тієї або іншої групи), проблема тимчасовості (усвідомлення кінцівки індивідуального буття і своєчасності в реалізації свого призначення).

Кожна з проблем спочатку пов'язана з певними базисними емоціями: проблема ієрархії — з гнівом і страхом, територіальності — з передбаченням і здивуванням, ідентичності — з ухваленням і відкиданням, тимчасовості — із сумом і радістю. Спонтанний вираз цих емоцій в соціумі загрожує ускладненнями у вирішенні універсальних проблем адаптації. Грунтуючись на логіці автора структурної теорії, неважко зрозуміти, що з метою управління специфічними емоціями в процесі адаптації розвиваються специфічні захисні механізми. Тоді правомірне питання про умови, за яких в структурі особи починають домінувати ті або інші механізми захисту: адже вказані проблеми адаптації визнані універсальними, а значить, з ними стикається кожна особистість. Нерівномірність вираженості у різних людей різних механізмів психологічного захисту Р. Плутчик пов'язує з особливостями задоволення в онтогенезі базових психологічних потреб.

Дійсно, кардинальний вплив на становлення особистості чинника своєчасності і адекватності задоволення основних психологічних потреб дитини практично не викликає розбіжностей серед фахівців з розвитку особистості. Узагальнюючи дані різних досліджень, Р. Плутчик виділяє чотири потреби, відповідні чотирьом проблемам адаптації: в безпеці (тимчасовість), в свободі і автономії (ієрархія), в успіху і ефективності (територіальність), у визнанні і самовизначенні (ідентичність). Надмірне використання захисних механізмів і, як наслідок, неефективна адаптація спостерігаються в тому випадку, якщо одна або декілька потреб блокуються і відповідні ним проблеми адаптації залишаються перманентно актуальними.

На думку М. К. Бардишевської, чим сильніше тривога, викликана порушенням базисного відчуття безпеки (у «відмовних» дітей), тим сильніше вона дезорганізуватиме поведінку, тим примітивніше ті захисні механізми, які спонтанно використовує дитина для її пом'якшення [1].

Нею виділено шість категорій дітей, відповідних шести рівням порушення базового відчуття безпеки (у міру зниження порушень від першої до шостої категорії): «уникаючі діти» — найбільш дезадаптовані діти з екстремальним ступенем порушень відчуття безпеки; «діти, що чіпляються» — компенсація емоційній недостатності відбувається за рахунок неадекватного тактильного контакту з дорослим (чіпляння, притиснення, докучання); діти з недиференційованими уподобаннями схильні утворювати одночасно безліч заміщаючих уподобань, які мають поверхневий і погано диференційований характер в порівнянні з нормою; «амбівалентні діти» здібні до формування глибокої заміщаючої прихильності до «свого» дорослого, а отже, достатньо успішно компенсують порушене відчуття безпеки; «соціально-тривожні діти» демонструють вже на своєму рівні загальну благополучну картину компенсації (нормальні відносини з однолітками і високу дослідницьку активність), «гармонійні діти» оптимально використовують компенсаторні форми поведінки: зрілу стабільну прихильність до

«свого» дорослого, розвинені кооперативні і домінантні способи взаємодії з однолітками, багату конструктивну гру.

Як видно з даного дослідження, незадоволеність однієї тільки потреби дитини в безпеці дає цілий арсенал надмірно і неефективно використовуваних захисних механізмів. Звернемо увагу, що чинник задоволеності базових психологічних потреб особистості, хоча і віднесений до внутрішніх, все ж таки не залежить від суб'єкта повною мірою, оскільки основними джерелами задоволення або фрустрації цих потреб в дитинстві стають інші люди, в першу чергу батьки.

Повертаючись до зовнішніх, середовищних чинників формування психологічного захисту, слід зазначити їх нерівнозначність. Так, наявність специфічної ситуації як умови формування і актуалізації захисних механізмів носить разовий (ситуативний) характер і має безпосередній вплив на прояв тієї або іншої форми захисту, виступаючи своєрідним механізмом її запуску. В той же час дестабілізуюча дія середовища гратиме роль захистів в генезисі лише у разі його пролонгованого характеру. Причому вплив його на особливості механізмів захисту буде опосередкований внутрішніми особливостями індивіда (зокрема, розглянутими вище), які розвинуться під впливом цієї дії.

Таким чином, проблема онтогенетичних аспектів психологічного захисту, з одного боку, є для сучасної психології не новою, а з іншого — потребує поглиблення теоретико-методологічних аспектів та нових емпіричних напрацювань.

Список використаних джерел

1. Бардышевская М. К. Компенсаторные формы поведения у детей 3–6 лет, воспитывающихся в условиях детского дома / М. К. Бардышевская. — М.: Наука, 1995. — 291 с.
2. Батурич Н. А. Проблема «защитных механизмов» и переживание неудачи // Тезисы докладов конференции Уральского отделения общества психологов / Научные редакторы: В. С. Мерлин, В. В. Белоус. — Пермь, 1978, с. 72–74.
3. Гребенников Л. Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика: Дисс. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук: 19.00.07. — М., 1994. — 202 с.
4. Plutchik R. A general psychoevolutionary theory of emotions. In Plutchik R., Kellerman H. (Eds.) Emotions: Theory, research and experience: Vol.1. — N. Y.: Academic Press, 1980. — P. 3–33.
5. Freud A. The Ego and the mechanisms of defense // The writing of Anna Freud, Vol. 2. London, 1977.

Л. А. Митрофанова-Керсанова

аспирант,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ОНТОГЕНЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Современные исследования психологического включают разнообразные, иногда противоположные подходы к пониманию и изучению отмеченного феномена. Наиболее существенный вклад в развитие теории и практики отмеченного вопроса создает онтогенетический подход, который позволяет исследовать истоки психологической защиты у разных категорий исследуемых.

Ключевые слова: индивидуальное развитие, защитные механизмы, универсальная проблема адаптации.

L. Mitrofanova-Kersanova

postgraduate

Odessa national university named after I. Mechnikov

ONTOGENETIC ASPECTS OF DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL DEFENCE OF PERSONALITY

Summary

Modern researches of psychological defence plug various, sometimes opposite approaches in understanding and study marked the phenomenon. The most substantial contribution to development of theory and practices of the noted question creates ontogenetic approach which allows to probe the sources of psychological defence at the different categories of probed.

Key words: individual development, nocifensors, universal problem of adaptation.

Найдюнов Михайло Іванович

кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

**ПОТЕНЦІАЛ ТА АКТУАЛІЗАЦІЯ СУБ'ЄКТНОСТІ З ПОЗИЦІЙ
ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЇЇ ЯК РЕСУРСУ**

У ході метааналізу теорії груп-рефлексії уточнюються чинники, які опосередковують потенційно-актуальний зв'язок між індивідною та груповою формами суб'єктності. Трансформаційність суб'єктності розглядається як її динамічна стабілізація, а індивід та група виступають ресурсом один одного. Реалізації типів проектної мета-технології (інноваційний, професійне самовизначення, конкурс, підтримка лідера, «вміння продавати») пропонуються як ресурс відтворення потенціалу особистості і — способів його актуалізації.

Ключові слова: теорія груп-рефлексії; *трансформаційність* суб'єктності, потенціал суб'єктності, управління рефлексивним процесом, проектна мета-технологія, «суб-особистості-унікальність», «суб-особистості-ресурс», ресурси відтворення особистості.

Традиція використання в психології аналогій, наукових метафор відтворюється як через успадкування нею аналогій з філософії, так і через запозичення їх безпосередньо. Проте ретроспекція цієї традиції вказує на зміну джерел запозичення: якщо раніше ними були переважно точні науки та науки природничого циклу, то тепер на арену виходять і економічні науки, і науки сфери масової комунікації і т. ін.

Одним з таких «запозичень», що активно використовується психологією сьогодні, є поняття *потенціалу*. Воно вживається для позначення діапазону трансформації психологічної якості явища — від дійсного у можливості до дійсного в актуальності буття, а також акцентує на бутті способів актуалізації потенціалу [5].

Зазначимо, що тенденція розроблення психологією тематики «потенційності — актуальності» на рівні індивідуального буття послабляє позиції поняття «особистості» через переобтяження його соціальною складовою. Спробу подолання цієї суперечності, відмежування від соціально-нівелюючої складової в понятті особистості здійснюють В. О. Татенко, О. Б. Старовойтенко [4], які акцентують його якість позначення унікальності через поняття суб'єктності, вчинку, які підсилюють аспекта індивідуальності.

Вбудовування в психологію запозиченого із міжгалузевого простору поняття суб'єктності з його «навантаженням» властивостями діяча (агента, актора), самодетермінанти для наголошення на унікальності *індивідуальної* траєкторії розвитку, на нашу думку, не пригнічує (не витісняє) його іншої потенції [9], яка спеціалізована для позначення універсальності самодетермінованості та активності і для *груп* (колективів, громад, інституцій, суб'єктів права тощо).

Проте попри універсальність поняття суб'єктності, яке може бути застосоване як по відношенню до індивідів, так і до груп, безпосередній потенційно-актуальний зв'язок між ними відсутній, що становить **проблему** розвитку поняття в соціально-психологічному розрізі і актуалізує **мету** — уточнення чинників, які опосередковують такий зв'язок. Проробка ж тематики потенціалу та способів його актуалізації [1, 5, 10] без широкого розгляду поняття суб'єктності тільки підкреслює нагальність проблеми.

Це уточнення пропонується здійснити у спосіб *метааналізу* теорії груп-рефлексії, яка є відгалуженням започаткованого І. М. Семеновим (1985) напрямку психології рефлексії [11]. У них визначальною характеристикою рефлексії (яка містить не тільки ретроактивну і ситуативну, а й проактивну — спрямовану в майбутнє — складові) є трактування її як *переосмислення*.

Отже, базовими положеннями теорії груп-рефлексії є положення про транзитарність, взаємозумовленість, реверсивність, дискурсивну реконструкцію та керованість рефлексивного процесу, згідно з якими: а) групова рефлексія є *міжсуб'єктно-транзитарною*, тобто її форми, здійснені в інтерсуб'єктному просторі однією особою, можуть бути використані іншими суб'єктами; б) рефлексивні процеси індивідуальних і групових суб'єктів, супротяжні у спільному просторі й часі, є *взаємообумовленими*, в) рефлексивні процеси є спрямованими на розширення чи концентрацію переосмислення (*реверсивність*); г) на основі аналізу дискурсу рефлексивні процеси можуть бути *реконструйовані*; д) зміни структур дискурсу здатні зумовлювати зміни рефлексивних процесів, забезпечуючи *принципову керованість* групової рефлексії.

Розгляд суб'єктності в контексті положень груп-рефлексивної теорії для індивідуального і для родового буття людини наділяє її (суб'єктність) такою властивістю, як *ресурсність*. Суттю новації є не просто приєднання до класичних визначень генези свідомості через попередній етап колективної [3] свідомості, а відстеження генези суб'єктності як первинно *групової* внаслідок обмеження когнітивних, емоційних, вольових підсистем для повноцінного функціонування в індивідному способі людського існування [8]. Ресурсність сучасного групового суб'єкта для сучасного індивідного суб'єкта та ресурсність індивідного суб'єкта для групового *наповнена онтологічними проявами* через аналіз отриманого як у *лабораторному дослідженні*, так і під час реалізації проектів психологічного забезпечення розвитку організацій (*психотехнічне дослідження*) дискурсу групової творчості [8], одержаних в ній індивідуальних здобутків та зроблених в неї індивідуальних внесків [6].

На *позитивістському етапі дослідження* — у лабораторному експерименті розв'язання малих творчих задач (МТЗ) (на основі дискурсивної моделі мислення) було: 1) виявлено дискурсивні прояви автономії індивідного і групового суб'єктів, а також прояви стереотипу індивідності (для групового суб'єкта) та стереотипу групи (для суб'єкта індивідного); 2) зафіксовано підвищення продуктивності розв'язання МТЗ у спосіб переосмислення

стереотипів; 3) відмічено флуктуації суб'єктності, при цьому зміна «я»-суб'єктності в напрямку «ми» виступає опорою подолання невизначеності проблемної ситуації, тоді як жорстка фіксація «я»- та «ми»-суб'єктності у власних межах за відсутності позитивних результатів у пошуку засобів подолання невизначеності веде до самодискредитації або до конфліктизації стосунків.

На *психотехнічному етапі дослідження* [8], що відбувався у спосіб застосування розробленого нами методу «дослідження-впровадження» при реалізації проектної метатехнології (ПМТ), показано, що переосмислення суб'єктності відбувається у процесі трансформації (зміни) коаліцій та поетапного досягнення повноти групового суб'єкта [8].

Досягнення повноти групового суб'єкта за змістом збагаченого (розширеного) відбиття відповідає накопиченню і утриманню в дискурсі організації змістів, смислів і ресурсів у спільному просторі протягом необхідного для позитивних змін часу. Протистояння природному «розпорошенню» змістів, смислів, ресурсів і функціонуванню їх в окремих шарах (коаліціях) та сприяння їх наступному утриманню на етапі підсумовування-самовизначення відповідає онтологічному виразу «повнота групового суб'єкта».

Забезпечення функціонування противаг розшаруванню організації можливо через вчасне виявлення стереотипів «розуміння — узгодження» [8]. На команду тренерів, задіяних в реалізації проекту, покладається функція протистояння тенденції нерефлексування організацією своїх стереотипних стилів — «маскування незгоди як когнітивної слабкості» та «маскування нелояльності, некорпоративності або слабкості дотримуватися своєї позиції під виглядом (у формі) нерозуміння».

Оскільки як система суб'єктність є явищем відкритим, відтворюваним в обміні на основі зворотних зв'язків і таким, що існує тільки у розвитку, то передумови відтворення визначають якість *трансформаційності* суб'єктності як підпорядковану *загальній логіці* забезпечення *ресурсами* відтворення.

Наявність же суспільств (умовно — «західного» та «східного»), які по-різному забезпечують стабільність образу «я» та образу «ми», свідчить лише про наявність стабільності у межах *типу відтворення*.

При базовому розгляді в груп-рефлексивній психології поняття ресурсу продовжує попередні, передусім економічні, логіки його використання як *потенції* (запасу, резерву, передумови) та *основи* відтворення. Але далі, відходячи від масштабного рівня інституціональних взаємодій, соціальних обмінів, воно набуває спеціалізації складових рефлексивного механізму (змісти, смисли, ресурси) як найбільш широких спрямувань (сфер) процесу відбиття. Ресурсній (міжсуб'єктній) сфері належить ключова роль в актуалізації смислів і змістів індивідної та групової форм суб'єктності. Таким чином, то група, то індивід виступають ресурсом один одного.

Емпіричним проявом ресурсності індивіда і групи є тип дискурсу — «я» або «ми». При цьому дискурс «я»- та «ми»-типів не є тотожним наявним в ньому займенникам. Це концептуально обґрунтовано віднесенням до цих типів дискурсу виражених також й іншими частинами мови функціональ-

них одиниць («уявлення», «моделі» тощо) як породжень «я» або «ми». Крім ресурсу «переходу» центрованості суб'єктності (з індивідної форми у групову і навпаки), ресурсом є і безпосередній вплив рефлексії одного учасника групи на іншого або послуговування рефлексією іншого.

Отже ця концептуально преломлена емпірія (дискурс) виступає одночасно *«тілом» рефлексії, її джерелом, і результатом* («розширення обсягу відбиття»).

Універсальність дискурсу і як потенції, і як *«спускового гачка»* актуалізації є повністю доступною для препарування *спостерігачем в логіці руху: проблема (небезпека) — розв'язання*. При цьому хто є спостерігачем — дослідник чи досліджуваний, який запускає процес самодослідження як засіб заглиблення в предмет основних зусиль, — значення не має, і не має саме тому, що самоспостереження на фоні препарування предмету є складовою рефлексивного механізму.

Джерелом переконливості положень про універсальність дискурсу стало зміщення в традиції розуміння процесів мислення, смислоутворення — з рівня висловлювань (суджень, синтагм) до більш дрібного масштабу розуміння одиниці мислення або смислу (слово, поняття, його мікроструктура та мікроструктура дискурсивної системи). Обґрунтування ж Л. С. Виготським [2] поняття як одиниці мислення підготувало ґрунт для введення у психології рефлексії ще більш дрібної одиниці дискурсивного мислення — «функції» та «параметру» [8].

Співвіднесення я-центрованих світів суб'єктів представлено в нашій моделі спільних репрезентацій індивідуального і групового суб'єктів. Потенційна можливість поєднати центровані світи в інтерсуб'єктному просторі виникає завдяки рефлексивному інтенціоналу дискурсу [7]. Рефлексивний інтенціонал дискурсу — це смисл іншого суб'єкта (індивідуального чи групового), який припускається (включається) в семіотичній системі певного знаку. У моделі спільних репрезентацій передбачено не лише локалізацію інформації певними маркерами-концентраторами, але й побудову векторів співвіднесення (другій рівень) та просторів-підмножин (третій рівень) спільної репрезентації (див. рис. 1).

Отже, у фокусі логіки дискурсу суб'єктів у проблемній ситуації були виміри мислення, менші за масштабом, ніж поняття (функція), та більші, ніж текст (практика). На фоні цієї логіки поняття ресурсу (запасу, резерву, передумови) опосередковує рух потенційного до актуального, що відбувається в актах переосмислення проблеми персоною або групою. При цьому суб'єктність (індивідуальна, груповая) теж є ймовірним предметом переосмислення (тобто суб'єктність, яка в якійсь із своїх форм існує лише як потенційна, переосмислюється до трансформації її в іншу форму). Таким чином, ресурсна складова трансформаційності суб'єктності опосередковує потенціально-актуальний зв'язок.

Оскільки рефлексія як акт є переосмисленням і предмету, і середовища, і себе (суб'єкта рефлексії) через здійснення повторного відбиття проблеми з розширенням його обсягу на кожному етапі, то постає питання локалізації цього процесу в часі дійсності дискурсу. Рефлексія як **протяжність**

здійснюється у **послідовності** слів і дій у певному контексті соціальної ситуації і як за наявності фази зупинки основної дії та її осмислення, так і без такої фази.

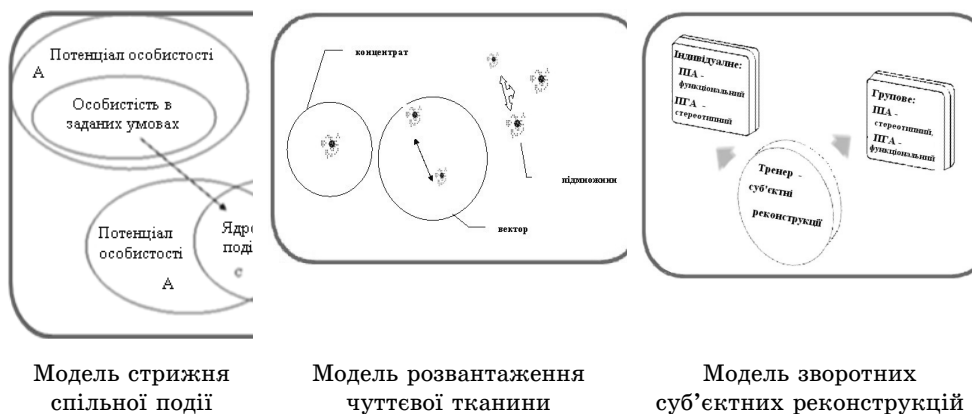


Рис. 1. Концептуальні моделі

Рефлексування після призупинення діяльності. Тут певний проміжок діяльності чи життєдіяльності суб'єкта виступає матеріальним субстратом для повторного його осмислення в суб'єктивних значеннях, суб'єктивних смислах. Сама зупинка діяльності — це вже аспект розширення, поглиблення відбиття. Цільове повторне осмислення з розширенням обсягу відбиття ґрунтується не тільки на ретроспекціях, можливих завдяки вже накопиченому. Індивідуальне та групове регулювання виступають або каталізатором чуттєвості, який відкриває доступ до **накопиченого**, або побічним продуктом для паралельного існування ролей діяча та спостерігача. У колективно розподіленому варіанті **рефлексування паралельне** виступає як рольове, в інтеріоризованому — як одночасне і швидкісне рефлексування у внутрішньому плані. Паралельне осмислення не потребує зупинки дії, хоча і знаходиться у класифікації на тому ж щаблі, що і послідовне осмислення (переосмислення).

Тип рефлексії **«очікування — утримування»** є наслідком слабкої ресурсної бази для рефлексії. При цьому ні індивіди, ні група не знаходяться у деморалізованому стані. **Утримування** мобілізованого стану на фоні відсутності процесу повторного осмислення з розширенням змісту робить **очікування** не споживацьким процесом, а таким, що загострює увагу та чутливість до нюансів. Тобто етап очікування — утримування настає тоді, коли цінність переосмислення вже відбита (аж до навички) у свідомості, коли вміння переосмислювати як самостійний вольовий акт вже набуто, а обставини роблять неможливим відбиття у більшому обсязі, ніж воно є. Проблемність у цьому випадку перебуває в стані не загостреного, а утримуваного переживання, де ймовірні прояви руйнівної складової гальмуються. Сенс утримування — очікування полягає в тому, щоб забезпечити готовність упізнати опосередковуючий чинник переосмислення — сенсорно,

символічно чи у взаємодії, — як такий, що проявляє напрямок, в якому може початися «зачіплювання» нових циклів коаліційно-предметного розкриття ситуації.

При реалізації рефлексії **глобального** типу все відбиття здійснюється за формулою — «несіння витрат на суб'єктивне значення виправдане отриманням розширеного відбиття». Відмінністю цього типу рефлексії є відсутність необхідності накопичувати суперечності і мати зупинки в діяльності не тільки в контексті власне певної конкретної діяльності, а й життєдіяльності в цілому.

Обидва зазначені вище етапи дослідження (*позитивістський і психотехнічний*) підтверджують ресурсність індивідуальної і групової суб'єктності. Індивідуальна суб'єктність виступає ресурсом для групової суб'єктності, групова — ресурсом для індивідуальної. Стереотипна центрованість на одній з форм суб'єктності несе загрозу (ризик) втрати суб'єктної якості як такої. Для соціосистем-організацій це — розпад, для індивідів — особистісна криза, залежність тощо. При цьому нами пропонується розуміння *трансформаційності* суб'єктності не як ризику, а як ресурсу її динамічної стабілізації.

І етап лабораторного дослідження і етап «дослідження-впровадження» (психотехнічний) надають аргументи на користь теорії та демонструють і практичний бік груп-рефлексивного підходу, який в межах реалізації проектно-мета-технології (ПМТ) опрацьовує потреби замовників рефлексивної послуги (проектів психологічної підтримки, супроводу організацій) оминати білі плями у рефлексії *організації*. У той же час на реалізації проектно-мета-технології як ресурсі для персональних домагань (тобто на рівні особистості) досі не акцентовано. Потенцію ПМТ для психологічної допомоги особистості розглянемо нижче у наступних типах проектів: інноваційний, професійне самовизначення, конкурс, підтримка лідера, «вміння продавати».

Інноваційні проекти як базова реалізація ПМТ мають на меті розв'язання актуальної життєвої проблеми. Отже провідною сферою контролю тренерів є саме змісти дискурсу події. Але, відповідно до теоретично визначених станів проблемності та конфліктності, тренери мають етичну місію, яка полягає в запобіганні переростанню конфліктності в самодискредитацію чи конфлікт. Так постає технологічне завдання розширення обсягу відбиття групою, підгрупою, персоною у ході події; забезпечення авторства-співавторства у події як середовищі для вчинку доповнюється вимогою неконфронтаційного розширення обсягу відбиття. Для цього технологія зорієнтована на: уловлювання аудиторією смислів на фоні змістів; розділення розуміння-узгодження як стереотипу та як етапу проникнення в предмет.

Оперативна обробка тренерами дискурсу учасників події — представників організації забезпечується трьома концептуальними моделями його опрацювання [8, 51–55].

Ці три моделі утворюють загальну і спільну для всіх тренерів схему аналізу дискурсу в події. **Перша модель (стрижня спільної події)** задає структури (компоненти, сфери і плани активності як складові події) дис-

курсу, зокрема змістова, смислова і ресурсна сфери. Стрижнем події виступає розгортка в часі балансу спрямувань дискурсивних проявів [8, 51] як забезпечення авторства-співавторства у події – середовищі для вчинку.

Друга модель, яка стосується *процесів розвантаження чуттєвої ткачини* в групі, описує три рівні цілісності, які визначають види компонентів в дискурсивній моделі мислення (змістового, інтелектуального, персонального, взаємодії, взаєморозуміння і взаємоузгодження), що технологічно забезпечує уловлювання смислів на фоні змістів.

Третя модель (*зворотних реконструкцій*) відбиває варіативні складові дискурсу, а саме параметри «позиції», «контакту» і «спрямованості», завдяки яким здійснюється *зворотна реконструкція індивідуальної чи групової суб'єктності*. Концептуальні моделі визначають концептуальну схему аналізу дискурсу і *одночасно слугують опорою обробки свідомості* в ситуації знаходження тренера в потоці дискурсу в події та розділення розуміння-узгодження.

Проекти професійного самовизначення є рефлексивними подіями, де розвиток особистості відбувається в ході отримання інноваційного продукту, який більше стосується сфери суб'єктивно нових перевідкриттів, ніж дійсних інновацій. Через здійснення даного типу проектів на базі інноваційної платформи він зберігає орієнтацію на контроль змістів, але у підпорядкуванні їх смислам.

Образом проектів типу «самовизначення» є спрямовування рефлексивними процедурами активності учасників на себе, включення позиції «кваліфікації» на противагу позиції «оцінювання», що і стає основою самовизначення.

Сценарування, режисерування такої події ґрунтується на ідеї консолідації зусиль майбутніх слухачів (студентів) як особливого ресурсу, який надасть переваги не тільки в навчанні, а й у застосуванні професії. Реалізується ідея визначення унікальності і типовості досвіду кожного учасника, який може бути спільними зусиллями перетворений на свідомі засоби персональних і колективних переваг існуючої групи та персони, тепер і в запланованій перспективі.

Усвідомлені засоби персональних і колективних переваг стають основою самовизначення і реалізуються як фактичне складання персонального плану оволодіння професією.

У проектах типу «конкурс» створення та опрацювання проблемного поля притаманне інноваційному типу, може бути основою і для конкуренції. Але частіше основою змістової роботи в них є система завдань проблемного характеру. Тут продовжують діяти правила обов'язкового нарощення учасниками змістового результату та заборони на критику. Наочний підсумок компетенції виступає каталізатором диференціації групи в кожному колі обговорення. Підсумок за всім переліком тем обговорення виділяє групу лідерів, чим визначає смисл конкурсу з *прямою мішенню* — вплив на особистість учасника конкурсу.

Латентні умови завдань конкурсу концентруються на *корінній проблемі відтворення людських ресурсів*, яка полягає в тому, що виробництво по-

требує для використання лише часткової особливості особистості, а відтворення людських ресурсів можливо тільки як цілісності.

Тому суб'єктність учасника під тиском конкуренції — потенціальна самовизначенням на співіснування «суб-особистості-унікальності» та «суб-особистості-ресурсу» з тенденцією вбудовування конкурсанта в організаційну культуру підприємства. Швидкість розпізнання цих вимог (потреб) організації не на декларативному, а на дієвому рівні забезпечує конкурсантам перемогу.

Друга мішень конкурсу — це спостерігачі від організації-замовника. У такому конкурсі — з *подвійною мішенню* — суб'єктність спостерігача (групи представників організації або її керівника) теж потенційна. Ця потенційність задається співіснуванням у спостерігачеві (як і в конкурсантові) «суб-особистості-унікальності» та «суб-особистості-ресурсу», а крім того — необхідністю для спостерігача самовизначитися на управлінську функцію забезпечення балансу ресурсності та унікальності робітника як джерела відтворюваності (запобігання вигоранню тощо).

Проекти типу «вміння продавати» мають певну подібність до проектів типу «конкурс». Вона полягає передусім у можливості згортання проблемного поля. Персоніфікація вміння продавати як управління рефлексивним процесом у ході соціального обміну за типом «товарздатність» — «продаж — підтвердження здатності» є латентною умовою, яку мають виявити ті учасники проекту, які не є професійними продавцями. Для професіоналів же такий тренінг є саме накопиченням навичок управління рефлексивним процесом іншої людини у соціально прийнятній формі обміну — продажу. *Другою ознакою* подібності проектів «вміння продавати» і проектів типу «конкурс» є спрямованість на добровільне вдосконалення своєї ролі «ресурсу», який треба продати організації. У такий спосіб особистістю актуалізується потенція професійної самореалізації.

Підтримка лідера

Проекти типу «підтримка лідера» є рефлексивними подіями, де розвиток особистості відбувається в ході отримання інноваційного (або суб'єктивно — інноваційного) продукту, який сприяє пришвидшенню самопрезентації учасників, побудові владно-підвладних стосунків в групі з перевагою для лідера. Актуалізуються потенції лідера і це відбувається у спосіб забезпечення відкритості лідера публічним випробуванням, які у логіці отримання неформальної влади фактично проходить керівник при опануванні нової посади. Проект, який ставить і колектив, і керівника у позицію випробування предметом, витупає каталізатором проходження такого владного шляху.

Аналогізування із запозиченим з економічного контексту поняттям ресурсу (запасу, резерву, передумови) у теоретичній площині груп-рефлексії, яка виявляє онтологічні прояви ресурсності в дискурсі учасників проблемної ситуації, опосередковує рух стану суб'єктності від потенційного до ак-

туального, що відбувається в актах переосмислення проблеми індивідом або групою.

Форми прояву суб'єктності — індивідна та групова — опосередковують їх потенційно-актуальний зв'язок на рівні рефлексивного механізму, який виявлено як у лабораторних умовах, так і в «дослідженні-впровадженні», яке охоплює життєві події.

Опосередкованість потенційно-актуального зв'язку *трансформаційністю* відіграє роль динамічної стабілізації суб'єктності.

Основна спеціалізація реалізацій проектно-мета-технології — забезпечення розвитку організацій — крім того, відповідає особистісним домаганням та надає можливості для розвитку особистості як технологія персональної допомоги.

Список використаних джерел

1. Власенко Ю. О. Психологический анализ инновационного потенциала личности: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ю. О. Власенко / Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова. — О., 2003. — 19 с.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. — Изд. 5, испр. — М.: Лабиринт, 1999. — 352 с.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1977. — 304 с.
4. Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / [за заг. ред. В. О. Татенка]. — К.: Либідь, 2006. — 360 с.
5. Маноха І. П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / І. П. Маноха / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — 462 с.
6. Найденова Л. А. Роль рефлексивного потенціала групи в активизации творческих способностей учащихся: дис. ... канд. психол. наук: 21.09.1993 / Любовь Антоновна Найденова. — К., 1993. — 192 с.
7. Найдьонов М. І. Рефлексивний інтенціонал дискурсу: від складнокоординованості до рефлексивного управління / М. І. Найдьонов // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. — АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. — К.: Міленіум, 2009. — Вип. 23 (26). — С. 46–66.
8. Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. — К.: Міленіум, 2008. — 484 с.
9. Парсонс Т. О социальных системах / Парсонс Т. О. — М.: Академический Проект, 2002. — 832 с.
10. Подшивалкіна В. І. Соціальна технологія як вид соціологічної діяльності: Автореф. дис. ... д-ра соціол. наук: 22.00.02 / Подшивалкіна Валентина Іванівна. Київський ун-т ім. Т. Шевченка. — О., 1998. — 32 с.
11. Степанов С. Ю. Психология рефлексии / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. — 1985. — № 3. — С. 31–49.

М. И. Найденов

кандидат психологических наук, ведущий научный сотрудник
Институт социальной и политической психологии НАПН Украины

**ПОТЕНЦИАЛ И АКТУАЛИЗАЦИЯ СУБЪЕКТНОСТИ С ПОЗИЦИЙ
ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЯ ЕЕ КАК РЕСУРСА**

Резюме

В ходе метаанализа теории групп-рефлексий уточняются факторы, которые опосредствуют потенциально-актуальную связь между индивидуальной и групповой формами субъектности. Трансформационность субъектности рассматривается как ее динамическая стабилизация, а индивид и группа выступают ресурсом друг друга. Реализации типов проектной цели-технологии (инновационный, профессиональное самоопределение, конкурс, поддержка лидера, «умение продавать») предлагаются как ресурс воспроизведения потенциала личности и способов его актуализации.

Ключевые слова: теория групп-рефлексии; трансформационность субъектности, потенциал субъектности, управление рефлексивным процессом, проектная цель-технология, «суб-личности-уникальность», «суб-личности-ресурс», ресурсы воспроизведения личности.

M. Naydonov

candidate of psychological sciences, Senior Research Officer
Istitute of Social and Political Psychology of NAPSU

**POTENTIAL AND ACTUALIZATION OF SUBJECTIVITY FROM
POSITION OF ITS REINTERPRETATION AS RESOURCE**

Summary

During meta-analyzing of the theory of group reflexivity some factors were define more accurately. The factors mediate the potential-actual connection between individual and group forms of subjectivity. Transformativness of subjectivity are highlight as its dynamic stabilization and individuals and group are the resources of each others. It was suggested the ways of meta-technology implementations (innovative, professional self-determination6 competition, leader support, sale skills) as resource of reproduction the personality's potential — the method of actualization.

Key words: theory of group reflexivity, Transformativness of subjectivity, potential of subjectivity, reflexive process management, projects meta-technology, «sub-person-unique», «sub-person-resource», resource of persons reproduction.

Найдонова Любов Антонівна

кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник
Інститут соціальної та політичної психології АПН України

КОНЦЕПЦІЯ РЕФЛЕКСИВНОГО КАПІТАЛУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ: ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

На засадах концепції рефлексивної модернізації суспільства У. Бека ставиться завдання осмислення психологічних ресурсів перманентних суспільних трансформацій. Виділяються груп-рефлексивні функції поділення реальності й утримання різних образів реальності, похідних від належності різним спільнотам. Пропонується голографічний концепт рефлексивного капіталу територіальних спільнот, розкривається спосіб його конструювання на різних етапах дослідження.

Ключові слова: рефлексивна модернізація, суспільство ризику, груп-рефлексивний підхід, поділення реальності, психологія спільнот, рефлексивний капітал.

Умовне розподілення трансформацій на суспільні і, наприклад, економічні чи технічні нікого не може увести в оману: трансформація — це єдиний всеосяжний процес постійних змін. Саме цю характеристику постійних змін (коли тільки що модернізоване вже знову змінюється, відкидаючи попередні трансформації) відомий соціолог Ульрих Бек назвав рефлексивною модернізацією суспільства — модернізація змінює саму себе, конфронує із собою, стає своєю темою і проблемою [1]. Осмислення проблеми перманентних трансформацій є особливо актуальним для розуміння сучасного суспільства, адже саме суспільні інституції є тими динамічними явищами, які стабілізують хаос змін, дають можливість його опанувати і скеровувати. Від уявлень про суспільство, їх адекватність реаліям залежить можливість конструктивних трансформацій. В цьому, на нашу думку, полягає головний психологічний ресурс трансформацій, аналізу якого присвячено цю статтю.

Мета статті — розроблення концепту рефлексивного капіталу як психологічного ресурсу суспільних трансформацій. Загалом, головний напрям роздумів уписується в проблему співвідношення масової та інших форм суспільної свідомості в аспекті самовизначення спільнотами способу свого життя і управління ним. Особливість аналізу полягає в тому, що обрано таку позицію його здійснення, в якій за побудовою уявлень про закономірності динаміки соціуму в цілому не зникають індивідуальні суб'єкти власного життя, які, врешті, також здійснюють рефлексію реальності свого життєвого світу і обирають (з різним рівнем усвідомленості й відповідальності) спосіб дії в ньому.

На рубежі XIX–XX століть великий соціолог і соціальний психолог (на той час ці наукові галузі були об'єднані), автор концепції розуміючої со-

ціології Макс Вебер висунув думку про те, що онтологічно (по суті) існує лише одна реальність — факт колективної дії, яку він класифікує за критерієм осмисленості. Саме із системи цих соціальних дій (поведінка стає дією, коли суб'єкт надає їй смисл; соціальною дією стає тоді, коли вона співвідноситься із діями інших і орієнтується на них) складаються соціальні стосунки. Інші уявлення про суспільство, групи, інституції тощо — є наші ідеальні типи, тобто інтелектуальні інструменти, завдяки яким ми пізнаємо плинну реальність. На той час уведення поняття ідеального типу відіграло важливу роль у розведенні розуміння і оцінювання соціальних дій (це розведення — одна із первинних груп-рефлексивних функцій свідомості, яку виконувала наука в пошуках об'єктивності).

Вже на той час у зв'язку із соціальними змінами наукова свідомість стає досяжною не тільки представникам еліти, яка може не думати про економічний бік життєзабезпечення і, відповідно, не усвідомлює його. В науку приходять представники іншого суспільного класу та іншої групової свідомості, що і диктує необхідність розведення критеріїв оцінювання і засобів осягнення реальності (репрезентування, моделювання, оперування нею). Відомо, що Макс Вебер був представником «нової еліти» того часу — товарно-промислової буржуазії, а в породженні ідеї розведення оцінки і розуміння важливу роль зіграла страшна особистісна трагедія, яка розігралась через оцінювання М. Вебером ставлення батька до матері (розрив, від'їзд батька і його смерть, після якої Вебер мав психічний зрив і декілька років не міг працювати) [2]. Розробка інтелектуального механізму розведення оцінювання і розуміння виконала важливу функцію особистісного інтегрування науковця, що переживав життєву кризу, створило умови повернення до реальності. Згадаємо, що на той час осмислення класових механізмів існування індустріального суспільства було головною інтригою наукової спільноти суспільствознавців, а людство переходило від феодальної епохи до капіталістичної, від класової свідомості (вбудованої в різну реальність життя) до «свідомості класів» [3], ідентифікації себе з такого типу великими групами (що визначаються відношенням до засобів виробництва). На думку сучасного британського соціолога Тоні Блекшоу, надалі на арену виходить перехід від свідомості класів до свідомості локальних спільнот [3]. На нашу думку, саме з цим пов'язаний і перехід від економічного капіталу до інших його форм — соціального, інтелектуального, культурного, творчого, рефлексивного.

В новому тисячолітті накопичились підстави для зсуву наукової, а отже і загальнолюдської, свідомості до нових функціональних груп-рефлексивних інструментів, зокрема щодо *поділення реальності*. Ці підстави полягають в усвідомленні ідеї, що свідомість з її сукупністю індивідуальних уявлень, ставлень, ідентичностей і антиципацій (конструкцій майбутнього) є невід'ємною онтологією, яка злита із колективною дією, виступає важливим її суб'єктивним компонентом. Реальністю є не тільки поділені між індивідами, а отже спільні (хоч і розподілені у просторі) колективні дії, але й поділені емоційні стани, спільні уявлення (образи реальності, репрезентації), когнітивні інструменти (способи мислення, до-

мінантні логіки, стратегії переробки інформації), поділене знання (в тому числі мета-знання: способи передачі, трансферу знань, стратегії спільного створення нового знання), поділена рефлексія. Якщо раніше відбувалися війни за матеріальні ресурси, нині вони точаться в інформаційному просторі за уми, мотивацію, бажання мас, за їх свідомість і підсвідомість. Змінивши ідентичність людей, вже не потрібно завойовувати території, побудувавши різну перспективу майбутнього в окремих частинах розколотої групи, не треба вкладати ресурси в сепарацію територій — спільноти самоорганізуються згідно спільним когніціям.

Рефлексія власної соціальної ідентичності, належності до певних спільнот перетворюється на такий нематеріальний ресурс, що може стати вирішальним у глобальних протистояннях сучасного світу. Разом з тим набуває величезного значення груп-рефлексивна функція взаєморозуміння, в первинній основі якої лежить *одночасне утримування розведених різних образів реальності* — однієї й тієї ж (в реальному просторі і часі) дійсності, представленої в свідомості різних партнерів як похідної від їхньої належності різним спільнотам. Тобто функція розведення спільного і того, що не є поділеним, є різним у партнерів. При цьому необхідною умовою виступає наявність межі довіри\недовіри, поділеної між партнерами, адже без цього ресурсу неможливо побудувати образ суб'єктивно розбіжної реальності.

Відомо, що разом із розвитком глобалізації розвиваються протилежно спрямовані процеси. Але мова ведеться не про рух антиглобалістів, знайдено більш точний термін позначення протилежного процесу — глобальної локалізації або «глокалізації» [4] (думати глобально, діяти локально). Походить поняття із японської маркетингової стратегії 1980-х років щодо адаптування нових сільськогосподарських технологій до місцевих умов, у англомовному соціологічному дискурсі поняття популяризував британський соціолог Роланд Робертсон у 1990-х роках. Глокалізація в психологічному сенсі — це створення в глобальному масштабі сукупних досвідів локальних спільних життєвих світів людей, об'єднаних локальною територією, на якій переважно відбувається перебіг їхнього психологічного життєвого часу. Індивідуалізований у межах певних біографій особистостей, цей спільний досвід ідентифікується із певними територіальними спільнотами (сусідською, міською, регіональною, державною), перетворюючи глобальні процеси у розмаїття локальних, а не в їхню уніфікацію. В умовах глокалізації особливого значення набуває груп-рефлексивна функція одночасного утримування різних образів реальності.

В сучасному суспільстві, матеріальну основу якого все ще продовжує забезпечувати індустріальна складова, як вказує У. Бек, соціальна структура все більше починає визначатись логікою не виробництва, а споживання. На зміну залежності від матеріальних ресурсів (індустріальне виробництво тяжіло до ресурсних баз, аби зменшити транспортні витрати) економіка нині все більше залежить від ринку праці та споживання. Тобто питання територіальних спільнот, в яких саме і розміщується інфраструктура споживання, необхідна для відновлення трудових ресурсів, набуває надзвичайного значення. Успішною вже не може бути економіка, яка ґрунту-

ється лише на схемах виробництва без врахування особливостей територіальних спільнот.

Стабілізовані в певних географічних межах територіальні спільноти є особливими соціальними полі-ідентичними утвореннями, на відміну від інших спільнот (етнічних, професійних, за інтересами), хоча тенденція поліфонії наростає і в цих соціальних утвореннях. Поліфонія визначена тим, що сучасна людина є одночасно належною до великої кількості реальних та уявних спільнот, норми яких можуть бути суперечливими, а межі груп — мати різну ступінь невизначеності. Груп-рефлексивна функція взаємодії первинно має за основу утримування образу одночасної належності до різних спільнот і опрацювання способу співвіднесення різних вимог до власних ролей через визначення їхніх діапазонів у реальному часі колективної дії.

В розвинутому вигляді цей груп-рефлексивний зсув стає додатковим ресурсом, адже вдало змінюючи реєстри між одночасними належностями в позиціонуванні, можна не тільки значно економити витрати, але й отримувати результати, які неможливо отримати іншим способом. Одна і та сама дія може помножуватись в інтерпретаціях, створених в різних спільнотах, і врешті розростатись до такої, що вийде за межі первинно усвідомленого на етапі планування або програмування. Гнучкість побудови таких об'ємних інтерпретацій, в яких будується дискурс як мета-мова, що об'єднує фольклори певних спільнот, а не загострює суперечності, дає змогу збільшити ресурсну потужність колективної дії. Така капіталізація груп-рефлексивного ресурсу відбувається не тільки в межах поліфонії індивіда в певній територіальній спільноті, але й в межах певних спільнот, що знаходяться у рухливих зв'язках із іншими. М. Найдъонов веде мову в цих випадках про коаліційну груп-рефлексію [5].

Стосунки індивіда і територіальної спільноти мають складно опосередкований характер з переважно тектонічними (довготерміновими поступовими) трансформаціями, закономірності яких важко охопити сучасними науковими методами. Адже прямі впливи територіальної спільноти на окремого індивіда існували в традиційному (та й в індустріальному) суспільстві лише у вигляді адаптації до території спільного проживання двох інших опосередковуючих і стабілізуючих соціальних середовищ — сім'ї та виробництва. Досі зберігаються особливості історичних районів поселень знаті, майстерень й цехів, або заводські чи шахтарські містечка, що закріплені в архітектурі, відповідній певним ландшафтам. Але сучасне суспільство ніби знищує свої ж стабілізуючі засади у вигляді класів та інституту сім'ї, які забезпечували наступність певних традицій. Натомість відбувається інституалізація біографічних зразків (в біографії кожної людини виділяються однакові стадії входу-виходу в систему освіти, систему найманої праці тощо).

Структурування індивідуального часу відбувається за зразками розподілу бюджету часу між цими підсистемами, належність до яких є одночасною. Стабілізація суспільства спускається на рівень стандартизації структурування життєвого шляху індивіда, який має мобільність і завдя-

ки соціальним ліфтам може змінювати і соціальний статус (що визначається рівнем споживання), і свою ідентичність, і свій бюджет часу. Таким чином, суспільні трансформації отримують як стабілізаційного чинника індивідуальну біографію, укорінену в часі життя окремої людини. Все може змінитись і трансформуватись, непорушним лишається сам факт існування біографії, життєвого шляху довжиною від народження до смерті й інвертованого існування особистого капіталу після смерті. Як казав видатний харківський психолог О. М. Лактіонов, визначаючи координати індивідуального досвіду, «такий капітал можна віддати іншим, нічого при цьому не втрачаючи», а кінець індивідуального життя є точкою інверсії і вивільнення досвіду, коли «досвід втрачається як своя власність, але покладається для майбутніх інших» [6].

Створення відповідних інтелектуальних інструментів такого *голографічного* уявлення про себе як про належного до комплексу спільнот, але зрештою власника своєї біографії, свого індивідуального досвіду, який має певний обмінний фонд за життя і є частиною сукупного капіталу досвіду спільнот навіть після смерті, — стає важливою характеристикою зсуву в сучасній суспільній, а відтак й індивідуальній свідомості.

У зв'язку із цим варто наголосити на ще одній важливій рисі сучасності — це зміна основної ідеї, рушійної сили суспільних трансформацій. В той час, як для індустріального суспільства головним питанням було багатство і способи його розподілення, для сучасності поступово на центральне перетворюється поняття *ризик*у і способів запобігання (за концепцією У. Бека). Примітно, що саме в наш час у популярних молодіжних спільнотах Інтернетом гуляє актуальна фраза китайського філософа Сянь Цзи «Відсутність багатства — це не бідність, бідність — це жага багатства». Суспільство, яке живе в епоху рефлексивної модернізації, — це суспільство ризику. Бідність — це лише один із можливих ризиків у низці екологічних, соціальних, інформаційних та інших загроз безпеці і благополуччю.

Поняття ризику — це своєрідний кентавр-об'єкт (в термінології Г. П. Щедровицького [7]), який має напівсуб'єктивну онтологію, існує в уявленні мас і в об'єктивній реальності одночасно. Ризик і загроза — це інтелектуальні конструкції майбутнього, це емоційно забарвлені страхом (в різному ступені інтенсивності) уявлення про майбутні імовірні втрати і небезпеки. Саме уявлення про майбутні ризики і є тим суспільним когнітивним психологічним ресурсом, який має потенціал визначати колективну поведінку. Причому колективна поведінка може бути організованою в межах певних інституцій і керованою її нормами, а може мати стихійний масовий і некерований характер, в чому ми нещодавно переконались на прикладі банківської фінансової кризи, сплесків час від часу ажіотажного попиту і т. д. Логіка приєднання і від'єднання індивідів від колективних дій є важливою нематеріальною складовою дуже матеріальних процесів. *Груп-рефлексія ризиків* базується на уявленнях про межі одночасних поділених суспільних процесів, що мають різні динамічні характеристики і соціальні базиси, — це важливий компонент управління ресурсами, що здатний перетворювати їх (ресурси) у само-відновлюваний і конвертований капітал.

Рефлексивний капітал — це форма індивідуального (і сукупного) досвіду, яка стає ключовим ресурсом існування людства, перетворюється на важливий нематеріальний актив сучасних індустрій, визначає оптимальне соціальне середовище для благополуччя індивідів і спільнот.

Розробка нами концепції рефлексивного капіталу мала певні етапи. Передумови концепції було закладено в межах дисертаційного дослідження рефлексивного потенціалу групи та його впливу на індивідуальні творчі здібності. Розглядаючи індивідуальні внески в групову рефлексію, ми виявили феномени, що пізніше назвали *аутсорсінгом рефлексії* (від англ. out — зовні, sourcing — підбір джерел), тобто можливість використовувати зовнішні рефлексивні потужності партнера по спілкуванню не тільки для досягнення спільного творчого результату, але й для забезпечення в подальшому ефективного самостійного творчого пошуку. Критичною умовою позитивного впливу спільної творчості на індивіда виявились такі особливості контакту, при яких виявлялась незгода з діями (думками, логікою) партнера. За можливістю висловлення такої незгоди стояли два чинники: 1) здатність індивіда виділити себе із спільного групового процесу, 2) групова норма, яка не пригнічувала висловлення іншої думки. Важливим моментом тут є розрізнення незгоди із ігноруванням. При ігноруванні розгортаються дії (інтелектуальні, мовні), які не співвіднесені і не співорієнтовані з діями інших. При висловленні незгоди інаквові інтелектуальні дії співвідносяться, позиціонуються з діями інших. Вони ув'язуються завдяки комунікації в єдиний процес здійснення різноманітного творчого пошуку групою.

На час проведення цих досліджень на початку 1990-х років ми розглядали проблему індивідуальних внесків і рефлексивного потенціалу групи на межі лабораторного і польового експериментів і створення тренінгу-практикуму з метою кращого розуміння загально-психологічних закономірностей рефлексивних механізмів творчості [8]. Багаторічний досвід розвитку психологічних ідей рефлексії як інтелектуальних інструментів творчого розв'язання життєвих проблем різних груп, організацій, спільнот, спостереження за суспільними трансформаціями в країні, узагальнення досвіду теоретичних концептуалізацій сучасності дало змогу перейти від концепту рефлексивного потенціалу групи до концепції рефлексивного капіталу спільноти.

Суттєвим чинником такого переходу разом із розробкою теорії груп-рефлексії (М. Найдьонова) стали: розвиток світової психології спільнот (ком'юніті), в межах якої активно опрацьовуються поняття соціального і культурного капіталів, розвиток організаційної психології з поняттям інтелектуального капіталу, концепції креативного капіталу в економічних науках тощо. Термін «капітал» перетворено на мінливий знак дискурсу, за яким кожен дослідник може розташувати своє наповнення в межах первинного інтенціоналу створення додаткової вартості. Вся сукупність наповнень настільки відмінна, що спроби охарактеризувати їх в одній площині призводять до втрати об'єму поняття. Це, до речі, проблема багатьох сучасних термінів, не тільки терміну «капітал». Проте при голографічному підході,

коли утримуються межі різних спільнот з їхнім відмінним наповненням терміну згідно придатного цим спільнотам бачення світу, багатомірне розуміння концепту не призводить до аморфності й втрати пояснювального потенціалу. Тут з очевидністю постає, що такі терміни — це ідеальні типи, тобто сконструйовані об'єкти, які не мають точного репрезентата у відокремленій реальності, але можуть бути використані для позначення діапазону об'єктивно-суб'єктивної колективної дійсності, частково поділеної певними спільнотами.

Рефлексивний капітал — концепт нового покоління, композиційний за своєю будовою, він передбачає одночасність рефлексії декількома (багатьма) суб'єктами, що не виключає можливості розгляду цього процесу з боку окремого індивіду. Такі концепти мають непостійний логічний обсяг залежно від позиції розгляду, адже спираються на множинні логіки. Традиційним для композиційних понять є розділення рівнів розгляду — індивідуальний, груповий, організаційний, суспільний, цивілізаційний тощо. У всіх цих випадках використовується один той самий термін, але при переході з рівня на рівень він наповнюється особливо акцентованим змістом.

Термін «рефлексивний капітал» може бути використаний для позначення рефлексивних активів суб'єкта на різних рівнях: від окремої особистості до цивілізації. Ресурсна природа рефлексивного капіталу полягає в тому, що він може бути використаний як нематеріальний актив і потенційно підлягає оперуванню (оцінці, управлінню, маркетингу) як економічна категорія, і відтак поняття економічної психології. Усвідомлення різного онтичного наповнення на відповідних рівнях може викликати методологічну тенденцію пошуку спеціальних термінів для їх позначення, проте використання єдиного терміну підкреслює, що природа феномену полягає саме у його різнорівневості. На рівні особистості він може виникати тільки при наявності спільноти, в контексті якої знаходиться груповий рефлексивний капітал і т. д. З урахуванням обмеженого обсягу статті не будемо продовжувати тут можливі варіації композиційних рішень співвіднесення різних масштабів.

Аналізуючи відомі концепції різних нематеріальних капіталів та способи виділення науковцями певних їх складових, критеріїв, індикаторів, ми робили декілька різних спроб структурувати концепт рефлексивного капіталу в суто психологічному форматі дискурсу. Відштовхуючись від структури соціального капіталу територіальної спільноти, спочатку нами було виокремлено наступні складові рефлексивного капіталу: 1) створення *сенсу* спільноти, належності і довіри, 2) переосмислення *мереж* стосунків сусідства і територіальності, 3) рефлексія колективної *ефективності* та ресурсу належності, 4) рефлексія управління колективною *дією* в реальному часі [9].

Аналіз професійної спільноти в результаті дав змогу в структурі рефлексивного капіталу виділити чотири складові, які можуть бути розглянуті і як окремі його форми, а саме: 1) рефлексія сенсу професійної спільноти, 2) рефлексивне наповнення дискурсу мереж спілкування (аналог сусід-

ських відносин в територіальних спільнотах), 3) рефлексія колективної ефективності та 4) праксис фахово-громадської участі (в останньому рефлексія принципово об'єднана з колективною дією) [10].

Подальший теоретичний аналіз дав змогу уточнити виявлені компоненти у спробі синтезу психологічних концептів, до яких рухалась, виходячи за власні межі, когнітивна психологія, створюючи сучасні концепції емоційного, соціального, практичного інтелекту.

Так, перша складова рефлексивного капіталу — *сенсу спільноти* — найближче описує ті ж реалії, що концептуалізуються поняттями емоційного інтелекту та мета-когнітивних складових емоційних контролів, моніторинрів та інших форм управління своїми емоційними станами при взаємодії з іншими людьми. На цьому стику емоційного інтелекту та мотивації знаходиться проблема довіри до інших й визначення меж власної ідентичності. Важливо при цьому утримувати думку, що узагальнюються не різні процеси реальності (емоційний інтелект і рефлексивний капітал), а різні концептуалізації багатомірної реальності різними інтелектуальними інструментами. Перевага концепту рефлексивного капіталу на відміну від емоційного інтелекту (та інтелекту загалом) полягає в тому, що ми здійснюємо спробу побудови голографічного концепту, який буде мати якості кентавр-об'єкту, сумістить суб'єктивні компоненти і компоненти організації колективної дії в одному багатомірному концептуальному просторі. Співмірним до рефлексивного капіталу є поняття праксису Фієре, в якому також нерозривно поєднані рефлексія і дія. Вершинним феноменом першого компоненту рефлексивного капіталу територіальної спільноти є поділені цінності і спільна мораль (розуміння орієнтирів добра і зла, відповідальності).

Наступні дві складові рефлексивного капіталу територіальних спільнот поєднуються разом, щоб бути спів-ставними із концептами соціального та практичного інтелекту. При цьому компонент *мережі стосунків* більше відповідний дискурсу соціального інтелекту з його досвідом су-присутності, картування в системі соціальних мереж (реальних, а не лише їх віртуальних еквівалентів), соціально-комунікативними компетентностями, що дозволяють створювати в умовах індивідуальних нерівностей і відмінностей ресурс поділення, про який ми згадували вище. Другий компонент рефлексивного капіталу — *колективна ефективність* — більше тяжіє до практичного інтелекту з його імперативом ефективності і відповідності вимогам задачі. Головна суперечність тут — це баланс адаптивності й інноваційності, сьогодення і майбуття. Якщо попередній компонент утримує суперечності одночасної належності різним спільнотам, то в цьому компоненті утримується одночасність творення різних процесів, в межах яких може існувати суперечливість різних критеріїв ефективності.

Рефлексивний капітал в формі останнього компоненту *колективної дії* має принципово інтеграційну природу. Це не такий же компонент в ряду перших трьох, а функціональна структура, що призвана їх поєднати. Для звичайних не голографічних компонентів така структура є надлишковою, адже поєднання всіх компонентів у сумі має бути ідентичне концепту. Для голографічних концептів просте адитивне (методом складання) поєднання

не є можливим, а для кентавр-об'єктів є знищуючим. Тому ми виділили останній компонент, в якому міститься методологія «збірки» концепту, зосереджується потенціал його розвитку, збираються недодумані і недопрояснені радикали, які зокрема можуть мати суперечливу історію майбутніх інтерпретацій реальності колективних дій. Власне цей компонент рефлексивного капіталу, на відміну від колективної дії як такої, є відображенням мудрості цих дій.

Таким чином, в результаті проведеної теоретичної роботи можна зробити три види висновків: щодо характеристики психологічних ресурсів трансформацій, похідних від особливостей сучасного етапу рефлексивної модернізації суспільства ризику; щодо методології побудови голографічних концептів, адекватних сучасному стану суспільної свідомості й місцю науки в суспільстві; щодо концепту рефлексивного капіталу, який може розглядатись як важлива складова сучасного людського капіталу загалом.

Сучасні суспільні трансформації можуть бути адекватно зрозумілі і відповідно керовані на основі рефлексивно-ресурсного підходу, адже основною особливістю сучасності є рефлексивна модернізація, а формою існування соціуму є суспільство ризиків. Для безпеки в такому суспільстві необхідні рефлексивні зсуви в масовій свідомості, які стали б інтелектуальними інструментами опанування множинності, багатомірності й одночасності суб'єктивно-об'єктивної реальності.

В методології науки, яка вивчає суспільні трансформації, має бути внесено концепти нового покоління — голографічні, які можуть охопити розмаїття і суперечливість суб'єктивного компоненту реальності, яка поділена спільнотами, спів-присутніми в просторі й часі з індивідами, які здійснюють власну біографічну рефлексію колективних дій.

Рефлексивний капітал територіальних спільнот є психологічним ресурсом суспільних трансформацій, що розкривається в чотирьох компонентах: сенсу спільноти, ресурсу мереж, практичної ефективності та мудрості колективної дії.

Подальша методологічна операціоналізація та практична технологізація концепту є перспективою дослідження, спрямованого на пошук способів розв'язання проблеми забезпечення психологічного благополуччя індивідів і спільнот в умовах сучасних суспільних трансформацій.

Список використаних джерел

1. Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. — Stanford University Press. — 225 с.
2. Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології: Навчальний посібник. — К.: Наукова думка, 1995. — 223 с.
3. Blackshaw T. Key concepts in community studies. — London, SAGE. — 192 p.
4. Ingleby J. Globalisation, Glocalisation and Mission / *Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies*, January 2006; vol. 23, 1; pp. 49–53.
5. Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. — К.: Міленіум, 2008. — 484 с.
6. Лактионов А. Н. Координати індивідуального опыта. — Харьков: Бизнес Информ, 1998. — 492 с.

7. Щедровицкий Г. П. «Естественное» и «искусственное» в социотехнических системах // Щедровицкий Г. П. Избранные труды. — М.: Школа культурной политики, 1995. — С. 318–325.
8. Найденова Л. А. Роль рефлексивного потенциала группы в активизации творческих способностей учащихся: дис. ... канд. психол. наук: 21.09.1993 / Любовь Антоновна Найденова. — К., 1993. — 192 с.
9. Найденова Л. А. Соціальний та рефлексивний капітал територіальних спільнот як чинник суспільних перетворень // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. — К.: Главник, 2005. — Вип. 26. — Т. 3. — С. 195–202.
10. Найденова Л. А. Індивідуальний внесок в розвиток рефлексивного капіталу професійної психологічної спільноти // Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Луцьк, 2008. — С. 196–203.

Л. А. Найденова

кандидат психологических наук, ведущий научный сотрудник
Института социальной и политической психологии АПН Украины

КОНЦЕПЦИЯ РЕФЛЕКСИВНОГО КАПИТАЛА ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ СООБЩЕСТВ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Резюме

На основе концепции рефлексивной модернизации общества У. Бека ставится задача осмысления психологических ресурсов перманентных общественных трансформаций. Выделяются групп-рефлексивные функции разделяемой реальности и удерживания разных образов реальности, производных от принадлежности субъекта разным сообществам. Предлагается голографический концепт рефлексивного капитала территориальных сообществ, раскрывается способ его конструирования на различных этапах исследования.

Ключевые слова: рефлексивная модернизация, общество риска, групп-рефлексивный подход, разделяемая реальность, психология сообществ, рефлексивный капитал.

L. Naydonova

candidate of psychological sciences, Senior Research Officer
Institute of Social and Political Psychology of NAPSU

CONCEPT OF CAPITAL REFLEXIVE TERRITORIAL COMMUNITIES: PSYCHOLOGICAL RESOURCES SOCIAL TRANSFORMATION

Summary

On the basis of the U. Beck's reflexive modernization concept the goal is to realize the psychological resources for permanent social transformations. Some conceptualizations are proposed: the group-reflexive functions of shared reality and keeping the different reality images, which are derived from subject's embodiments into communities. Communities' reflexive capital concept is disclosed by the way of its construction during the research steps.

Key words: reflexive modernization, risk society, group-reflexive approach, shared reality, community psychology, reflexive capital.

Приймак С. В.

кандидат психологических наук, доцент

Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко,
кафедра психологии

**ОВЛАДЕНИЕ ПСИХИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТЬЮ КАК УСЛОВИЕ
РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
ПСИХОЛОГА**

Автор рассматривает проблему формирования рефлексивной (интроспективной) профессиональной компетентности психологов в процессе их подготовки в вузе. Рефлексивная (интроспективная) профессиональная компетентность психолога рассматривается как способность проникновения, постижения психической реальности. Толчком к ее развитию может служить метод демонстрации психологических опытов, в которых представлена психическая реальность.

Ключевые слова: профессиональная компетентность психолога, метод демонстрации психологических опытов, интроспекция, психическая реальность.

Современное общество оценивает психолога как профессионала, имеющего особые психологические знания, позволяющие ему адекватно понимать других людей и эффективно влиять на них особыми психологическими техниками. Профессиональные психологи вызывают особый интерес к своей личности, к своим профессиональным способностям. Насколько их компетентность отвечает ожиданиям общества, и существуют ли специальные профессиональные психологические способности? Например, интроспективное овладение ментальными образами, позволяющими проникнуть в психическую реальность (В. Вундт, В. Дильтей, С. Л. Рубинштейн, А. Р. Лурия и др.).

Поэтому актуальным является вопрос о вузовской подготовке профессиональных психологов и насколько аттестация преподавателя психологии и процедуры удостоверения его компетентности позволяют оценить ее качество и уровни. Анализ аттестационных процедур позволяет дать следующий ответ: в определенной степени удостоверяется педагогическое мастерство преподавателя психологии и его теоретическая компетентность. Совершенно выпадает из поля зрения обладание им психической реальностью, важнейшими психическими феноменами и психологическими фактами субъективной реальности (В. Вундт, В. Дильтей, З. Фрейд, Ж. Пиаже, Б. Г. Ананьев, Б. Ф. Ломов). Анализ обучающих программ и учебников по психологии показал, что они нацеливают преподавателя психологии на обучение теоретическим понятиям, т. е. чистой науке, игнорируя психическую реальность, факты субъективной внутренней жизни человеческой психики. Поэтому обычно преподавание психологии по структуре и логике

подачи учебного материала мало отличается от преподавания философии, истории, культурологии и пр. Возникает вопрос: необходимо ли преподавателю психологии, обучающему будущих психологов, владение психической реальностью и далее: способен ли он раскрыть ее специфику другим, если сам ею не владеет?

В психиатрии давно поставлены вопросы о качестве, содержательной стороне компетентности. Так, К. Ясперс пишет о том, что обучение психиатрии — всегда нечто больше, чем обучение понятиям, т. е. чистой науке, понимаемой как систематическое понятийное мышление, которое может быть сообщено другим и то, что относится в психиатрии к сфере чисто практического эмпирического знания, а в известной мере и искусства, не может быть сформулировано, в лучшем случае оно может быть «прочувствовано» другим специалистом.

Психотерапия ориентирована на индивидуальность и целостность человека. Соответственно и психотерапевтический опыт обладает уникальностью и целостностью. Строго научное описание, игнорирующее рассмотрение конкретных случаев практики, психотерапевтических ситуаций, не может отразить этот опыт во всей его полноте. Успех психолога-практика невозможен, если он не сумеет охватить целостно психическую реальность клиента, его психологический мир. Ф. Е. Василюк пишет: «Психологическая практика не может продуктивно развиваться без теории и, в то же время, она не может рассчитывать на академическую теорию. Ей нужна особая теория, назовем ее психотехнической». По мнению К. Роджерса, субъективное познание, самонаблюдение является основным путем познания, глубоким организованным чувствованием, на базе которого человек формирует и уточняет сознательные представления и концепции.

Методами понимания и постижения психической реальности, субъективной жизни человека во всем многообразии ее проявлений выступают: интроспекция, эмпатийное слушание, идентификация, интуиция и др. Они предъявляют особые требования к психологической компетентности психолога-практика (Л. А. Петровская, 1990).

Право психологии на существование как самостоятельной науки В. Вундт обосновывал принципиальным отличием ее от остальных наук. В психологии человек одновременно является и субъектом, и объектом познания, так как свое сознание человек исследует с помощью же сознания. Психология имеет определенное преимущество перед другими науками: объекты ее исследования даны ей непосредственно, открываются самому человеку в ощущениях, представлениях и переживаниях. Поэтому психология может исследовать свой предмет непосредственно «на себе», в интроспекции, т. е. самонаблюдении. В понимании человек исходит из связи целого данного в переживании и отдельного, единичного. Посредством внутреннего постижения человек способен различать ценность отдельных процессов, отделять существенное от несущественного. В. Дильтей отмечал, что в основе психологии лежит связь душевной жизни как непосредственно и первоначально данное, и эта связь может быть постигнута внутренним восприятием. Так же как и внешнее объективное восприятие, внутреннее

восприятие осуществляется с помощью логических процессов различения, анализа, абстрагирования, синтеза, обобщения.

В. Дильтей раскрыл фундаментальную особенность человеческой психики — ее рефлексивную природу, которая обнаруживается в непосредственной представленности субъекту его собственных психических состояний. Не все люди одинаково способны к такого рода пониманию. Различие между людьми в этом отношении заключается в уровне их самосознания и рефлексии. Внутреннее постижение, по мнению В. Дильтея, дополняется методами научной объективной психологии: наблюдением, экспериментом, анализом «предметных продуктов психической жизни», в которых проявляется объективированная психическая жизнь.

Рефлексия, — писал П. Тейяр де Шарден, — это приобретенная сознанием способность сосредоточиться на самом себе и овладеть самим собой как предметом, обладающим своей специфической устойчивостью и своим специфическим значением, — способность уже не просто познавать, а познавать самого себя: не просто знать, а знать, что знаешь.

Высокой рефлексивной компетентностью отличался З. Фрейд. Он разработал понятие самоанализа и понимал под ним более или менее последовательное изучение себя посредством некоторых психоаналитических приемов: анализа свободных ассоциаций, толкования снов и пр. Подобные методы представляются З. Фрейду основополагающими. «Когда меня спрашивают, как можно стать психоаналитиком, я отвечаю: анализируя свои собственные сны». Психическая реальность для Фрейда — это не просто область психологии, представленная как особого рода реальность и доступная научному исследованию. Речь идет обо всем том, что представляется реальностью психике субъекта. Фантазии, воспоминания, фобии обладают психической реальностью, которая противоположна материальной реальности. Идея психической реальности связана с фрейдовской гипотезой о бессознательных процессах, которые не только не позволяют дать отчет о внешней реальности, но замещают ее реальностью психической.

С. Л. Рубинштейн, А. Н. Леонтьев и другие ученые под психической реальностью понимают субъективный мир человека, его психику, сознание. Психическая реальность отражает бытие, а также явления переживания, мышления, восприятия и пр. и выражает жизнь субъекта и его отношение к объекту.

Однако С. Л. Рубинштейн пишет о том, что вопрос о роли самонаблюдения в психологии и его отношения к объективному наблюдению является «самым острым и наиболее принципиальным». С. Л. Рубинштейн указывает на то, что если бы переживания субъекта не были даны ему как его переживания, если бы уже в непосредственном опыте не открывалось ему различие между физическим, внешним и психическим, внутренним, психологические термины были бы для каждого исследователя пустыми формальными построениями, лишенными реального содержания. Он указывает на зародыши интроспекции у детей и ее развитие у взрослых при некоторых реальных условиях (аффектах). Он считает, что отрицать существование самонаблюдения значит, в конечном счете, отрицать осо-

знанность переживания и тем самым отрицать сознание. Помимо этого, перспектива, в которой субъект наблюдает собственную психику, является в известном смысле привилегированной: самому субъекту часто непосредственно открыто то, что извне можно было бы установить лишь в результате очень длительного кропотливого исследования или нельзя было бы установить вовсе.

Всякое явление сознания однозначно определяется лишь двоякой соотношенностью. С одной стороны, отнесенностью к субъекту; оно его переживание; с другой стороны, предметной отнесенностью. Только одно и другое отношения в их единстве определяет психологический факт.

Рефлексивная компетентность позволяет психологу устанавливать интроспективные психологические факты. Основными субъективными психологическими фактами являются ментальные образы: фосфены, послеобразы, фантомы, эйдетический образ, образы воспоминаний, сновидения, галлюцинации и др. Психологические факты могут характеризоваться качественно и количественно, т. е. по специфичности психического явления, а также по его временным, объемным и прочим характеристикам. Психологические факты не однозначны. Сходные состояния могут выступать иногда даже в противоположных формах. Устанавливая взаимную связь фактов, их общность и различие, психолог получает реальную возможность в разных действиях одного человека вскрыть одни и те же закономерности, а в одинаковых проявлениях различных людей увидеть разные психологические причины. Уточнив цель своего воздействия, психолог определяет, какие факты он должен собрать, рассмотреть. Только в этом случае каждый факт не будет случайным, «слепым» эпизодом (С. Л. Рубинштейн). Объективные психологические факты устанавливаются лишь через отношение переживания к объективному предметному миру. Основными объективными психологическими фактами являются действия, речь, движения, поступки человека, продукты его деятельности и т. п. Рассмотрение психологических фактов обеспечивает психологу понимание психической реальности. Процесс понимания может разворачиваться в различных формах познания. Такими формами выступают методы описательной психологии, идентификация, интуиция, эмпатия, герменевтика и др. Понимание приводит психолога в итоге к определенному толкованию явлений душевной жизни.

С. Л. Рубинштейн показал, что в фактах самонаблюдения, которые представляются субъекту непосредственными данными сознания, всегда имеются опосредования, которые в них лишь не раскрыты. Каждое утверждение субъекта о его собственном переживании заключает в себе соотношение его с объективным миром. Эта предметная отнесенность факта сознания вычленяет его из туманности «чистого» переживания и определяет его как психологический факт, самонаблюдение само изнутри неизбежно переходит в объективное наблюдение. Самонаблюдение может быть лишь первой фазой исследования, которое при попытке проверить его данные само неизбежно переходит в объективное наблюдение, описание и объяснение не противоречат, а дополняют друг друга.

Опираясь на данное указание С. Л. Рубинштейна, нами был разработан метод демонстрации психологических опытов. Так как сложность освоения психологии как учебной дисциплины и как науки вытекает из специфичности ее предмета — рассмотрения психики как «субъективного образа объективного мира», особой методической задачей в преподавании психологии является задача создания психологических фактов, в которых могут быть рефлексированы или объективированы психические феномены, подлежащие освоению. Именно учебная ситуация, основным компонентом которой является психологический факт, позволяет эффективно ввести обучающихся в пространство психической реальности, вооружить их способами овладения этой реальностью.

Психологическая наука обладает богатым экспериментальным арсеналом, позволяющим разработать технологию демонстрации психологических опытов, в которых воспроизводятся субъективные и объективные психологические факты. Психологические факты, получаемые путем демонстрации опытов, наполняют живым содержанием научные абстракции учебников и других учебных пособий по психологии, слабо аргументированных фактическим материалом.

Нами была разработана серия оригинальных опытов по курсу общей психологии: демонстрация «антиципации», «акцептора действия», интериоризации; социального характера бессознательного; феноменов внимания, восприятия, памяти, идеомоторных актов, уровня притязания и самооценки, установки, приемов интроспекции и др.

Метод демонстрации психологических опытов имеет важное преимущество перед другими методами преподавания психологии, т. к. психологический факт открывает принципиально новые возможности ознакомления с психической реальностью. На этой основе можно строить проблемную ситуацию, программированную задачу, психологическую игру и пр. Объективирование психических явлений обеспечивает в ходе лекции наглядность психологической эмпирики, необходимой для освоения психологических знаний, развивает у студентов интроспективные и исследовательские творческие способности.

Студенты не просто созерцают психическое явление, они участвуют в его создании, строят гипотезу, формулируют выводы, но в целом учебная ситуация организуется под руководством преподавателя. В качестве объекта-субъекта демонстрации выступают студенты или студенческая группа, а в качестве предмета демонстрации — искомый психический феномен, представленный в субъективном или объективном психологическом факте. Психологический опыт является результатом профессиональной деятельности преподавателя, психолога и студентов, реальным профессиональным сотрудничеством в ходе лекции, занятия. Его результаты всегда налицо, хорошо прочувствованы.

Следует сказать, что наша практика преподавания психологии подтверждает на примере студентов педагогов-психологов ПГУ им. Т. Г. Шевченко мнение В. Дильтея о разных уровнях развития рефлексивности у разных людей. Так, небольшая часть студентов осознали существование

интроспективных фактов психической реальности, и предприняли попытку аутотренировок, отстранившись от преподавателя (без консультаций и пр.), переключившись на медитацию. Большинство студентов проявили тревожность и мистические страхи, активное нежелание осваивать психическую реальность. Отдельные студенты, осознав роль психологических фактов в овладении психической реальностью и значение техник по их выявлению, созданию, анализу, продолжили профессиональное сотрудничество с преподавателем психологии по саморазвитию рефлексивной компетентности.

Список использованных источников

1. Василюк Ф. Е. От психологической практики к психологической теории. Московский психотерапевтический журнал, 1991, № 1, с. 20.
2. Т. де Шарден П. Феномен человека. — М., 1987. — С. 136.
3. Ж. Лапланш, Ж.-Б. Понталис. Словарь по психоанализу. Пер. с фр. — М.: Высшая школа, 1996.
4. Карл Ясперс. Общая психопатология. Пер. с нем. Л. О. Акопяна. — Москва, 1997.
5. С. Л. Рубинштейн. Основы общей психологии. — М., 1987.

С. В. Приймак

кандидат психологічних наук, доцент

Придністровський державний університет ім. Т. Г. Шевченка

ОВОЛОДІННЯ ПСИХІЧНОЮ РЕАЛЬНІСТЮ ЯК УМОВА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПСИХОЛОГА

Резюме

Автор розглядає проблему формування рефлексивної (інтроспективної) професійної компетентності психологів у процесі їхньої підготовки у вузі. Рефлексивна (інтроспективна) професійна компетентність психолога розглядається як здатність проникнення, збагнення психічної реальності. Поштовхом до її розвитку може служити метод демонстрації психологічних досвідів, у яких представлена психічна реальність.

Ключові слова: професійна компетентність психолога, метод демонстрації психологічних досвідів, інтроспекція, психічна реальність.

S. Prymak

Candidate of psychological sciences, docent, r
Transnistria State University. T. Shevchenko

**MASTERING PSYCHIC REALITY AS A CONDITION
OF PROFESSIONAL COMPETENCE PSYCHOLOGIST**

Summary

By considering the problem of generating reflexive professional competency psychologists in the process of their preparation in vuz. Refleksive professional competence as a psychologist considered penetration of abilities. The beginning of development could serve method demonstration psychological experience which represented reality.

Key words: competence professionalnaya psychologist, psychological opytov method demonstration, yntrospektsyya, psyhycheskaya reality.

Рязанцева Елена Юрьевна

аспирант,

Южноукраинский национальный педагогический университет

имени К. Д. Ушинского,

кафедра общей и дифференциальной психологии

МИЛОСЕРДИЕ КАК ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ РЕСУРС ЛИЧНОСТИ

В статье раскрыто понятие милосердия, обосновано его использование как экзистенциального ресурса личности, представлены результаты эмпирического исследования, описан консультационный прием раскрытия «ресурса милосердия» у лиц, переживающих психологический кризис.

Ключевые слова: милосердие, экзистенциальный ресурс, психологический кризис.

Понятие «милосердие» является многоплановым и имеет глубокие философские, религиозные, этические, культурологические корни. Философская основа понимания милосердия заложена в трудах древних мыслителей Аристотеля, Конфуция, Пифагора, Платона, Сократа и др., относивших данное качество к важнейшим человеческим добродетелям.

Как социокультурное явление милосердие нашло свое отражение в философских учениях мировых религий. В частности, христианство, приняв 10 заповедей Ветхого Завета дополнило их учением о милосердной любви к ближнему, ставшее сутью нравственного закона человеческого общежития и общечеловеческой ценностью, регулирующей социальные и межличностные взаимоотношения. По христианскому учению, в милосердии человек посвящает себя Богу, и тем самым выбирает путь добра, любви, служения людям и духовного самосовершенствования.

На протяжении многих веков милосердие осмыслялось как важное условие человеческого существования, но в середине 20-х годов XX столетия само слово «милосердие» было изъято из общего употребления как не соответствующее классовый борьбе тех лет и более полувека функционировало только в духовной литературе. Лишь в середине 80-х годов XX в. оно вновь было введено в публицистическую речь, затем и в активную, при этом значительно утратив свой первоначальный объем значения, который практически был сведен к одному семантическому варианту, связанному со словом «благотворительность» (Н. С. Чохонелидзе, 2007).

В постсоветский период актуализировался научный интерес к феномену милосердия со стороны педагогов, обеспокоенных растущей бездуховностью, жестокостью и вульгарным прагматизмом нового поколения. В ряде исследований того времени, изучались педагогические условия воспитания и развития милосердия у детей старшего дошкольного возраста (И. А. Княжева, Т. В. Черник), младшего школьного возраста (Л. С. Ощепкова, В. А. Шутова), учащихся профтехучилищ (Л. В. Бабенко), медицин-

ских сестер (Т. А. Недоводеева), будущих учителей (Л. Р. Уварова), вопросами воспитания милосердия занимались О. Будугай, И. В. Кобыльченко, О. О. Якимова и др.

В психологическую науку понятие «милосердие» вошло лишь в последние годы с активным развитием линии нравственной психологии. Так, по мнению Б. С. Братуся: «сейчас идет постепенно обозначаящийся поворот — если не к душе в ее полном понимании, то, по крайней мере, к душевности, к душевным проявлениям человека. <...> Мир человеческих чувств, переживаний все более перемещается в центр интереса психологов. Изменились и слова науки. В психологию ныне впущены такие долго ею игнорировавшиеся понятия, как милосердие, сострадание, любовь, надежда и т. п. Психология спустя более чем столетие вновь встречается, соотносится с философией, с этикой и при определенных условиях этой встречи может стать нравственно ориентированной» [3, стр. 14].

В современных философских (И. А. Ильин, В. В. Зеньковский, Н. О. Лосский, В. В. Розанов, В. С. Соловьев и др.), а позже и в психологических (Б. С. Братусь, Ф. Е. Василюк, Е. И. Головаха, В. Н. Куницына, К. А. Муздыбаев, Н. В. Панина, В. И. Слободчиков, С. Л. Рубинштейн и др.) концепциях милосердие рассматривается как характерная черта духовного, психического и психологического здоровья личности.

Синонимами к понятию «милосердие» являются добросердечность, душевность, жалостливость, отзывчивость, сердечность, сердобольность, сострадательность, чувствительность, чуткость, участливость и т. д. [1], также близкими по смыслу — гуманность, человеколюбие, великодушие, доброта, терпение.

С милосердием часто ассоциируют такие понятия, как «благотворительность», «альтруизм», «самотрансценденция», отражающие разные аспекты данного явления, однако более глубокого и емкого. Так, отличаясь от благотворительности, «милосердие требует не только щедрости, но духовной чуткости и нравственной зрелости; и человеку надо самому возвыситься до добра, искоренить в себе зло, чтобы суметь другому сделать добро» [2]. Заповедь милосердия так же, как и альтруизм, требует самоотречения, жертвенности, но в понимании милосердия заключено большее — сила любви, прощающая обиды, призывающая любить врагов и др. Как и самотрансценденция, милосердие есть исключительно человеческая способность выходить за пределы личных интересов, но отличается такой любовью и искренностью в сердце человека, которой свойственно радоваться при оказании любого вида помощи ближнему.

По мнению большинства ученых-психологов (С. Л. Рубинштейн, П. М. Якобсон, В. А. В. Запорожец, В. К. Вильюнас, Л. П. Стрелкова, К. В. Гавриловец, Н. А. Дементьева и др.), источником возникновения и условием развития милосердия становится способность к состраданию и эмпатийному переживанию, представляющим собой сложные феномены, разворачивающиеся в детстве. Задатком способности к состраданию выступает непроизвольное реагирование на болезненное эмоциональное состояние другого, являющееся врожденным (эмпатический дистресс, по Hoffman, 1978).

Обзор исследований, посвященных проявлению милосердия в разные возрастные периоды, позволили выявить следующее: младший школьный возраст является сензитивным к развитию гуманности и милосердия (М. И. Боришевский, Л. С. Ощепкова, Л. П. Пилипенко, В. А. Шутова и др.); в подростковом возрасте происходит активное становление духовно-ценностной (просоциальной) ориентации, включающей милосердие как нравственную позицию (Л. И. Анцыферова, Л. И. Божович, Б. С. Братусь, Л. С. Выготский, Б. В. Зейгарник, Д. Б. Эльконин и др.); в старшем юношеском возрасте ценность милосердия снижается, уступая ценности успеха, любви, достижений, далее выявляется прямая линейная зависимость возраста и частоты выбора ценности «милосердие» [11]. Лонгитюдное исследование, проведенное Н. Хаан и Дж. Блоком, подтверждает вывод о том, что милосердие, альтруизм и другие формы самотрансцендирующего поведения со временем усиливаются. Так, сравнивались тридцати- и сорокапятилетние индивиды с самими собой в юности и было установлено, что индивиды в сорок пять были «более сочувствующими, дающими, продуктивными и надежными», чем в тридцать [20]. Ученые также предполагают, что древнейшие источники милосердия как морального принципа лежат в архаичной родовой солидарности [2].

Психологический анализ особенностей феномена милосердия позволил ученым выделить духовно-эмоциональный аспект, в основе которого лежит способность к состраданию, сопереживанию, эмпатии, и конкретно-практический, выражающийся в инициативном действенном участии. Отсутствие одного из них может приводить либо к холодной филантропии, либо к пустой сентиментальности [6].

Как психологическое явление, милосердие может рассматриваться и как свойство, и как процесс, и как состояние.

В работах В. Н. Куницыной милосердие рассматривается как личностная направленность, проявляющаяся в поведении и являющаяся выражением системы ценностных ориентаций и особенностей взаимоотношений с другими людьми. Автор дает следующее определение: милосердие — это такая направленность личности, которая проявляется в виде помощи, часто анонимной, и может ограничиться словесной поддержкой или словесным переживанием. Милосердно направленная личность характеризуется высокой потребностью в доверительных дружеских отношениях, высоким уровнем оптимизма и эмпатии. В тесной взаимосвязи с милосердием находятся чувствительность и высокая нормативность поведения, которое в большей степени определено стремлением к социальной справедливости, полезности, честности и внутренней гармонии. Социализация милосердной направленности личности происходит в семье и связана со стилем родительского воспитания, а также взаимоотношениями между сиблингами [8].

Этико-психологический анализ милосердия представлен в работе С. П. Суровягина, где под «милосердием» понимается высшая форма альтруизма, последовательно проходящего в своём развитии стадии милости-ности, товарищеской солидарности и великодушия дружбы [16].

Л. С. Ощепкова определяет милосердие как интегративное нравственное качество личности, в структуре которого выделяются следующие компоненты: когнитивный, чувственный и поведенческий. Под когнитивными проявлениями милосердия подразумеваются наличие знаний и суждений о проявлениях милосердия; чувственно-эмоциональные проявления выражаются в сострадании, любви к ближнему, в сопереживании и сочувствии; поведенческие: в наличии способов сотрудничества, в бескорыстном отношении к окружающим, в помощи на деле, в способности поступать адекватно своим знаниям и чувствам [12].

В экзистенциальной психологии милосердие рассматривается в парадигме трансценденции, выражающейся в направленности не на себя, а на что-то иное. Суть бытия заключается в качестве Человека, его пути к аутентичности и милосердию, таким образом, акт самотрансценденции выражается «в соучастии, в бытии других живых существ, где человек обнаруживает смысл и основу собственного бытия» [5].

По мнению Р. Мэя, милосердие лежит в основе подлинной любви, путь к которой, к сожалению, далеко не прост: для нее необходимо особое качество зрелости — уверенность в себе и способность раскрыть себя. Она требует одновременно нежности, принятия и утверждения личности другого человека, освобождения от чувства соперничества, иногда — отказа от себя во имя интересов любимого, а также таких старинных добродетелей, как милосердие и способность прощать» [Цит по 18, стр. 147].

А. Ленгле утверждает, что милосердие лежит в основании по сути интуитивного мировоззрения, исходя из которого живет и действует глубоко верующий человек. Благодаря именно этому основанию становится возможным принятие правильных решений, в чем и выражается сущность человеческой свободы [19].

В своей психотерапевтической практике И. Ялом замечал, что пациенты, испытывающие глубокое ощущение смысла своей жизни, живут более полно и встречают смерть с меньшим отчаянием. Но даже опираясь в своей критической ситуации на несколько родов смысла, как религиозного, так и светского, ничто не оказалось более важным, чем альтруизм [19].

Эмми ван Дорцен также утверждает, что когда в жизни появляется что-то, что обогащает не только свою жизнь, но также и жизни других людей, то это становится источником энергии и энтузиазма; и отдавая помощь тем, кто в этом нуждается, человек становится сильнее. Понимание себя, признание собственной ранимости и уязвимости, раскаяние в высокомерии способствуют обретению скромности и великодушия, помогают достигать большей близости с собой и другими [7].

Таким образом, внимательное изучение философской, психологической и психотерапевтической литературы, а также проведенный анализ исследований по проблеме милосердия, дает нам основание рассматривать данный феномен как один из фундаментальных экзистенциальных ресурсов личности.

Еще раз напомним, что под ресурсом в психологии понимают средство, способ, инструмент для достижения какой-либо цели [17] или, говоря

обыденным языком, это то, что дает силы для удовлетворения некоей потребности. И если в качестве глубинной потребности человека выступает потребность в любви и доверии, понимании и прощении, искреннем, бескорыстном и добром отношении, составляющих духовную основу взаимоотношений социального измерения человеческого бытия, то ресурсом для достижения этого действительно становится милосердие как нравственный принцип и личностная позиция. В результате раскрытия ресурса милосердия возрождаются лучшие человеческие черты, способность творить добро, приносить пользу другим, что в конечном результате позволяет реализовать свою человеческую сущность.

На основе собственных наблюдений и практик установлено, что мотивами использования ресурса милосердия становятся как осознаваемые, так и неосознаваемые побуждения. Так, лица, активно ищущие пути выхода из кризиса, интуитивно прибегают к известной в психотерапии классической позиции — «когда тебе плохо, помоги тому, кому еще хуже», при этом возрастает вера в собственные силы, ощущение себя сильнее, добрее, значительнее, активизируются и наполняются другие внутренние ресурсы. Переключение на помощь и поддержку нуждающимся людям отвлекает от собственных негативных переживаний, совершение добрых поступков приносит удовлетворение и радость. Стремление оказывать помощь может также выступать по механизму проекции, как собственная неозвученная потребность во внимании и бережном отношении со стороны других. Также мотивом проявления заботы и помощи может выступать надежда на ответную помощь и «снисхождение» со стороны других или даже неподвластных обстоятельств в определенные критические периоды жизни. Традиционным религиозным мотивом проявления милосердия выступает одна из заповедей блаженства: «Блаженны милостивые, ибо они помилованы будут» (Мф. 5, 7).

Таким образом, обращение к экзистенциальному ресурсу милосердия как источнику аутентичных человеческих отношений позволяет личности в кризисе черпать силу в социальном взаимодействии, восстанавливает ощущение собственной нужности, полезности, значимости и наполняет существование осмысленностью, чувством радости, удовлетворения, которые значительно снижены при переживании психологического кризиса. И также позволяет проявлять милосердие как по отношению к другим, так и к себе, что в конечном результате способствует сохранению психического здоровья.

Для проверки работы феномена милосердия как экзистенциального ресурса у лиц, попавших в трудные, кризисные ситуации и остро их переживающие, нами было организовано и проведено эмпирическое исследование.

В эмпирическом исследовании принимало участие 325 человек. Для диагностики ресурса милосердия использовался «Тест-опросник диагностики экзистенциальных ресурсов личности» (ЭРЛ), авторы И. В. Брынза, Е. Ю. Рязанцева; для оценки кризисных переживаний — шкалы «Тест-опросника диагностики показателей переживания профессионального кризиса» (ППК), авторы О. П. Санникова, И. В. Брынза [4].

Качественный анализ результатов исследования позволил выявить две группы респондентов, первая — «кризисники» (K_{max}) с острыми переживаниями психологического кризиса, в нее вошло 43 человека; вторая — «не кризисники» (K_{min}), не переживающие психологический кризис, в нее вошло 44 человека.

Сравнительный анализ значений «ресурса милосердия» в двух рассматриваемых группах показал, что представители группы «кризисников» относительно группы «не кризисников» демонстрируют утрату способности опираться на «ресурс милосердия» более чем в 3 раза [14, 15].

В группе «кризисников» также были выделены две подгруппы с продуктивным типом переживания кризиса ($K_{max}ЭРЛ_{max}$) и негативным типом переживания кризиса ($K_{max}ЭРЛ_{min}$), анализ результатов показал, что «ресурс милосердия» является ведущим экзистенциальным ресурсом у лиц с продуктивным типом переживания психологического кризиса, занимающих активную позицию самопомощи и поиска путей выхода из кризисного положения.

Последующая аналитическая и консультационная работа с представителями «кризисной» группы, у которых зафиксированы низкие значения «ресурса милосердия», позволила констатировать существенные психологические отличия. Данных респондентов отличает высокая эгоцентричность, равнодушие, формализм отношений, строящийся на основе расчетливости, грубого прагматизма. Для них характерны такие качества, как злость, мстительность, неспособность к прощению, жестокость, болезненный индивидуализм, проявляющийся в обостренной чувствительности к тому, что касается их самих, и закрытости к чувствам и ощущениям ближних. Такой набор характеристик является тревожным сигналом для специалиста, оказывающего психологическую помощь, и поводом для проведения кризисной интервенции. Цель такой интервенции для личности должна заключаться в осознание своего способа отношения к миру, к другим и к себе, изменение внутренних установок, препятствующих наполнению и реализации милосердия.

Для раскрытия «ресурса милосердия» консультационная работа с личностью, переживающей психологический кризис, велась в следующих ключевых узлах:

- 1) рефлексия желаемого отношения к себе (как хотел бы, чтобы относились ко мне);
- 2) рефлексия собственного способа отношения (использую ли те же принципы);
- 3) рефлексия своего умения быть чутким и внимательным, искренне сочувствовать, оказывать поддержку, а также искренне порадоваться;
- 4) искреннее и великодушное прощение всех обид и обидевших когда-либо;
- 5) искреннее раскаяние в нанесенных обидах кому-либо;
- 6) восстановление любви в своем сердце к миру, другим, себе;
- 7) понимание сущности любви (любовь долго терпит, милосердствует, не завидует, не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего,

не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а со-радуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит);

8) научиться дарить (отдавать от чистого сердца, бескорыстно, с любовью);

9) научиться принимать с радостью и благодарностью;

10) научиться просить помощь и поддержку в случае необходимости;

11) научиться делам милосердия, наполняющим жизнь смыслом и радостью, дающим прилив внутренней силы и отвлекающим от погружения в собственные несчастья;

12) выбор милосердного отношения как пути обретения душевного здоровья и духовного совершенствования.

Таким образом, подводя итоги представленной части эмпирического исследования, необходимо отметить следующее:

1. Проведенный анализ результатов исследований, направленных на изучение феномена милосердия, позволяет рассматривать его как экзистенциальный ресурс личности.

2. Эмпирически установлено, что респонденты, остро переживающие психологический кризис, демонстрируют утрату способности опираться на «ресурс милосердия». Также обнаружено, что ресурс милосердия является ведущим экзистенциальным ресурсом у лиц с продуктивным типом переживания психологического кризиса, занимающих активную позицию самопомощи и поиска путей выхода из кризисного положения.

3. Раскрытие ресурса милосердия становится конституирующим экзистенцию и компасом всей дальнейшей жизни. Именно в кризисе человек лицом к лицу встречается с собой подлинным, со своей уязвимостью и своими ограничениями, нуждается в соучастии и милосердии, а значит, научается замечать и принимать слабость и уязвимость других, острее ощущает взаимозависимость, что проявляется в искренней солидарности, спонтанной готовности оказывать поддержку, бескорыстную помощь, прощать и понимать других и себя.

Полученные результаты не исчерпывают всех аспектов исследуемой проблемы. Дальнейшее направление научных поисков может быть осуществлено в плане изучения индивидуально-психологических особенностей лиц, переживающих и не переживающих психологический кризис, в связи со способностью активизировать, мобилизовывать, тратить и накапливать «ресурс милосердия».

Список использованных источников

1. Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка. Около 9000 синонимических рядов / З. Е. Александрова [под ред. Л. А. Чешко]. — М.: Сов. энциклопедия, 1968. — 600 с.
2. Апресян Р. Г. Дилеммы благотворительности / Апресян Р. Г. // *Общественные науки и современность*. — 1997. — № 6. — С. 56–67.
3. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии / Братусь Б. С. // *Вопросы психологии*, 1997. — № 5. — С. 3–19.
4. Брынза И. В. Особенности переживания профессионального кризиса у лиц с различным типом эмоциональности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Брынза Ирина Вячеславовна. — Одесса, 2000. — 281 с.

5. Бубер М. Два образа веры [пер. с нем.]/ Бубер М.; [под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лёзова]. — М.: Республика, 1995. — 464 с. — (Мыслители XX века).
6. Дедюлина М. А. Этика: Учебно-методическое пособие / Дедюлина М. А. — Таганрог: ТРТУ, 2005. — 100 с.
7. Дорцен Э. ван. Практическое экзистенциальное консультирование и психотерапия / Дорцен Э. ван. — Ростов-на-Дону: Ассоциация экзистенциального консультирования, 2007. — 216 с.
8. Куницына В. Н. Межличностное общение / Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. И. — СПб.: 2001. — 544 с.
9. Ленгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия / Ленгле А. [2-е изд.]. — М.: Генезис, 2004. — 128 с. (Теория и практика экзистенциального анализа).
10. Мей Р. Искусство психологического консультирования. Как давать и обретать душевное здоровье / Мей Ролло [пер. с англ. М. Будыниной, Г. Пимочкиной]. — М.: Апрель Пресс, ЭКСМО Пресс, 2001. — 256 с. (Серия «Искусство консультирования»).
11. Ментальность россиян (Специфика сознания больших групп населения России) / [под ред. И. Г. Дубова]. — М.: Имидж-Контакт, 1997. — 478 с.
12. Ощепкова Л. С. Педагогические условия воспитания и развития милосердия у младших школьников: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Ощепкова Любовь Серафимовна. — Пермь, 2001. — 181 с.
13. Пашукова Т. И. Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции / Пашукова Т. И. — Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2001. — 338 с.
14. Рязанцева Е. Ю. Особенности проявления экзистенциальных ресурсов у лиц с разным уровнем переживания психологического кризиса: матеріали Першої міжнар. наук.-практ. конф. [«Культурно-історичний і соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (присвяченої 120-літтю з дня народження С. Л. Рубинштейна)], (Одеса, 25–26 верес. 2009 р.) / Вісник Одеського національного Університету. — Том 14. Вип. 17. (Психологія). — С. 388–396.
15. Рязанцева Е. Ю. Исследование экзистенциальных ресурсов личности в период переживания психологического кризиса // Рязанцева Е. Ю.: материалы Всероссийск. юбил. науч. конф., посвященной 120-летию со дня рожд. С. Л. Рубинштейна [«Психология человека в современном мире»], (Москва, 15–16 окт. 2009 г.) Т. 3. — М.: Институт психологии РАН, 2009. — С. 348–352.
16. Суровягин С. П. Милосердие / Суровягин С. П. — Тюмень: Простор, 1993. — 255 с.
17. Толковый словарь русского языка: в 4 т. [под ред. Д. Н. Ушакова]. — М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ. — 1957.
18. Фрейдджер Р. Теории личности и личностный рост [4-е изд.] / Фрейдджер Р., Фэйдимен Д. [пер. с англ.]. — М.: «Мир», 2004. — 2095 с.
19. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / Ялом Ирвин; [пер. с англ. Т. С. Драпкиной]. — М.: Независимая фирма «Класс», 2004. — 576 с.

Е. Ю. Рязанцева

аспірант

ПДПУ імені К. Д. Ушинського

МИЛОСЕРДЯ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ РЕСУРС ОСОБИСТОСТІ

Резюме

У статті розкриті поняття милосердя, обґрунтоване його використання як екзистенціального ресурсу особистості, представлені результати емпіричного дослідження, описаний консультаційний прийом розкриття «ресурсу милосердя» в осіб, що переживають психологічну кризу.

Ключові слова: екзистенціальні ресурси особистості, милосердя, психологічна криза.

E. Ryazantseva

postgraduate student,

Pedagogical university named after K. D. Ushinsky

MERCY AS THE EXISTENTIAL RESOURCE OF THE PERSON

Summary

The concept of mercy is exposed in the article, his use is grounded as an existential resource of personality, the results of empiric research are presented, the method of opening of «resource of mercy» is described at persons, experiencing a psychological crisis.

Key words: existential resource of the person, mercy, psychological crisis.

Свинаренко Радіон Миколайович

кандидат психологічних наук, доцент,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра загальної та соціальної психології

**ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТАМИ ВЛАСНОГО
ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ**

У статті розглянуто головні часові особливості реалізації студентами власного особистісного потенціалу. Показано можливість виокремлення чотирьох її типів: активного, пасивного, соціального та екзистенціального. Виявлено та проаналізовано відмінності в самореалізації студентів різних спеціальностей.

Ключові слова: самореалізація, часова орієнтація, потенціал.

Проблема самореалізації студентської молоді є однією з головних проблем, що останнім часом цікавить багатьох дослідників. З одного боку, це обумовлено змінами в системі освіти із більшою орієнтацією на самостійність, активність та відповідальність студента, а з іншого боку, в цілому трансформаційні зміни в суспільстві потребують від громадян більшої самостійності у власній самоорганізації.

Крім того, процес самореалізації відбувається саме в часі, її особливості глибоко пов'язані із вмінням розуміти та рефлексувати хід часу, однак серед багатьох існуючих досліджень самореалізації молоді [1; 4; 6] часова складова залишається мало розкритою, її вивчення й стало завданням нашого дослідження.

Раніше нами було показано, що індивіди в залежності від особливостей потенціалу самореалізації можуть бути об'єднані в чотири групи: «екзистенціальної», «активного саморозвитку», «пасивного саморозвитку», «соціальної» [3], кожному з них, на нашу думку, притаманний відповідний тип часової складової. Особливістю типу «активного саморозвитку» є те, що для нього притаманне динамічне уявлення про час, тобто здатність жити сьогоденням; навпаки, для типу самореалізації із «пасивним» типом не притаманне жити сьогоденням, вони полюбляють споглядати за часом, бояться відповідальності, є несміливими. Для «соціальної» типу потенціалу самореалізації характерно швидко реагувати на коментарі та сигнали інших людей, з'ясовувати суперечності та проблеми у стосунках, чутливо реагувати на критику.

Для вивчення особливостей самореалізації студентів нами було проведено дослідження, в якому прийняли участь 80 осіб — студентів 3-го курсу психологічного, філологічного та мікробіологічного факультетів, з якими було проведено дві методики «Самоактуалізації особистості» (САТ) Е. Шострома та «Часова орієнтація» (ЗТPI) Ф. Зімбардо.

Аналіз кореляційних показників за Пірсоном тестів ЗТPI та САТ дозволив виявити їх глибокий взаємозв'язок (табл. 1).

Таблиця 1

Кореляційний аналіз показників тестів ZTP1 та SAT

SAT \ ZTP1	«минуле неагтивне»	«гедоністичне теперішнє»	«майбутнє»	«минуле позитивне»	«теперішнє фаталістичне»
(Tc) Орієнтація у часі	-0,493**	-0,041	-0,064	-0,029	-0,145
(I) Підтримка	-0,529**	0,348**	-0,103	-0,183	-0,195
(Sav) Ціннісна орієнтація	-0,519**	0,254*	0,106	-0,131	-0,203
(Ex) Гнучкість поведінки	-0,165	0,225*	-0,314**	-0,208	-0,002
(Fr) Сенситивність	-0,257*	0,436**	-0,156	0,028	0,004
(S) Спонтанність	-0,367**	0,279*	-0,202	-0,204	-0,205
(Sr) Самоповага	-0,558**	0,201	0,152	-0,115	-0,235*
(Sa) Самоприйняття	-0,495**	0,089	-0,019	-0,146	-0,218
(Sy) Синергія	-0,231*	0,135	0,090	0,038	-0,131
(A) Прийняття агресії	-0,228*	0,371**	-0,141	-0,196	-0,113
(C) Контактність	-0,436**	0,174	-0,124	-0,228*	-0,124
(Cog) Пізнавальні потреби	-0,432**	0,096	-0,094	-0,079	-0,339**
(Cr) Креативність	-0,385**	0,192	0,092	-0,319**	-0,242*

Примітка: ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Як видно з таблиці, багато з показників тесту SAT негативно корелюють з «негативним ставленням до минулого» тесту ZTP1. Як відомо, згідно уявленням про самореалізацію Е. Шострома та А. Маслоу, особистість, що самоактуалізується, повинна жити теперішнім, однак отримані результати трохи уточнюють цю закономірність. Так, молодь, що живе із негативним ставленням до минулого, мало спрямована на самореалізацію, на розкриття власного потенціалу, має малу самоповагу, є залежною, конформною від середовища, не є креативною, мало дружньою та не схильною до спілкування та взаємодії. Однак слід враховувати, що останнім часом на адресу прибічників концепції про потенціал самореалізації особистості, особливо в американській пресі, лунає докір про занадто позитивне гуманістичне ставлення до людини, що походить від певної ідеалізації її природи [7; 8], в цьому контексті отримані результати свідчать про те, що самореалізація може бути різною й не завжди відповідати поширеним уявленням про вірний «образ життя».

Крім того, з наведеної таблиці видно, що гедоністичне життя теперішнім добре корелює із сенситивністю та рефлексією власних потреб, малою агресивністю та самодостатністю й т. п.

Разом із тим, аналізуючи наявні показники кореляційних коефіцієнтів, слід враховувати, що результати були отримані на вибірці молоді, тому й виявлені закономірності ще потребують подальшого уточнення.

Проведений кластерний аналіз показників виконання тестів дозволив виокремити чотири відмінні між собою типи самореалізації, які, виходячи із змісту шкал, отримали відповідні назви: «соціальної самореалізації», «активної самореалізації», «пасивної самореалізації» та «екзистенційної самореалізації» (табл. 2).

Таблиця 2

Зміст чотирьох типів самореалізації

Шкали	Типи	«Соціальний»	«Активний»	«Екзистенційний»	«Пасивний»
(I) Підтримка		53,9	64,5	42,8	41,2
(Sa) Самосприйняття		11,8	15,1	9,7	6,6
(C) Контактність		11,2	14,1	7,0	8,2
(Fr) Сенситивність		6,8	7,6	4,4	6,4
(Cog) Пізнавальні потреби		5,3	6,4	5,5	4,4
(Sy) Синергія		4,3	5,0	4,2	3,8
(Sav) Ціннісні орієнтації		12,6	15,8	10,7	9,1
(Ex) Гнучкість поведінки		14,1	16,6	11,5	10,8
(A) Прийняття агресії		8,8	10,9	5,3	7,8
(S) Спонтанність		7,4	10,4	4,7	6,0
(Cr) Креативність		8,1	9,5	6,6	5,7
(Sr) Самоповага		10,7	12,6	9,4	7,0
«Компетентність у часі» (Tc)		8,6	11,6	8,8	6,7
«Теперішнє фаталістичне» (ZTP1)		2,9	2,2	2,7	3,1
«Минуле негативне» (ZTP1)		2,5	1,8	3,0	3,3

Найбільш явні відмінності, як видно з таблиці, спостерігаються у активного типу. Так, за всіма шкалами тесту самоактуалізації САТ: підтримка, самосприйняття, контактність, сенситивність, пізнавальні потреби, синергія, ціннісні орієнтації, гнучкість поведінки, прийняття агресії, спонтанність, креативність та самоповага в активного типу більші значення, ніж в соціального, екзистенційного та пасивного.

Як свідчать отримані показники, особам із активним типом більш притаманне бути незалежним у своїх вчинках, вони керуються в житті власними цілями, переконаннями, установками та принципами, що, однак, не означає ворожості до оточуючих і конфронтації з груповими нормами. Особи, яким притаманний активний тип самореалізації, в більшій мірі сприймають себе такими, якими вони є. Крім того, вони здатні до швидкого встановлення глибоких і тісних емоційно-насичених контактів з людьми навіть більше, ніж особи соціального типу, вони в більшій мірі віддають собі звіт у своїх потребах і почуттях, краще відчувають і рефлексують їх. Особи з активним типом самореалізації більшою мірою поділяють цінності, властиві самоактуалізуючій особистості, та гнучкіші в реалізації своїх цінностей в поведінці, взаємодії з оточуючими людьми, здатні швидко й адекватно реагувати на мінливу ситуацію. Вони здатні спонтанно і безпосередньо висловлювати свої почуття, суб'єкт не боїться вести себе природно і розкуто. Здатні до цілісного сприйняття світу і людей.

Що стосується осіб з соціальним типом, то тут трошки інша ситуація. Навпаки, соціальний тип має вищий ступінь залежності, конформності, несамостійності. Особи із соціальним типом меншою мірою поділяють цінності, властиві самоактуалізуючій особистості, та менш гнучкі в реалізації своїх цінностей в поведінці, взаємодії з оточуючими людьми, не здатні швидко й адекватно реагувати на мінливу ситуацію. Вони в меншій мірі здатні спонтанно і безпосередньо висловлювати свої почуття, суб'єкт бо-

їться вести себе природно і розкуто, демонструвати оточуючим свої емоції. Особи цього типу менш здатні цінувати свої переваги, позитивні властивості характеру, поважати себе за них. Їй важко сприймати себе такою, якою є, це сприйняття залежить від оцінки своїх переваг і недоліків. Людині важко сприймати цілісно світ і людей, індивід в меншій мірі здатний приймати своє роздратування, гнів та агресивність як природне, прояв людської природи.

Особи із екзистенціональним типом більш спрямовані бути незалежними у своїх вчинках, прагнуть керуватися в житті власними цілями, переконаннями, установками та принципами, що, однак, не означає ворожості до оточуючих і конфронтації з груповими нормами. Вони не схильні до зовнішнього впливу. Вони гнучкі в реалізації своїх цінностей в поведінці, взаємодії з оточуючими людьми, здатні швидко й адекватно реагувати на мінливу ситуацію, здатні цінувати свої позитивні властивості характеру, поважати себе за них, приймати себе такими, які є, незалежно від оцінки своїх переваг і недоліків, можливо, всупереч останнім. Вони цілісно сприймають світ і людей та характеризуються виразністю творчої спрямованості.

Суб'єктам, яким притаманний пасивний тип, здатні до швидкого встановлення глибоких і тісних емоційно-насичених контактів з людьми. Вони віддають собі звіт у своїх потребах і почуттях, добре відчують і рефлексують їх, спонтанно і безпосередньо висловлюють свої почуття. Це не означає відсутності здатності до продуманих, цілеспрямованих дій, а свідчить про можливість і іншого, не розрахованого заздалегідь способу поведінки.

Проведений факторний аналіз показав наявність також значущих відмінностей між типами у ставленні до часу. Ці відмінності стосуються показників компетентності у часі САТ та у ставленні до минулого та теперішнього опитувальника Ф. Зімбардо ZTPІ. Так, за шкалою «компетентність у часі» найвищий бал виявився у активного типу. Це говорить про те, що активному типу найбільш притаманна здатність жити справжнім, тобто переживати справжній момент свого життя у всій його повноті, а не просто як фатальний наслідок минулого або підготовку до майбутнього «справжнього життя», по-друге, відчувати нерозривність минулого, сьогодення і майбутнього, тобто бачити своє життя цілісно. Навпаки, особи з пасивним типом самореалізації орієнтуються лише на один з відрізків часової шкали (минуле, сьогодення або майбутнє) і дискретне сприймають свій життєвий шлях.

За шкалою «теперішнє фаталістичне» найвищий бал виявився в пасивного типу, потім послідовно соціальний, екзистенціальний та активний типи. Можна говорити, що люди пасивного типу живуть саме теперішнім, вони відчують, що їх життя управляється зовні, вони пасивно підкорюються долі та ідеологічним, політичним силам їх навколишнього середовища. Однак позитивна сторона фаталізму — віра в удачу для того, щоб змінити поточні обставини. За шкалою «минуле негативне» найвищий бал отримали особи «пасивного» та екзистенційного типів. Вони постійно вертаються до негативного минулого, мало відкриті новому.

В таблиці 3 приведені відмінності розподілу 4 типів самореалізації студентів за такими спеціальностями, як психологія, філологія та мікробіологія. Вибір саме цих спеціальностей був продиктований тим, що вони, згідно Є. О. Клімову [2], відображають три відмінні картини світу: «людина — людина», «людина — знакова система» та «людина — природа».

Таблиця 3

Розподілення 4 типів самореалізації за спеціальністю

Тип самореалізації	Психологи	Філологи	Мікробіологи
«Соціальний»	61,5 %	35,0 %	33,3 %
«Активний»	7,7 %		18,2 %
«Екзистенційний»	7,7 %	10,0 %	18,2 %
«Пасивний»	23,1 %	55,0 %	30,3 %

Аналізуючи отримані дані, слід відзначити, що серед всіх трьох спеціальностей високу долю складають студенти із пасивним типом самореалізації. На нашу думку, це пов'язано із тим, що вони постійно включені до навчальної діяльності, що потребує від них «підкорення» навчальному процесу, який не в достатній мірі спрямований на самостійність студентів та їх активність в отриманні знань.

За отриманими результатами, серед психологів більше всього поширений соціальний тип самореалізації, це, ймовірно, пов'язано із тим, що спеціальність психологія налаштовує студентів на соціальну активність та спілкування. Серед філологів більш всього осіб пасивного типу – 55 %, це може бути пов'язано з особливостями їхньої спеціальності, оскільки навчання пов'язано із оволодінням великих об'ємів письмового матеріалу. Те, що серед філологів немає людей активного типу, потребує додаткових досліджень.

Порівняно із іншими спеціальностями серед мікробіологів більше всього осіб з активним типом самореалізації.

Таким чином, проведене психологічне дослідження дозволяє зробити кілька висновків: по-перше, самореалізація глибоко пов'язана із часовою орієнтацією людини; по-друге, негативне ставлення до минулого пов'язане із особливим типом самореалізації, що має негативний смисл з боку моделі самореалізації, запропонованої А. Маслоу та Е. Шостромом; по-третє, можна виокремити чотири типи потенціалу самореалізації, що значно відрізняються у власній часовій складовій; по-четверте, існують певні професійні відмінності в самореалізації та її часовій спрямованості, що пов'язано із відмінностями в картині світу.

Список використаних джерел

1. Зарицька В. В. Формування у старшокласників здатності до самореалізації: Автореф. дис : ... канд. психол. наук: 19.00.07 / В. В. Зарицька; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2006. — 20 с.
2. Клімов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях / Евгений Александрович Клімов. — М. : Издательство МГУ, 1995. — 224 с.
3. Садовнича М., Свинаренко Р. М. Складові потенціалу самореалізації особистості / М. Садовнича, Р. М. Свинаренко // Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації

- потенціалу особистості: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців «Розквітання-2». — Одеса: СМІЛ, 2009. — С. 38–40.
4. Соломка Т. М. Самоактуалізація студентів вищих аграрних навчальних закладів I–II рівнів акредитації в процесі професійної підготовки: автореф. дис. : ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Т. М. Соломка; Держ. вищ. навч. закл. «Ун-т менедж. освіти». — К., 2009. — 18 с.
 5. Фільчак Ю. В. Часові особливості реалізації власного особистісного потенціалу студентами. Кваліфікаційна робота. ОНУ імені І. І. Мечникова, Одеса, 2010. — 59 с.
 6. Ярославцева М. І. Психолого-педагогічні аспекти сутності професійної самореалізації студентів / М. І. Ярославцева // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. — 2007. — № 2. — С. 152–154.
 7. Brace R. A. The dangers of the human potential movement // <http://www.uk-apologetics.net/1humanpotential.html>
 8. Coulson W. R. Full hearts and empty heads: the price of certain recent programs in humanistic psychology // <http://www.ewtn.com/library/academic/fullhear.htm>
 9. Zimbardo P., Boyd J. Time paradox. New-York: Free Press, 2009. — 368 p.

Р. Свиначенко

кандидат психологических наук,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ВРЕМЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ СТУДЕНТАМИ СОБСТВЕННОГО ЛИЧНОСТНОГО ПОТЕНЦИАЛА

Резюме

В статье рассмотрены основные временные особенности реализации студентами собственного личностного потенциала. Показана возможность выделения четырех ее типов: активного, пассивного, социального и экзистенциального. Выявлены и проанализированы различия в самореализации студентов разных специальностей.

Ключевые слова: самореализация, психологическое время, временная ориентация, студенты.

R. Svinarenko

candidate of psychological sciences, docent,

Odessa national university named after I. Mechnikov

TIME HABITS OF REALIZATION OF HUMAN POTENTION BY STUDENTS

Summary

The article describes the main features of the temporary implementation of different personal potential of students. Four types are allocated: active, passive, social, and existential. The differences in self-actualization of students of different specialties Identified and analyzed.

Key words: self-actualization, psychological time, time orientation, students.

Фокіна Вікторія Ігорівна

студентка,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА МОЛОДІ У ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

В статті узагальнено існуючі погляди на взаємозв'язок ментальності та політичної культури. Розглянутий процес самоідентифікації української політичної нації як рефлексування власної ментальності. Запропоновано механізм формування політичної культури молоді на основі дискурсивних практик.

Ключові слова: ментальність, політична культура, дискурс.

Актуальність. Українська політична нація — *tabula rasa* соціального пізнання не тільки в світі, а й в самій Україні. Сучасний політологічний дискурс стверджує, що «українська історія і реальність не тотожна ані західноєвропейській, ані російській історії та реальності» [29, с. 113]. Разом з тим Україна близька і до Західної Європи, і до Євразії (Росії), і це, в свою чергу, суттєво ускладнює аналіз вітчизняної політичної культури.

Проблема. Політична культура України лише формується. У зв'язку з цим виникає дилема: на основі якої ментальності слід її вибудовувати. Українська ментальність може розглядатися як ментальність українського етносу або нації українців, що є багатоетнічною. Постмодерністські підходи до визначеної проблематики надають можливість не тільки аналізувати становлення політичної культури, а й формувати політичну культуру новітньої української нації, насамперед шляхом дискурсивних практик.

Мета статті: означити специфіку формування політичної культури на основі української ментальності. Вона реалізується в наступних завданнях:

- Узагальнити існуючі погляди на взаємозв'язок ментальності та політичної культури.
- Розглянути процес самоідентифікації української політичної нації як рефлексування власної ментальності.
- Запропонувати механізм формування політичної культури молоді, яка активно самовизначається щодо української ментальності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Дискурс поняття «ментальність» є досить розгорнутим та суперечливим. Ментальність у різних наукових контекстах інтерпретується як національний характер, психічний склад чи психічний тип спільноти, національна психоструктура, вихідна матриця світорозуміння і світовідношення народу й у цьому сенсі його дух чи душа; і як психоповедінкові архетипи спільноти, стереотипи її духовної діяльності; і як константа групового світобачення та світореагування; і навіть як родовий інтерес спільноти в ролі

його визначального ціннісно-сміслового центра. На думку О. Я. Гуревича, «дослідник ментальності має справу не з філософськими, релігійними чи політичними переконаннями або доктринами як такими, — його турбують не теорії, а те підґрунтя, на якому вибудовуються, зокрема, й теорії. В центрі його уваги образ світу, який закладено культурою у свідомість людей певного суспільства і який перетворюється ними спонтанно, здебільшого поза контролем їхньої «буденної свідомості» [4, с. 10–11].

Формування, розвиток, задоволення інтересів і потреб політичних суб'єктів утворює сукупність поглядів, оцінок, настанов щодо політико-владних відносин. Ця сукупність набуває певної самостійності і культурно-історичної специфічності в ході політичного процесу. Більшість дослідників ідентифікують її як політичну ментальність [5]. Політична ментальність, з одного боку, є невід'ємною складовою етнокультурної ментальності певного суспільства, з іншого — виступає основою його політичної культури. Механізми формування та трансформації політичної ментальності на сьогодні вивчені недостатньо. Вони є полем міждисциплінарних досліджень вчених різних спеціальностей: психологів, соціологів, політологів. В українському науковому співтоваристві поширена думка, яку узагальнено формулює доктор соціологічних наук, професор О. А. Донченко: «В сучасній Україні на індивіда діє подвійний суперечливий інформаційний квант — вимоги влади бути «автономно-ринковими» та «злими» до життя й етнокультурна ментальність, у якій відсутні такі патерни поведінки» [6]. Зазначені моделі чи патерни соціальної поведінки зумовлені, перш за все, так званою соціетальною психікою. Соціетальна психіка — це продукт історико-культурного шляху певного соціуму, який утілює, зокрема, кліматичні, географічні, ландшафтні умови життя народів, що проживали на даній території, а також традиційні умови і форми задоволення їхніх основних потреб, взірці діяльності та поведінки в цих умовах, установки на ті чи інші реакції, певні мисленнєві та духовні спрямування [6]. Дійсно, соціетальна психіка — це своєрідний каркас, на якому вибудовуються суспільні психологія, свідомість, культура і який є ґрунтом для прийняття чи неприйняття тієї чи іншої ідеології зокрема. Це своєрідна психокультура соціуму, втілена як у предметах, текстах, мистецтві, так і в міміці, жестах, кольорах, звуках тощо. Можна навіть сказати, що це — історико-культурний словник даного соціуму, в якому ще не всі терміни (знаки, символи) дешифровані, і тому в ній зосереджений культурно-історичний потенціал певної спільноти, який корелює з колективним несвідомим [6].

Таким чином, ментальність певної спільноти через посередництво соціетальної психіки виступає основою політичної культури соціуму і забарвлює політичну діяльність, незважаючи на неусвідомлюваність цих процесів. Узагальнюючи існуючі погляди на взаємозв'язок ментальності та політичної культури, можна сказати, що від якості ментальності залежать характер і напрями політичного процесу, стабільність і демократизм політичної системи суспільства, тобто взагалі його зрілість. Зважаючи на те, що політична культура, ідеологія і політична діяльність базуються на уявленнях громадян про зв'язок їх з інститутами влади і між собою щодо

участі в управлінні державою, не дивно, що політична культура як соціальне явище виникає раніше, ніж усвідомлюються особливості ментальності певного народу. Сучасні визначення політичної культури, враховуючи як суб'єктивну, так і об'єктивну її складові, акцентують на їх діалектичній взаємодії (Г. Алмонд, С. Верба, А. Карднер, С. Вайт та інш.). В даному дослідженні ми будемо використовувати наступне визначення: політична культура — це сукупність політичної свідомості та політичної поведінки (діяльності) окремих особистостей, соціальних спільнот та політичних інститутів як суб'єктів політичного життя суспільства [5]. Національний тип політичної культури відповідає традиціям і особливостям певного етносу. Однак навіть у культурі відносно «чистого» національного типу внутрішні політичні цінності, настанови — неоднорідні. Тому теорія політичної культури широко послуговується поняттям «політична субкультура», що акцентує відмінності політичної культури певної соціальної групи. Наявність у суспільстві полярних політичних субкультур, їх велика розбіжність породжують фрагментарну політичну культуру, яка може провокувати нестабільність, елімінацію загальнонаціональних цінностей, інтересів та ідеалів, намагання вивисити над ними регіональні, групові, партійні і т. ін.

Щоб запобігти фрагментарності політичної культури суспільства, особливо увагу слід звернути на формування загальнонаціональної ідеології. Для цього треба запровадити систематизацію та концептуалізацію всього масиву політичних інтересів, очікувань, досвіду політичних відносин певних соціальних груп та держави в цілому. Витворення політичної ідеї, що здатна мотивувати українську спільноту до розкриття її соціально-політичного потенціалу, є справою невідкладного характеру. Відсутність або розпливчастість національної ідеї знижує політичну і громадянську активність суб'єктів політичного життя. Суспільство без ідеї є історично нежиттєздатним. Звісно, певна ідеологія спонукає розробляти й конкретні програми політичної діяльності, що допомагають досягти поставлених політично значущих цілей. На цьому шляху стає актуальним вироблення відповідних їм типів мислення, ментальних конструкцій та моделей політичної діяльності й життєдіяльності загалом.

Розглянемо процес самоідентифікації української політичної нації як рефлексування власної ментальності. Проблема самоідентифікації української політичної нації тісно пов'язана з феноменом національної самосвідомості [3]. Національна самосвідомість має дві сторони — ідеологічну й психологічну, і як така існує і на рівні суспільства, і на рівні особистості. Ю. Бромлей розвинув поняття етнічної самосвідомості, віднісши до нього не лише уявлення про спільність походження, а й своєрідне відображення об'єктивних ознак етносу: мову, культуру, національний характер [1]. Проте найбільш цілісного, всеохоплюючого вигляду уявлення про структуру етнічної самосвідомості набуває у Й. Вироста [2]. Національна самосвідомість, на його думку, складається з самоідентифікації окремих індивідів як членів національної спільноти. Структура національної самосвідомості особистості таким чином включає в себе три основні компоненти: образ національної спільноти загалом; типові риси члена національної спільноти

(національний автостереотип) та самообраз індивіда як члена національної спільноти.

Таким чином, можна припустити, що самоідентифікація української політичної нації буде успішно здійснена за умови позитивного забарвлення усіх трьох компонентів структури національної самосвідомості. А це на сьогодні є досить проблематичним, тому що бракує наукових знань про національну проблематику в політиці, образ національної спільноти загалом не сформований, національний автостереотип є суперечливим, а ідентифікувати себе з українською нацією більшість зважується з корисними намірами. Дійсно, сьогодні ще важко визначити, як позиціонуватиме себе Україна, тому що в ній співіснують тоталітарна і ліберальна культури мислення і дій, а орієнтація на різні системи цінностей, існування застійних явищ викликають конфронтацію у суспільстві. Загалом, аналіз досліджень з питань національної самосвідомості та національного характеру переконливо свідчить про необхідність підведення під них більш надійного емпіричного підґрунтя. Цікавим досвідом є психологічне дослідження українського національного характеру за творами художньої літератури, виконане І. В. Кривонос [9, с. 114–134]. Здійснюючи реконструкцію структури українського національного характеру, дослідниця доводить, що такі традиційно приписувані українцям риси, як егоїзм, індивідуалізм, інтровертивність, сентиментальність тощо не є системоутворюючими і відтак не можуть слугувати головними категоріями для опису українського національного характеру. І. В. Кривонос дійшла висновку, що існують дві принципово схожі за змістовим наповненням, але не тотожні за структурою версії українського національного характеру — чоловіча і жіноча. Причому традиційно приписувані жінкам ознаки домінують у чоловіків, а в жінок на перший план виходять ті, які властиві чоловікам. Відтак, має певну рацію В. Янів [13], який визначав український національний характер як фемінний. Що ж стосується змістового наповнення національного характеру, то авторка виділяє три підструктури, що представлені комплексами рис:

1. Комунікабельність — романтичність;
2. Вольовитість — волелюбність;
3. Хазяйновитість — набожність.

У таку ієрархію вони вибудовуються у чоловічому варіанті українського національного характеру. В жіночому ж третя позиція міняється місцем з першою і, таким чином, утворює традиційну європейську структуру цінностей [9]. Загалом, дослідники української ментальності підкреслюють її емоційно-почуттєвий характер, «кордоцентричність», що відносно зменшує роль раціонально-вольової компоненти у проявах національного характеру. Як відомо, таке становище зумовлене географічними чинниками та історичними перипетіями. Але можна зауважити, що такі чинники формування української ментальності, як геопсихічний та історичний, зараз поволі змінюються, і це вимагає переосмислення національних автостереотипів. Екологічна криза в Україні, тривала боротьба за державну незалежність сприяли саме активній настанові у національному менталі-

теті. Ще одна поширена думка серед дослідників стосовно того, що «культуроморфний чинник української ментальності — це послаблений вплив заходу та євразійський вплив з усталеними пасивними настановами світосприйняття» теж вимагає коректування [7]. Дійсно, сьогодні євразійський вплив слабшає, а західний посилюється. Мабуть, найцікавіший фактор становлення ментальності українців — соціальний феномен «спільноти», «малого гурту», об'єданого емоційно-почуттєво, а не «спілки», що формується на основі єдиної мети. Із цим, на думку багатьох дослідників, пов'язаний широковідомий індивідуалізм українців, що, до речі, має докорінні відмінності від європейського. Це питання вимагає окремого глибокого дослідження. Але насамперед підкреслимо спільне: індивідуалізм, якому відповідає індивідуальна форма цілепокладання, — загалом явище прогресивне [11, с. 32]. Воно є передумовою появи суб'єкта, здатного до свідомої побудови громадянського суспільства в традиціях європейського шляху розвитку. У цьому ж напрямку діють і деякі інші властивості української ментальності. Поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності прав громадян та неприпустимості насильства влади, на думку Б. Цимбалістого, не дивлячись на перипетії історичного минулого, все ж таки є інваріантною ознакою національного характеру. Українська вдача не пристосована до будь-якої форми тоталітаризму [11, с. 33]. Як свідчать провідні історики та культурні діячі М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, М. Грушевський та ін., український народ при нагоді волевиявлення завжди був відданий послідовно демократичним формам суспільно-політичного життя.

Розглядаючи перспективи самореалізації української політичної нації, слід зазначити, що зараз Україна має можливість привести організаційні форми політичного життя у відповідність до національного характеру свого народу. У зв'язку з цим слід звернути увагу на достеменні цінності та архетипи українського менталітету. Метафора «вільна Україна» пов'язана зі специфічним сприйняттям символу «волі». Воля в українській ментальності не вичерпується волею приєднання до «спілки». Особиста воля — це воля максимального самовияву і самореалізації у «спорідненій праці» [12, с. 27]. Ніколи в українському образі світу не панувала думка, нібито всі повинні отримувати рівну долю матеріальних та духовних благ. Справедливість — це перш за все рівні соціально-правові умови для кожного, хто починає життя. А далі, оскільки існує «рівна нерівність», все залежить від конкретної людини, від її вроджених та набутих шляхом самоформування здібностей, що дають змогу розпізнати «споріднений» вид діяльності. Висока трудова етика українця виключала ідеалізацію бідності. Частіше злидар класифікувався як нероба, а не «божа людина» [11, с. 39]. Побудова держави, яка б відповідала вищезгаданим рисам ментальності, є актуальним завданням українського суспільства. Гарантія прав і захищеність історично сталої особистості в економічній, соціальній, політичній, культурній сферах — це основа державного устрою, що відповідає українській вдачі. Спираючись на традиційні моральні абсолюти та культурні цінності, синтезуючи їх з компетентністю на рівні світових наукових стандартів, можна забезпечити самоствердження національного менталітету, державну само-

реалізацію України, причому український етнос як лідер нації повинен гарантувати вільний розвиток культур всіх етносів в державі, взаємодію їх ментальних здобутків.

Механізм формування політичної культури молоді, яка активно самовизначається щодо української ментальності, на наш погляд, повинен розроблятися враховуючи здобутки дискурсивних практик. Для успішної реалізації цього проекту варто враховувати, що спосіб конструювання соціальної реальності — це, насамперед, фіксація значень, що змінюють існуючі дискурси, а через них впливають на організацію суспільства [8]. Можна припустити, що політична культура в результаті динаміки ментальності буде залежати від творчого синтезування суб'єктами політичного процесу символів та міфологем, існуючих на рівні колективних уявлень про Україну. Як свідчать соціологічні дослідження, в Україні з її перехідним станом суспільної свідомості й різницею в культурних уподобаннях регіонів склад символів досить еклектичний і засвідчує нестійкість еталонних цінностей та осіб, а отже — засад групової ідентифікації [14]. У дискурсивних практиках політичної ментальності сучасної української молоді метафори і символи такі ж амбівалентні, як культурна самосвідомість, зміст якої вони оприявнюють. У зв'язку з цим актуальним є діалог, комунікація й конвенція як механізми формування політичної культури молоді. Моделювання необхідної системи знань і процесів комунікації, які забезпечували б створення й розуміння дискурсу політичної ментальності, вивчення його інтенціональних основ є, на наш погляд, провідним механізмом підвищення політичної культури української нації. Політична культура може формуватися в дискурсивних процесах: ідентифікуючись із тією або іншою суб'єктною позицією в структурі дискурсу, його учасник набуває досвіду бачення української реальності в різних ракурсах. У процесі створення нових дискурсів суб'єкт діє як агент культурних та соціальних змін і це сприяє визначенню його етнокультурної ідентичності.

Практичною розробкою зазначених вище положень може бути дискурсивна практика, пов'язана з різними поглядами на українську ментальність (від замилювання до відрази), зафіксованими в текстах. Ми пропонуємо респондентам дати власні коментарі до фрагментів дискурсу, які належать різним авторам-антагоністам стосовно сучасного стану та майбутнього України. Письмові коментарі, які ми отримуємо, будуть проаналізовані шляхом дискурс-аналізу. В результаті цього ми зможемо з'ясувати, як через посередництво мови сконструйовані етнополітичні ідентичності учасників дослідження. Ми плануємо скористатися наступними критеріями опрацювання текстів [8, с. 146]: по-перше, ставлення коментатора до автора тексту (інтеракційний контроль), по-друге, підбір слів (особливо метафор, символів), по-третє, синтаксичне оформлення речень. Останній критерій конкретизується в транзитивності та модальності. Транзитивність в центр уваги ставить зв'язок подій та процесів, описаних у тексті, з суб'єктами та об'єктами. Так, наприклад, використання пасивного залогу може свідчити про «звільнення» агента події від відповідальності. Іще одна лінгвістична особливість, яка зменшує агентивність (значущість агента дії) і підкреслює

результат — номіналізація (іменникова форма замінює дієслівну). Аналіз модальності висловлювання з'ясовує ступінь залученості мовця у власний вислів. Обрана модальність справляє вплив на дискурсивну структуру соціальних відносин [8, с. 148]. Особливо це стосується дискурсу представників ЗМІ та політичних еліт. Таким чином, запропонувавши студентській молоді, яка отримує гуманітарний фах, відрефлексувати різні погляди на українську ментальність, ми очікуємо оприявлення в їх коментарях не тільки власної позиції, але й неусвідомлених змістів, які формують настанови щодо політичної активності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Українська ментальність як основа політичної культури України на сьогодні є скоріше перспективним проектом, ніж реальністю, по-перше, тому що уявлення про новітню українську ментальність є досить суперечливим, а по-друге, тому що політична культура в Україні лише формується. На фоні цих реалій слушно розглядати процес самоідентифікації української політичної нації як рефлексування власної ментальності. Для цього нами запропоновано механізм формування політичної культури молоді, яка активно самовизначається щодо української ментальності, на основі дискурсивних практик. В перспективі можливі дискурс-аналітичні дослідження в групах, які сформовані представниками різних поглядів на зміст і розгортання потенціалу української політичної нації.

Список використаних джерел

1. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М., 1987.
2. Вирост Й. С. Національна самосвідомість: проблеми визначення й аналізу // Філософ. та соціолог. думка. — 1989. — № 7. — С. 11–19.
3. Гнатенко П. И. Национальный характер. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992.
4. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». — М.: Наука, 1993, — 240 с.
5. Дилигенский Г. Как изменить политическую культуру общества? // Мировая экономика и международные отношения. — 1990. — № 2, С. 51–58.
6. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення): Монографія. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.
7. Дяченко В. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. — К.: Наука, 1993. — 215 с.
8. Йоргесен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод. — 2-е изд., испр./ М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлипс; [под ред. А. А. Киселевой; пер. с англ.]. — Х.: Гуманитарный Центр, 2008. — 352 с.
9. Кривонос І. В. Структура українського національного характеру: досвід реконструювання за творами художньої літератури // Проблеми політичної психології та їх роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. — К.: Міленіум, 2007. — Вип. 5–6. — 336 с. С. 114–134.
10. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія/За заг. ред. А. І. Кудряченка. — К.: НІДС, 2007. — 396 с.
11. Українська душа. — К.: Фенікс. — 126 с.
12. Фурман А. Психокультура української ментальності. — К.: Либідь. — 197 с.
13. Янів В. Проблема психологічного окциденталізму України // Мандрівець. — 1994. — № 1. — С. 45–57.
14. Яремчук О. В., Фокіна В. І. Формування політичної ментальності молоді: дискурсивні практики // Психологічні перспективи. — 2010. — Вип. 16, с. 308–320.

В. И. Фокина

студентка,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА МОЛОДЕЖИ В ДИСКУРСЕ
УКРАИНСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ**

Резюме

В статье обобщены существующие взгляды на взаимосвязь ментальности и политической культуры. Рассмотрен процесс самоидентификации украинской политической нации как рефлексия собственной ментальности. Предложен механизм формирования политической культуры молодежи на основе дискурсивных практик.

Ключевые слова: ментальность, политическая культура, дискурс.

V. Fokina

student,

Odessa National University named after I. I. Mechnikov

**YOUTH'S POLITICAL CULTURE IN DISCOURSE OF UKRAINIAN
MENTALITY**

Summary

The paper summarizes the current views on the relationship of mentality and political culture. The process of self-identification of the Ukrainian political nation as reflexing of own mentality. The mechanism of formation of the political culture of youth on the basis of discursive practices.

Key words: mentality, political culture, discourse.

Д. В. Фучеджи

здобувач,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної та експериментальної психології

ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРИЗМАТИЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Аналіз наукових першоджерел показав наявність традиційних поглядів на проблему харизматичності, які, в основному, представлені в зарубіжних дослідженнях, та не розкривають внутрішньої психологічної структури даного феномену. Сучасний погляд на проблему харизматичності потребує виявлення глибинно-психологічних механізмів її становлення та можливостей розвитку на сензитивних до цього етапах особистісного розвитку.

Ключові слова: харизматичність, імідж, самоактивність, суб'єктність.

Проблема особистісної харизматичності в сучасній психологічній науці набуває особливого звучання та актуальності, оскільки події, що відбуваються в суспільстві, створюють суттєвий вплив на кожну окрему особистість та потребують активізації її прихованого потенціалу.

Традиційний напрямок дослідження харизматичних особистостей досить повно представлений в зарубіжній психології, а саме, в роботах Ч. Мейджера [6], J. M. Beyer [7], Н. М. Trice [7], R. J. House [8] та ін. і має чітко виражену соціально-психологічну спрямованість. Узагальнення наукових поглядів означених дослідників дозволяє визначити харизматичну особистість через феномен лідерства. Харизматичність розуміється ними як незвичайна форма нормативної соціальної структури, яка виникає у кризових періодах, коли люди бачать у особистостей, які володіють харизмою, надзвичайний духовний дар та розум [6]. Автори вважають, що харизматичність не потребує будь-яких емпіричних доказів та вимагає від лідера мінімальних технічних навичок. На думку Ч. Мейджера, харизматичні особистості володіють шармом, даром переконання інших, впевнені у собі, чутливі до соціального оточення, продуктивні [6]. На тлі означених якостей моральність харизматичної особистості значення не має — головним є визнання з боку спільноти. На жаль, перелічені характеристики харизматичної особистості не є характеристиками саме психологічними, вони не надають можливості відстежити цілісні блоки якостей або психічних процесів, які створюють підґрунтя формування харизматичності та ступені її диференційованості у різних типів особистостей.

Подальша розробка соціально-психологічного напрямку дослідження харизматичної особистості представлена в роботах J. Howell, який акцентує наукову увагу лише на поведінкових стигматах харизматичності, на підставі чого виділяє етичних та неетичних лідерів [цит. за: 8]. Серед основних поведінкових ознак, які диференціюють етичного та неетичного

харизматичного лідера, він виділяє застосування влади, визначення мети, спілкування з послідовниками, інтелектуальна стимуляція послідовників та допомога їм у зростанні, підвищення моральних стандартів [8]. Крім того, J. Howell виділяв два види харизматичності — соціалізовану та персоналізовану. Соціалізована харизматичність характеризується стриманим прагненням до влади та не дуже ретельним її використанням; індукуванням інтерналізації; прагненням до мети, яка відповідає потребам оточуючих; постійною їхньою підтримкою тощо. Персоналізована харизматичність передбачає нестримане прагнення до влади, індукцію ідентифікації тощо.

Н. М. Trice та J. М. Веуер виступають засновниками **соціологічного підходу** у дослідженні харизматичності [7]. В теорії харизми вони виділяють п'ять основних елементів: екстраординарна обдарованість, соціальна криза або надзвичайна ситуація, наявність ідеї щодо радикального розв'язання кризи, наявність послідовників, яких приваблює надзвичайна особистість, підтвердження екстраординарної обдарованості та трансцендентних можливостей особистості. Н. М. Trice та J. М. Веуер розглядають харизматичність як суто соціологічний феномен, що виникає під час взаємодії означених елементів, та стверджують, що для його виникнення необхідна наявність їх всіх у тій чи іншій формі [7]. За Н. М. Trice та J. М. Веуер, харизматичність як протилежність інструментальності, спрямована на збереження, а іноді й на розвиток, цілісної структури будь-якої спільноти, що проявляється у певній ідеології та у культуральних формах. На думку низки дослідників (D. Aberbach, С. А. Schriesheim, В. J. Terper та ін.), саме ці ідеологічні та культуральні норми долають протилежні або невизначені ситуації, які виникають у групі.

Спроби психологізувати теорію харизматичності були зроблені R. J. House та J. Howell, які розглядали її з боку організаційного біхевіоризму. Дослідники визначали харизматичність як: 1) співвідношення між індивідом та іншими особами, засноване на ідеологічних, а не матеріальних прагненнях; 2) наявність індивіда, який здійснює незвичні дії завдяки зусиллям послідовників, які йому довіряють та готові на особисті жертви заради досягнення поставленої ним мети; 3) комплекс особистісних характеристик та/або поведінкових проявів індивіда, який веде до поставленої мети.

Необхідно відмітити, що всі послідовники організаційного біхевіоризму не знайшли узагальненого визначення харизматичності, але всі наведені вище сумісні між собою. Перше визначення підкреслює взаємини між харизматичною особистістю та послідовниками; друге орієнтоване на результати цих взаємин, а третє приділяє основну увагу особистісним характеристикам.

Важливим для нашого теоретико-методологічного підходу щодо особистісної харизматичності є наукове положення R. J. House [цит. за: 6] про існування гомогенної та варіативної харизматичності. Тобто коли йдеться про широкий загал оточуючих, використовується поняття «гомогенної харизматичності», а у особистісному, внутрішньопсихологічному смислі

допускається поняття «варіативна харизматичність». Д. Ебербах спробував поєднати проблему харизматичності та теорію відданості Дж. Боулбі [цит. за: 1]. На думку автора, харизматичність виступає фактором, який підсилює внутрішньосімейні стосунки, любов. Д. Ебербах назвав цей феномен «харизматичною гомогамією». Р. Риджио вважає, що кожний індивід має психологічну схильність до харизматичності, тобто багато її елементів можна і необхідно розвивати, наприклад, комунікабельність [цит. за: 7].

Ми згодні з таким підходом до розуміння особистісної харизматичності, яка виступає складовою частиною індивідуальності та суттєво полегшує міжособистісне та професійне спілкування.

Це перші і майже єдині спроби прояснити проблему харизматичності саме на особистісному, загальнопсихологічному рівні, як підґрунтя загальної особистісної успішності, гармонійності з собою та оточуючими, адаптивності та усталеності щодо дії стресогенних факторів різного психічного навантаження. Але, не дивлячись на спроби диференціювати теорію харизматичності на соціально-психологічну, соціологічну та особистісно спрямовану, ми не змогли знайти єдиного теоретико-методологічного підходу щодо обґрунтування внутрішньої структури особистості, яка володіє харизмою в тій чи іншій мірі. Всі означені парадигми мали свої вади та відображали лише певний бік досліджуваного феномену, не узагальнюючи його, та не пропонували конкретного методичного інструментарію щодо психодіагностичного вимірювання ступеня вираженості харизматичності.

Ми категорично не згодні з подібними механістичними підходами, які суттєво звужують семантику поняття «харизматичність», та пропонуємо впровадження загальнопсихологічного підходу щодо теоретичного розуміння та емпіричного вивчення феномену харизматичності. На наш погляд, більш перспективним та семантично наповненим є поняття «особистісна харизматичність», яке дозволяє розставляти акценти саме на внутрішньо-особистісній структурі цього феномену та підкреслює його універсальність. Власні міркування щодо феноменології та структури особистісної харизматичності як психологічної характеристики особистості будуть викладені нами пізніше.

У вітчизняній психології поодинокі спроби розробки теорії харизматичної особистості представлені в роботах Т. В. Бендас [1], Ю. П. Платонова [3], але й вони не представляють собою самостійних теоретико-емпіричних досліджень означеного феномену, а базуються на соціально-психологічному аналізі зарубіжних досліджень.

Вітчизняна психологія має традиції дослідження окремих проблем, які стосуються особистості керівника, лідера, менеджера (С. О. Аліфанов, Ю. О. Власенко, Т. І. Малиненко, О. Р. Охременко, О. С. Становихіна та ін.), в яких розкриваються особливості цілепокладання, професійної свідомості, інноваційного потенціалу, управлінської творчості та соціальних здібностей особистостей означених категорій. Тобто дані дослідження проводилися у традиційному для вітчизняної психології напрямку.

Не дивлячись на досить рідке та вузько спрямоване (в основному, соціально-психологічне) розуміння харизматичності у вітчизняній психо-

логії, можна відмітити цікаві диференціально- та загальнопсихологічні спроби визначення цього феномену. Низка авторів розуміють харизматичність як сукупність індивідуальних рис характеру конкретної особистості, її вчинки, думки, зовнішні дані. Інші фактично розглядають її як властивість образу, іміджу, яка може бути ефективною з одними людьми, а в іншій ситуації — ні; або як частину професійного становлення особистості (Г. О. Балл, Т. О. Бусигіна, В. В. Ісаченко, О. О. Ковальова, О. О. Кононенко, М. О. Мазоренко, О. Я. Чебикін та ін.). Узагальнення наукових досліджень в цьому напрямку показало, що імідж розглядається як цілеспрямовано створюваний особливого роду образ-уявлення, що за допомогою асоціацій наділяє суб'єкт додатковими цінностями і завдяки цьому сприяє більш емоційному його сприйняттю.

Не дивлячись на відсутність у вітчизняній психології традицій використання дефініції «особистісна харизматичність», певні спроби встановити ієрархію споріднених понять були зроблені [5 та ін.]. Порівнюючи поняття «образ» та «імідж», дослідники підкреслюють, що перше значно ширше другого. В образі фіксується багато несвідомого, імідж включає в більшості зовнішні компоненти, а харизматичність (в нашому контексті) передбачає наявність внутрішніх (вольових та саморегулюючих) складових.

Аналогічний іміджевий підхід ми бачимо в дослідженнях М. О. Мазоренко [5]. Автор розглядає імідж через систему філософських категорій — зміст, форма, кількість, якість. Особливого теоретичного значення в контексті нашого розуміння особистісної харизматичності набуває теза М. О. Мазоренко щодо розуміння іміджу як уживання в іншу людину, як процес контакту свідомостей. Тобто через форму набувається розуміння внутрішнього світу людини, її безумовної привабливості для оточуючих та, з нашої точки зору, можливості створювання особистісних внесків, тобто власної представленості у свідомості та поведінці інших людей. Природу іміджу (а ми вважаємо, що і природу харизматичності) варто шукати в системі «індивідуальність — особистість».

Суттєвий внесок в розкриття сучасного психологічного змісту особистісної харизматичності зроблений О. В. Фрідман, яка акцентує увагу на особливій ролі концептуалізації в реалізації буттєвого потенціалу самоздійснення та самореалізації особистості [цит. за: 2]. На її думку, концептуалізація особистісного досвіду у співставленні з неконцептуалізаційним осягненням, на рівні динамічних характеристик здійснюється за «впливовості» прожитого досвіду (тобто включеного, поглиненого, інтенсивного проживання на противагу відчуженню, ізоляції особистості від свого досвіду); на рівні якісних характеристик результат концептуалізації вирізняється водночас як «узагальненістю» (тобто сформованістю завершених пояснювальних змістів, висновків на основі прожитого досвіду), так і «застосованістю» (тобто трансформованістю поведінки, життя відповідно до висновків минулого).

В дослідженні особистісної харизматичності нам імponує теоретико-методологічний підхід М. Й. Боришевського, який вважає, що вивчення будь-яких особистісних феноменів передбачає глибоке опрацювання основних постулатів психологічної науки, зокрема, таких принципів, як прин-

цих системності, цілісності, єдності свідомості й діяльності та поведінки, принцип самоактивності [2]. Врахування останнього, на думку М. Й. Боришевського, відіграє особливу роль у теоретико-емпіричному дослідженні потенційних можливостей особистості, у передбаченні їх змін, зростання внаслідок внутрішньої самодетермінації та саморозвитку.

Таким чином, теоретико-емпіричні дослідження харизматичності, в більшості представлені у зарубіжній психології, мають чітко виражені, але різноспрямовані напрямки: соціально-психологічний, соціологічний, саме психологічний та психоаналітичний, кожний з яких розкриває різні боки проблеми харизматичності та харизматичної особистості, але не надають повного внутрішньопсихологічного уявлення щодо структури досліджуваного феномену та взаємозв'язків між його окремими складовими компонентами.

На наш погляд, для становлення особистісної харизматичності суб'єктові необхідно формувати у себе вміння усвідомлено та планомірно керувати власною поведінкою, вчитися слухати інших, взаємодіяти з ними, вміти використовувати інтуїцію та чітко прагнути до досягнення поставлених цілей.

Список використаних джерел

1. Бендас Т. В. Психология лидерства / Т. В. Бендас. — СПб.: Питер, 2009. — 448 с.
2. Боришевський М. Й. Екстраполяція теоретичних принципів психологічної науки у контекст практичної психології / М. Й. Боришевський // Актуальні проблеми практичної психології: матеріали Міжнар. конф. (Херсон, 23–24 квітня 2009 р.) / МОН, Херсонський держ. ун-т. — Херсон, 2009. — С. 113–120.
3. Платонов Ю. П. Путь к лидерству / Ю. П. Платонов. — СПб.: Речь, 2006. — 348 с.
4. Кононенко А. О. Психологічні складові індивідуального іміджу сучасного педагога: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «педагогічна та вікова психології» / А. О. Кононенко. — Одеса, 2003. — 23 с.
5. Мазоренко М. О. Соціально-психологічні механізми створення іміджу // Актуальні проблеми практичної психології: матеріали Міжнар. конф. (Херсон, 23–24 квітня 2009 р.) / МОН, Херсонський держ. ун-т. — Херсон, 2009. — Т. II. — С. 18–24.
6. Мэйджер Ч. Кто такой харизматический лидер / Ч. Мэйджер // Психология современного лидерства. — М.: Когито-Центр, 2007. — С. 91–98.
7. Trice H. M., Beyer J. M. Charisma and its routinization in two social movement organization. Research in organizational behavior. Greenwich, CT: JAI Press. 2000. P. 113–164.
8. Howell J. Charismatic leadership: submission or liberation BusinessQuarterly. — 1995. P. 63–69.

Д. В. Фучеджи

соискатель,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ИССЛЕДОВАНИЕ ХАРИЗМАТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Резюме

Анализ научных первоисточников показал наличие традиционных взглядов на проблему харизматичности, которые в основном представлены в зарубежных исследованиях и не раскрывают внутреннюю психологическую структуру данного феномена. Современный взгляд на проблему харизматичности требует выявления глубинно-психологических механизмов ее становления и возможностей развития на чувствительных к этому явлению этапах личностного развития.

Ключевые слова: харизматичность, имидж, самоактивность, субъектность.

D. Fuchedzhi

competitor,

Odessa national university named after I. Mechnikov

RESEARCH CHARISMA IS IN MODERN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Summary

The analysis of scientific original sources rotined the presence of traditional looks to the problem of charisma, which, mainly, in foreignn researches, and does not expose the underlying psychological structure of this phenomenon. A modern look to the problem of charisma requires the exposure of psychological mechanisms of its becoming and possibilities of development on sensitive to this phenomenon the stages of personality development.

Key words: charisma, image, selfactivity, subject.

Чачко Светлана Леонидовна

кандидат психологических наук, доцент кафедры общей и социальной психологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМА ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО РОСТА: ПОПЫТКА ТЕОРЕТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Проблема посттравматического роста в последнее время приобретает особую актуальность в связи с исследованием психического здоровья личности, ее психологического потенциала. Понятие посттравматического роста, которое стало использоваться в специальной литературе, еще не приобрело окончательного содержания и находится в стадии формирования. В статье осуществлена попытка теоретического анализа этой проблемы.

Ключевые слова: копинг-стратегии, посттравматический рост, посттравматическое стрессовое расстройство.

Постановка проблемы. До недавнего времени считалось, что психическая травма приносит человеку только боль и страдания, и ее неизбежными последствиями являются те или иные нарушения психики, проблемы с нормальным функционированием в социуме и прочее. Однако в последние годы ученые стали обращать все большее внимание на то, что травма может стать также катализатором глубоких позитивных как личностных, так и социальных преобразований. Положительные психологические изменения, произошедшие с индивидом, перенесшим тяжелую психическую травму, в психологической литературе стало принятым считать проявлениями феномена посттравматического роста.

На сегодняшний день еще не сложилось единого представления о том, что представляет собой понятие посттравматического роста и каковы его последствия. Тем не менее проблема посттравматического роста приобретает все большую актуальность. Это обусловлено как увеличивающимся количеством катастроф и чрезвычайных ситуаций в нашей жизни, ситуаций, которые могут нанести человеку тяжелую психическую травму, так и необходимостью оказания квалифицированной психологической и психотерапевтической помощи пострадавшим с учетом современных знаний о последствиях психических травм.

Цель исследования состоит в теоретическом анализе данной проблемы, рассмотрении различных подходов к понятию посттравматического роста и его критериям.

Анализ публикаций и изложение основных результатов теоретического исследования проблемы. О положительных изменениях, которые возникают в результате переживания человеком негативного опыта, упоминалось уже довольно давно. Эти изменения описывались как повышение способности человека справляться с жизненными трудностями, усиление самодисциплины, переоценка ценности жизни, повышение компетентно-

сти, сопротивляемости (Dunning & Silva, 1981; p. 1). Этой посттравматической трансформации в разных исследованиях давали различные названия и описывали как приобретение выгоды, как обусловленный стрессом рост, процветание, положительные психологические изменения, трансформационный копинг, посттравматический рост и т. д. Например, Олдвин в своей модели трансформационного копинга предполагает, что копинг может быть либо гомеостатическим, либо трансформационным, а последний — либо отрицательным, либо положительным (Aldwin, Levenson, Spiro, 1994). Олири, Олдэй и Айкович в своем определении «процветания» говорят о трех возможных исходах травмы: восстановлении (к прежнему уровню), выживании (более низкий уровень функционирования) и процветании (более высокий уровень функционирования) (O'Leary, Alday & Ickovics, 1996).

Одна из вышеперечисленных концепций положительных изменений после переживания травмы — концепция посттравматического роста — стала центральной во все увеличивающемся объеме исследований, направленных на изучение целого спектра последствий травмы, как положительных, так и отрицательных. Посттравматический рост (ПТР) в рамках этой концепции определялся как опыт переживания человеком положительных психологических изменений в результате борьбы с травмой или любым чрезвычайно стрессовым событием (Tedeschi & Calhoun, 2004). При таком понимании роста подразумевается, что ПТР — это больше чем просто выживание или сопротивление негативным последствиям травматического опыта. Подразумевается, что уровни адаптации человека, его психологического развития и осознания жизни претерпели трансформацию после травмы. Эти положительные изменения были зафиксированы после самых разных жизненных событий, кризисов, включая переживание насилия (Smith & Kelly, 2001; Borja, Callahan & Long, 2006), сексуальное насилие в детстве (McMillen, Zuravin & Rideout, 1995), тяжелую утрату (Davis, Nolen-Hoeksema & Larsen, 1998; Wheeler, 2001), ВИЧ-инфекцию (Richards, 2002), сердечный приступ (Affleck, Tennen, Croog & Levine, 1987), боевые действия (Aldwin, Levenson & Spiro, 1994), рак (Weiss, 2002), повреждение позвоночника (McMillen, Smith, Fisher, 2001), насилие в семье (Cobb, Tedeschi, Calhoun & Cann, 2006), Холокост, рождение тяжело больных детей, серьезные ожоги, стихийные бедствия и т. д.

Опыт переживания отрицательных событий, согласно Тедеси и Калхуну, может привести к трем группам положительных изменений: изменениям в самовосприятии, самоотношении, изменениям в межличностных отношениях и изменениям жизненной философии (Tedeschi & Calhoun, 2004). Изменения в восприятии себя выражаются в росте эмоциональной экспрессивности, в более позитивном отношении к себе. Такие люди чувствуют себя более опытными, более сильными, уверенными в себе, способными принять существующий порядок вещей и встретить грядущие трудности (Carver, 1998; Davis, 2002; Davis et al., 1998; Tedeschi & Calhoun, 2004; Smith & Kelly, 2001; Updegraff & Taylor, 2002). Изменения в межличностных отношениях выражаются в восприятии людьми семейных связей более тесными и глубокими. Они отмечают повышение для них ценности

других, особенно близких родственников и друзей, большее сострадание к другим, установление более приятных и близких отношений с окружающими, большую готовность к непосредственному выражению чувств и самораскрытию, принятие нужности других, потребности в них, и знание, что на людей можно положиться в трудной ситуации, а также повышение уверенности в своих возможностях управлять отношениями с другими (Aldwin, C., Levenson M., Spiro A., 1994; Carver, 1998; Smith & Kelly, 2001; Tedeschi et al., 1998; Updegraff & Taylor, 2002; Wheeler, 2001). Изменения в жизненной философии выражаются в изменении жизненных приоритетов, умении ценить жизнь в целом и в мелочах, духовном росте, мудрости. Такие люди говорят о повышении для себя ценности собственной жизни и каждого дня, поскольку они более не считают жизнь чем-то само собой разумеющимся, и о переосмыслении собственных приоритетов, того, что важно для них в этой жизни. Появляются новые возможности, способности и желание осуществить положительные изменения в жизни, найти новые интересы и пути в жизни. Люди, отмечавшие подобные изменения, описывают усиление ощущения контроля над собственной жизнью, находят в ней новый смысл, проявляют большее внимание к вопросам духовности, демонстрируют усиление религиозности, укрепление веры (Aldwin C., Levenson M., Spiro A., 1994; Edmonds & Hooker, 1992; Joseph, Williams, & Yule, 1993; Richards, 2002; Tedeschi et al., 1998).

Если говорить об исследованиях, целью которых было измерить уровень полученной в результате переживания травмы выгоды, нельзя не упомянуть работы Тедеси и Калхуна (Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G., 2004). Тедеси и Калхун выделили пять факторов посттравматического роста: новые возможности; отношение к другим; сила личности; духовное преобразование; и ценность жизни. Эти факторы легли в основу созданного ими инструментария, предназначенного для измерения уровня посттравматического роста (опросник посттравматического роста).

Вначале Калхун и Тедеси предполагали, что для возникновения посттравматического роста необходимо возникновение ряда небольших расстройств, и что его развитие происходит постепенно (Calhoun & Tedeschi, 2004). В последующих исследованиях Тедеси и Калхун, предлагая свою концепцию роста, утверждают, что он может быть вызван ситуацией, угрожающей или даже разрушающей привычный мир человека, бросающей серьезный вызов ценностям человека самого высокого порядка, верованиям, целям, собственному мнению, мировоззрению и способности справиться с дистрессом. Следующий дистресс запустит процесс первичных автоматических размышлений и успешный копинг, который, в свою очередь, приведет к более сознательным размышлениям (например, формированию значений, оценке, переосмыслению) о травме, ее воздействии и значении в жизни. Новая серьезная угроза вызовет дальнейшие размышления и последующий рост. Наличие и доступность образцов ролевого поведения, демонстрирующих такие размышления и позитивные изменения, увеличивают вероятность посттравматического роста (Calhoun & Tedeschi, 2004; Weiss, 2002). ПТР возникает под влиянием целого диапазона переменных,

начиная с индивидуальной и социальной поддержки, а также длительного обусловленного травмой дистресса (Tedeschi & Calhoun, 2004).

Некоторые исследования демонстрируют наличие позитивных связей между серьезностью случая и последующим ростом (McMillan, Smith & Fisher, 2001; Park, Cohen & Murch, 1996). Другие показывают, что между этими двумя переменными существуют криволинейные связи, т. е. небольшие трудности приведут к минимальному росту, умеренные до серьезных — могут привести к максимальному росту, тогда как чрезвычайно серьезные проблемы могут привести к дезадаптации (Calhoun & Tedeschi, 2004; Carver, 1998). Далее, положительные последствия травматического опыта не означают автоматически отсутствия отрицательных последствий, таких как посттравматическое стрессовое расстройство или депрессия (Aldwin C., Levenson M., Spiro A., 1994; Joseph et al., 1993; Tedeschi & Calhoun, 2004).

Несколько иная точка зрения описывает получение в результате переживания посттравматического опыта выгоды как процесс копинга, включающий в себя позитивное толкование, позитивное переосмысление, контролируемые интерпретации и реконструкции (Carver et al, 1993). Однако Тедеси и Калхун утверждают, что понятие посттравматического роста описывает, в первую очередь, результат — возможную выгоду от переживания травматического опыта (Tedeschi and Calhoun, 2004).

Тем не менее, ПТР сегодня рассматривается и как копинг-стратегия, а не только как результат переживания травматического опыта. Рассмотрение ПТР в качестве копинг-стратегии позволяет говорить о нем как о реакции адаптации (Affleck & Tennen, 1998).

Факторы преодолевающего поведения, которые были выявлены в исследованиях ПТР, включают позитивный рефрейминг, способность отвлечься (в отличие от полного избегания), активное включение в преодоление трудной ситуации, поиск поддержки и помощи, как эмоциональной, так и практической, признание обретения выгоды, позитивная когнитивная оценка угрозы. Восстановление после травмы также нельзя рассматривать исключительно как личную проблему. Неценима в этом аспекте роль группы (семьи, общины, организации).

В целом ряде исследований были получены противоречивые результаты. Оказалось, что вместе могли сосуществовать и отрицательные, и положительные последствия травмы. Одни и те же события вызвали одновременно рост личности и отчуждение (Hobfoll, Tracy, & Galea, 2006), и разочарование во власти (Jackson, 2003).

Объяснить этот парадокс в своих исследованиях на примере климата организации попытались Харт и Веринг (Hart and Wearing, 1995). Они предположили, что климат организации включает как позитивные, так и негативные компоненты, и что эти компоненты представляют собой независимые конструкторы. Негативные компоненты (низкая зарплата, слабый менеджмент, высокие нагрузки) вызывают дистресс, тогда как позитивные компоненты (ответственность, совместное обучение, поддержка, общественное мнение, общение) определяют положительные последствия, включая моральное состояние и ПТР.

Исследования связей между посттравматическим ростом (ПТР) и посттравматическим стрессовым расстройством (ПТСР) личности показывают разные результаты, хотя в целом, при проведении стандартизированных измерений, между этими двумя феноменами обнаруживаются значимые корреляции. Казалось бы, любые связи между ПТР и ПТСР с высокой долей вероятности криволинейны. Т. е. для развития ПТР необходимо больше, чем просто минимальное нарушение (то есть умеренное или высокое), в то время как крайняя степень нарушений может вызвать рост с меньшей долей вероятности (Calhoun & Tedeschi, 2004). Сегодня совершенно ясно, что дистресс и ПТР могут сосуществовать. Исследования ПТР и депрессии последовательно демонстрировали отрицательные взаимосвязи между ними. Различные результаты были получены и относительно роли ПТР в предсказании будущего снижения дистресса и обеспечении буферного воздействия на последствия травмы. Все лонгитюдные исследования, проводившиеся до сих пор, демонстрировали положительные связи между осознанным ростом и адаптацией (Maercker & Zoellner, 2006).

Были установлены связи между ПТР, личностью и прочими диспозиционными факторами. Позитивные связи были найдены между открытостью и экстраверсией, способностью соглашаться и добросовестностью (Evers, Kraaimaart, van Langveld, Jongen, Jacobs & Bijlsma, 2001; Jackson, 2003; Linley & Joseph, 2004), в то же время нейротизм оказался отрицательно связан с ростом (Evers et. al., 2001; Jackson, 2003). Позитивные связи также были продемонстрированы с выносливостью, оптимизмом, самоэффективностью, надеждой, юмором и внутренним локусом контроля. Ощущение согласованности — еще одна черта, которая, по мнению ряда исследователей, влияла на посттравматический рост, поскольку было обнаружено, что оно являлось фактором, способствующим успешному разрешению трудных ситуаций (Aldwin C., Levenson M., Spiro A., 1994; Schaeffer & Moos, 1998; O'Leary, Alday & Ickovics, 1996; Tedeschi & Calhoun, 2004). Тем не менее, вышеприведенные выводы не являются окончательными и, безусловно, требуют дальнейших исследований.

В некоторых исследованиях были обнаружены гендерные различия, позволяющие выдвинуть предположение о том, что женщины могут переживать больший рост, чем мужчины (Tedeschi & Calhoun, 2004). Однако в других исследованиях полученные результаты критикуются и утверждается, что эти различия незначительны, так как выборка была нерепрезентативной, например, в некоторых исследованиях участвовали представители только одного пола (Calhoun & Tedeschi, 2004; Tennen & Affleck, 1998). До сих пор также не решен вопрос относительно связи возраста и роста.

При исследовании уровня благополучия также были выявлены положительные связи с ПТР. Например, сильные положительные связи были прослежены между ПТР и мерой психологического благополучия (Ryff, Singer & Selzer, 2002), в особенности по шкалам самопринятия, самостоятельности, цели в жизни (Jackson, 2003). Подобные положительные связи проявились также относительно самоуважения, осмысленности жизни, формирования значений, здоровья и позитивного настроения.

Исследования предполагают, что ПТР предопределен и опосредован уровнем до травмы, травмой и переменными, способствующими восстановлению. И каждая из этих групп переменных, вероятно, находится под влиянием личностных и диспозиционных факторов, факторов преодолевающего поведения и организационных или групповых факторов.

Еще одной областью, которая тесно связана с восстановлением после травмы и ростом, является терапевтическое вмешательство. Ведь ПТР — потенциально мощный компонент терапевтического процесса. К сожалению, ни в отечественной, ни в зарубежной литературе не удалось обнаружить описания результатов использования феномена ПТР в терапевтической практике. Возможно, это связано с тем, что люди обращаются к психологу, психотерапевту только в тех случаях, когда испытывают сильный психологический дискомфорт.

В настоящее время прилагаются определенные усилия, чтобы объяснить некоторые противоречивые результаты исследований, связанных с ПТР. В предложенной совсем недавно, в 2006 году, двухкомпонентной модели «Лики Януса» ее авторы связывают ПТР с копинг-стратегиями (Maercker and Zoellner, 2006). В этой модели одна сторона — функциональная — характеризуется преодолением себя, конструктивностью, переоценкой, переосмыслением и активным совладанием, которые вызывают положительную адаптацию. Вторая сторона — иллюзорная — является стратегией когнитивного избегания, характеризующейся самообманом и отвлечением от проблемы, используемыми, чтобы уравновесить эмоциональный дистресс. Положительная иллюзия является полумерой по отношению к ПТР, связанной с осознаваемым, кажущимся, а не фактическим изменением в ситуации дистресса.

Выводы. Проведенный нами анализ позволяет утверждать, что в настоящее время исследования в области посттравматического роста далеки от завершения. Их результаты и выводы противоречат друг другу. Более того, на основании одних и тех же результатов можно говорить о доказательствах адаптивной ценности ПТР. А можно — об отсутствии его адаптивного значения. Отсутствует непротиворечивая концепция ПТР. Понятие ПТР все еще не операционализировано.

Результаты исследований ПТР вызывают вопросы, касающиеся того, что же на самом деле измеряется и какое отношение это имеет к адаптации, приводит ли осознание выгоды к реальным жизненным изменениям и каковы связи между ПТР и психологическим благополучием.

Измерение посттравматического роста также вызывает вопросы. В настоящее время для измерения ПТР используются как проверенные, валидные инструменты (такие как Опросник посттравматического роста), так и авторские интервью, дающие результаты разной степени надежности.

Еще одна нерешенная проблема, связанная с ПТР, это четкое и ясное определение того, что собой представляет травма. Сегодня определения того, какие события и ситуации являются травмирующими, варьируются довольно широко. К травмирующим событиям относят смерть любимого человека, выживание в случае неизлечимой болезни, сексуальное наси-

лие, переживание ужасающего стихийного бедствия, постоянная угроза терактов, угроза и/или фактическое воздействие глобального изменения климата. В конце концов, можно быть тяжело больным и, тем не менее, одновременно быть хорошо приспособленным и успешно функционировать в других сферах жизни. Также назрела необходимость более четко определить роль для ПТР таких факторов, как социальная поддержка, личностные особенности, когнитивная переработка, со-заболеваемость, предыдущий опыт травмы, религия, духовность, чувство юмора. Ведь может случиться так, что позитивная адаптация после события — это, скорее, результат наличия у человека до травмы определенных качеств, чем результат травмы. Также с сожалением следует констатировать, что совершенно не изучен аспект ПТР, связанный с психотерапией и психокоррекцией.

Несмотря на все вышесказанное, необходимо, тем не менее, отметить, что положительные изменения после переживания неблагоприятной ситуации сегодня общепризнаны. Роль посттравматического роста и как результата травмы, и как процесса совладания, содержательна и конструктивна. Дальнейшее исследование проблемы актуально и перспективно.

Список использованных источников

1. Affleck G., Tennen H., Croog S., Levine S. Causal attribution, perceived benefits, and morbidity after heart attack: An 8-year study // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. — 1987. — № 55. — P. 29–35.
2. Aldwin C., Levenson M., Spiro A. Vulnerability and resilience to combat exposure: Can stress have lifelong effects? // *Psychology and Aging*. — 1994. — № 9. — P. 34–44.
3. Borja S. E., Callahan J. L., Long P. J. Positive and negative adjustment and social support of sexual assault survivors // *Journal of Traumatic Stress*. — 2006. — № 19 (6). — P. 905–914.
4. Calhoun L. G., Tedeschi R. G. The foundations of posttraumatic growth: New considerations. // *Psychological Inquiry*. — 2004. — № 15. — P. 93–102.
5. Carver C. S. Resilience and thriving: Issues, models and linkages // *Journal of Social Issues*. — 1998. — № 54. — P. 245–266.
6. Cobb A. R., Tedeschi R. G., Calhoun L. G., Cann A. Correlates of posttraumatic growth in survivors of intimate partner abuse // *Journal of Traumatic Stress*. — 2006. — № 19 (6). — P. 895–903.
7. Davis C. G., Nolen-Hoeksema S., Larson, J. Making sense of loss and benefiting from the experience: two construals of meaning // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1998. — № 75 (2). — P. 561–574.
8. Dunning C., Silva M. Disaster-induced trauma in rescue workers // *Victimology: An International Journal*. — 1981. — № 5. — P. 3–4.
9. Edmonds S., Hooker K. Perceived changes in life meaning following bereavement // *Omega*. — 1992. — № 25. — P. 307–318.
10. Evers A. W. M., Kraaimaart F. W., van Langveld W., Jongen P. J. H., Jacobs J. W. G., Bijlsma J. W. J. Beyond unfavourable thinking: The Illness Cognition Questionnaire for chronic diseases // *Journal of Counselling and Clinical Psychology*. — 2001. — № 69. — P. 1026–1037.
11. Phillip S. H. A three-stage model of coping with loss and trauma. In A Maercker, M Schutzwohl, Z. Solomon (Eds.), *Posttraumatic stress disorder: A lifespan development perspective*. — Seattle, WA: Hogrefe & Huber, 1999. — P. 43–78.
12. Hart P. M., Wearing A. J. Occupational stress and well-being: A systematic approach to research, policy, and practice. In P. Cotton (Ed.), *Psychological Health in the Workplace*:

- Understanding and Managing Occupational Stress. Carlton, Victoria: The Australian Psychological Society, 1995. — P. 185–216.
13. Hobfoll S. E., Tracy M., Galea S. The impact of resource loss and traumatic growth on probable PTSD and depression following terrorist attacks // *Journal of Traumatic Stress*. — 2006. — № 19 (6). — P. 867–878.
 14. Jackson C. A. A salutogenic approach to the management of critical incidents an examination of teacher's stress responses and coping, and school management strategies and interventions. PhD Thesis, Swinburne University, Australasian Digital Theses Program. — 2003. — 279 p.
 15. Joseph S., Williams R., Yule, W. Changes in outlook following disaster: The preliminary development of a measure to assess positive and negative responses // *Journal of Traumatic Stress*. — 1993. — № 6 (2). — P. 271–279.
 16. Linley P. A., Joseph S. Positive change following trauma and adversity: A review// *Journal of Traumatic Stress*. — 2004. — № 17 (1). — P. 11–21.
 17. McMillen J. C., Smith E. M., Fisher R. H. Perceived benefit and mental health after three types of disaster // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. — 2001. — № 65 (5). — P. 733–739.
 18. O'Leary V. E., Alday C. S., Ickovics J. R. Models of life change and posttraumatic growth. In R. G. Tedeschi, C. L. Park, & L. G. Calhoun (Eds.), *Posttraumatic growth: Positive changes in the aftermath of crisis* Mahwah, — NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1996. — P. 1–22.
 19. Park C. L., Cohen L. H., Murch R. Assessment and prediction of stress-related growth // *Journal of Personality*. — 1996. — № 64. — P. 71–105.
 20. Richards T. A. Spiritual resources following a partner's death from AIDS. In R. A. Neimeyer, (Ed), *Meaning reconstruction and the experience of loss*. — Washington, DC, US: American Psychological Association, 2002. — P. 173–190.
 21. Ryff C. D., Singer B. H., Selzer M. M.. Pathways through challenge: Implications for wellbeing and health. In L. Pulkkinen and A. Caspi (Eds.), *Pathways to successful development: Personality in the life course*. — New York: Cambridge University Press, 2002. — P. 302–328.
 22. Smith, M. E., Kelly, L. M.. The journey of recovery after a rape experience // *Issues in Mental Health Nursing*. — 2001. — № 22 (4). — P. 337–352.
 23. Tennen H., Affleck G. Personality and transformation in the face of adversity. In R. G. Tedeschi, C. L. Park, & L. G. Calhoun (Eds.), *Posttraumatic growth: Positive changes in the aftermath of crisis*. — Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1998. — P. 65–98.
 24. Updegraff J. A., Taylor S. E. From vulnerability to growth: Positive and negative effects of stressful life events. In J. Harvey & E. Miller (Eds.), *Handbook of Loss and Trauma*. — New York: Brunner/Mazel, 2000. — 401 p.
 25. Weiss T. Posttraumatic growth in women with breast cancer and their husbands: An intersubjective validation study // *Journal of Psychosocial Oncology*. — 2002. — № 20. — P. 65–80.
 26. Wheeler I. Parental bereavement: the crisis of meaning. // *Death Studies*. — 2001. — № 25 (1). — P. 51–66.
 27. Zoellner, T. & Maercker, A. Posttraumatic growth in clinical psychology: A critical review and introduction of a two component model // *Clinical Psychology Review*. — 2006. — № 26 (5). — P. 626–653.

С. Л. Чачко

кандидат психологічних наук, доцент,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**ПРОБЛЕМА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ: СПРОБА
ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ**

Резюме

Проблема посттравматичного зростання останнім часом набуває особливої актуальності у зв'язку з дослідженням психічного здоров'я особистості, її психологічного потенціалу. Поняття посттравматичного зростання, яке стало використовуватися в спеціальній літературі, ще не набуло остаточного змісту і знаходиться у стадії формування. У статті здійснена спроба теоретичного аналізу цієї проблеми.

Ключові слова: копінг-стратегії, посттравматичне зростання, посттравматичний стресовий розлад.

S. Chachko

candidate of psychological sciences, docent,
Odessa National University named after I. I. Mechnikov

**ПРОБЛЕМА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ: СПРОБА
ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ**

Summary

The problem of post-traumatic growth in recent years is of particular relevance in connection with the study of mental health, personality, its psychological potential. The concept of posttraumatic growth, which has been used in the literature has not yet acquired the final content and is in its formative stages. In the article an attempt of a theoretical analysis of this problem is presented.

Key words: coping strategies, posttraumatic growth, posttraumatic stress disorder.

Шеренговий Ігнат Олексійович

здобувач,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра клінічної психології

ВІЗУАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ ЯК СПЕЦІАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ ОБДАРОВАНОСТІ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

На основі засад семантично-стратегіального підходу до вивчення візуального мислення обґрунтовано зв'язок креативності з візуальним мисленням як продуктивним видом мисленнєвої діяльності. Показано, що продукт візуального мислення — образ-концепт, який для обдарованих ІТ-фахівців має надлишкову кількість ступенів свободи стосовно образів чуттєвого відображення, пов'язаний із здатністю до створення унікального ІТ-продукту як втілення «образу світу» інформаційних технологій в реальність.

Ключові слова: візуальне мислення, образ-концепт, креативність, ІТ-фахівець.

Вивчення проблеми обдарованості у сфері інформаційних технологій вимагає розгляду креативної функції мислення. Як зазначає професор С. М. Симоненко, ця функція є пов'язаною із «візуальним мисленням як продуктивним видом мисленнєвої діяльності» [6].

Поняття візуального мислення потребує більш детального розгляду. На основі узагальнення теоретико-методологічних засад С. М. Симоненко було дано визначення візуального мислення, яке полягає в тому, що: а) візуальне мислення є найвищим рівнем розвитку наочних видів мисленнєвої діяльності; б) її продуктивним видом, що має складну інтегральну структуру та відображає зв'язки й відношення об'єктивної реальності за допомогою різних форм візуального кодування на метавербальному рівні; в) змістом цього рівня наочно-мисленнєвої діяльності є трансформація різних проблемних ситуацій у структури нових знань, створення образів-концептів. Їх матеріальними носіями можуть бути моделі, графіки, схеми, карти, а також різні артономічні форми (малюнки, картини, скульптура, архітектура, тощо), що є результатом візуального метамодельювання на різних рівнях відображення реальності: від конкретних речей до вищих рівнів абстрагування дійсності.

Важливим для тематики нашого дослідження є те, що С. М. Симоненко розроблено стратегіально-семантичний підхід, основні положення якого полягають у тому, що провідними чинниками розвитку візуального мислення є загальна «картина світу» як інтегруюча частина ментальності, властива певному суспільству, та індивідуальний «образ світу» суб'єкта, який формується в процесі розпредмечування ним цієї «картини світу» та опредмечування навколишнього світу. Ці чинники визначають візуально-мисленнєві стратегії, які є індивідуальними механізмами становлення образу-концепту [4].

Візуально-мисленнева стратегія розглядається авторкою як система індивідуально та особистісно усталених тенденцій до використання способів і прийомів трансформації та суб'єктивно-семантичної інтерпретації образу-концепту, що може реалізовуватися як на усвідомлюваному, так і на неусвідомлюваному рівні, яка є індивідуально-особистісно та діяльнісно обумовленою, функціонально усталеною і реалізується в процесі перебігу процесу візуального мислення при розв'язанні тих чи інших творчих задач.

Цією дослідницею побудовано концептуальну модель візуально-мисленневої діяльності, розкрито структуру, механізми та функції означеної діяльності. Пусковим механізмом початку розгортання візуально-мисленневого процесу є проблемна ситуація, яка за змістом є певним дисбалансом між гіпотезою (словесно вираженою) і недостатністю вербальних засобів та відсутністю готових наочних форм для її вирішення. Така проблемна ситуація опосередковується потребнісно-мотиваційною та емоційно-вольовою сферою діяльності суб'єкта. Реалізація візуально-мисленневого процесу здійснюється за допомогою відповідних стратегій, які виступають його механізмами і мають певну структуру.

Основною формою візуально-мисленневої діяльності є візуально-мисленневий образ, який є цілісним системним утворенням, що має складну ієрархічну функціональну структуру, елементи якої знаходяться у певних взаємозв'язках і відношеннях між собою. Системоутворюючими чинниками при цьому виступають операціональні механізми, які роблять наочним контекст у всіх його функціональних і структурних взаємозв'язках, тобто візуалізують сутність об'єкта.

Основними емпіричними характеристиками візуально-мисленневого образу є: наочність як системоутворююча властивість візуально-мисленневого образу; базові властивості: активність, предметність, симультанність, цілісність, просторово-часова структура, інтенсивність; специфічні властивості: концептуальність, амодальність, креативність, абстрактність, узагальненість. Основними функціями образу-концепту є: відображувально-пізнавальна; прогностична; регулятивна; креативна; знаково-символічна [7].

Специфіка образу-концепту полягає в тому, що він є пізнавальним конструктом, організація якого є результатом інтеграції двох різноякісних форм відтворення інформації: візуальної і вербальної через візуальну. Саме таке проміжне положення між формами чуттєвого і раціонального пізнання дає підстави називати його образом-концептом («наочним концептом»). Пізнання образу-концепту передбачає урахування єдності складових людської свідомості. Предметне значення, особистісний смисл, чуттєва тканина свідомості і співвідношення, котрі встановлюються між ними, можуть бути структурною основою для створення різних за своїм змістом і семантичним значенням образів-концептів. В наочності візуального образу активно і закономірно відображаються значеннєві, смислові ставлення суб'єкта до певної ситуації (певного об'єкту), його індивідуальне бачення.

Культурно-історична природа візуального мислення проявляється в знаково-символічній функції його образу. Якісною відмінністю візуального

образу, що приймає на себе функцію знаку, є факт органічної присутності означуваного в означенні. Візуально-мисленнєві образи в антропогенезі і онтогенезі розвиваються в процесі становлення символічної, знакової діяльності, виконують різні функції, несуть інформацію як образи, символи, знаки. «Візуальний образ», «візуальний символ», «візуальний знак» є продуктами культурно-історичного розвитку візуально-мисленнєвої діяльності і становлять різні форми її візуалізації [2].

Одним із основних чинників, що сприяє розвитку візуального мислення, є загальна картина світу, притаманна тому чи іншому суспільству, що визначає стратегії його пізнання і творення індивідуальних образів світу її представників. Наочність є однією із основних характеристик картини світу і нерозривно пов'язана з предметним характером людської діяльності. Залежно від історичної епохи, де створюється картина світу, форми наочності будуть змінюватися [1].

Візуальне мислення та його образи здатні відтворити всі ті універсальні категорії, концептуально-чуттєві поняття, які виступають характеристиками творення картини світу людства. На основі узагальнення здобутків з антропології, мистецтвознавства, психології, психолінгвістики та власних досліджень доведено, що просторово-часові межі картини світу розширюються з розвитком візуального мислення людини і, водночас, можливості «концептуального бачення» людини можуть обмежуватися існуючим у її свідомості образом світу. Зі зміною картини світу змінюються не тільки змістові, але й операціональні компоненти візуального мислення.

С. М. Симоненко встановлено, що візуальне мислення як вища пізнавальна діяльність в антропо- і онтогенезі має свої витoki, етапи розвитку. Наочні і вербальні форми мислення не витікають одна із одної, а розвиваються паралельно, взаємодіючи і взаємозбагачуючись. Їх взаємодія виявляється в тому, що перехід конкретних понять на рівень вербальних абстракцій, узагальненості, гіпотетичності сприяє розвитку абстрактності, концептуальності в наочно-умоглядних операціях. Найвищого рівня (наочно-концептуального, або візуально-мисленнєвого) наочне мислення набуває у підлітковому віці. Відображення і узагальнення зв'язків і відношень у візуальній і вербальній формах мислення відбувається не на різних рівнях, а в різних формах: у наочних образах-концептах і поняттях відповідно.

Виходячи із загальної концептуальної моделі візуально-мисленнєвої діяльності була створена модель її механізмів, в якості яких є візуально-мисленнєві стратегії. Їх ми розглядаємо як складні інтегральні утворення, що мають ієрархічно організовану структуру, котра включає в себе мета-, макро- і мікрорівні. За допомогою візуально-мисленнєвої стратегії визначається сам вибір «бачення» проблеми суб'єктом діяльності (регулятивно-особистісний компонент), пріоритет тих чи інших способів її розв'язання (операціональний компонент) та семантичної інтерпретації створюваного образу-концепту (змістовий компонент) [6].

Метарівень є найвищим рівнем у структурі візуально-мисленнєвої стратегії і розглядається як когнітивно-особистісна модель «бачення про-

блеми», як глобальна пізнавальна гіпотеза, що вибудовується в процесі індивідуального пізнання, «бачення» джерела стимуляції відповідно до образу світу суб'єкта діяльності. Мотивація до візуалізації тієї або іншої проблеми закладена в активній діяльній природі образу світу, а також мотиваційно-сміслових структурах особистості суб'єкта діяльності. Метарівень візуально-мисленнєвої стратегії здійснює регулятивний вплив на макрорівень візуально-мисленнєвої стратегії через мотивацію рішення тих або інших творчих задач, «естетичні переваги», особистісні «візуальні установки», «загальне бачення» тієї або іншої проблеми, системи значень і особистісних смислів суб'єкта діяльності, реалізованих через семантичне наповнення тієї або іншої задачі, що вирішується. На неусвідомлюваному рівні це реалізується через інтуїцію, «інсайт», здогад, «бачення задуму».

Макрорівень візуально-мисленнєвої стратегії авторка розглядає як концептуально-емпіричний рівень реалізації задуму, створення конкретного візуального образу. Структуру макрорівня візуально-мисленнєвої стратегії становлять змістові та операціональні компоненти, семантика яких визначається «картиною світу» суб'єкта діяльності:

а) змістовими компонентами макрорівня є колір і форма, що несуть смислове навантаження, яке відображає в знятому вигляді всі рівні семантичних значень, властиві індивідуальному образу світу суб'єкта діяльності, і визначають індивідуальні семантичні відмінності в змістових механізмах створення візуально-мисленнєвих образів. Виявлено на рівні змістових компонентів усталені тенденції семантичної інтерпретації візуально-мисленнєвого образу, які було визначено як колористичну, формо-графічну та синтетичну стратегії створення візуального образу;

б) операціональними компонентами макрорівня є мисленнєві дії, спрямовані на трансформацію змістових компонентів з метою побудови візуально-мисленнєвого образу. Існують індивідуальні тенденції до домінування тих чи інших системоутворюючих «породжуючих» підструктур у структурі операціональних механізмів творення візуально-мисленнєвого образу. На рівні операціональних механізмів візуально-мисленнєвої діяльності в якості головних визначені стратегія стилізації та стратегія конструктивів. Стратегія конструктивів базується на послідовності таких мисленнєвих операцій, як аналіз — диференціювання — абстрагування — синтез. Стратегія стилізації базується на наступній послідовності операцій: синтез — узагальнення — абстрагування — аналіз [7].

Мікрорівень візуально-мисленнєвої стратегії включає усвідомлювані та неусвідомлювано-інтуїтивні вікарно-перцептивні дії, уявленнево-просторові трансформації (на рівні просторової комбінаторики), перцептивні еталони.

Розвиток візуально-мисленнєвої стратегії у процесі антропо- і онтогенезу візуально-мисленнєвої діяльності відбувається у такій послідовності: мікрорівень — макрорівень — метарівень. На рівні її сформованості навпаки, регуляція відбувається у зворотному напрямку.

Означені рівні візуально-мисленнєвих стратегій є системними утвореннями, які структурно та функціонально взаємопов'язані між собою.

Сформованість візуально-мисленневих стратегій свідчить про відносну завершеність, або високий рівень розвитку операціональних та змістових компонентів візуально-мисленневого процесу.

Креативність пов'язана з візуальним мисленням і є його основною функцією, оскільки візуально-мисленневий образ (образ-концепт) є не відображеним, а створеним образом [3]. Це підтверджують праці як зарубіжних (Р. Арнхейм, М. Вертгеймер [1]), так і вітчизняних дослідників (В. П. Зінченко, В. М. Муніпов, В. М. Гордон, Н. Ю. Вергілес [3]), в яких відзначається зв'язок між візуальним мисленням та процесами творчості в різних галузях людської діяльності.

Завдяки креативності візуально-мисленневих образів стає можливим отримання інформації про структурно-просторові і часові характеристики можливих світів. Одночасно завдяки візуалізації можуть бути матеріалізовані («опредмечені») в реальному просторі і часі штучні об'єкти. Окрім того, візуалізація може виступати «ідеальним планом», проміжним етапом в одному з проєктів реалізації задуму.

У працях З. Фрейда, К. Г. Юнга креативний потенціал наочного образу співвідноситься з несвідомою психічною активністю. Згідно з фундаментальним принципом активності психічного відображення (Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв, С. Д. Смирнов, О. Г. Асмолов та ін.), психічний образ є продуктом активності суб'єкта-творця. О. М. Леонт'єв визначив активність суб'єкта як внутрішню передумову саморуку діяльності та її самовираження. На думку О. М. Леонт'єва, у структурі психічного образу завжди наявний особистісний сенс, завдяки якому здійснюється трансформація предметного значення психічного образу на значення-для-особистості [5]. Через особистісний сенс відбувається розпредмечення зовнішнього світу, «світу-тексту» (у термінах В. П. Зінченко [3]), що надає особистості змогу перекладати зміст, представлений світом, на власну мову предметних, вербальних, операціональних або візуальних значень, тобто відбувається «означування смислу», що втілюється у «практичний, прикладний концепт» [3].

Креативна функція візуально-мисленневого образу визначається й тим, що образ світу суб'єкта «містить у собі все, що не трапилось, і навіть те, що ніколи не може бути» [5]. Отже, образ-концепт, що є «практичним концептом» для особистості, а в даному дослідженні — для обдарованих ІТ-фахівців, має надлишкову кількість ступенів свободи стосовно образів чуттєвого відображення. Для ІТ-фахівця візуальні образи, що він сприймає через монітор при професійній діяльності, завдяки дії особистісного сенсу перетворюються на предметні, прикладні образи-концепти, що допомагають йому у творенні спочатку «образу світу» інформаційних технологій, а потім втіленні цього образу у дійсність через створення унікального ІТ-продукту. Цей продукт сприймається як ІТ-фахівцями, так і людьми, чия професійна діяльність не пов'язана з цією сферою, вже як певний світ, відмінний від чуттєвої, звичної реальності, світ, що породжує й відповідає за функціонування різних видів «віртуальної реальності», світ, в якому можна здійснювати взаємодію між «реальністю» комп'ютера та реальністю

людини, між людьми або між людиною і зовнішнім світом за допомогою інформаційних технологій.

Звідси випливає, що здібність до створення образу-концепту, який є продуктом вищого ступеню розвитку візуального мислення, може займати важливе місце у структурі обдарованості в сфері ІТ, зокрема, виступати її спеціальним компонентом.

Список використаних джерел

1. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. — М., 1974. — 392 с.
2. Білявський І. Г., Білявський Г. І., Круглов В. Є., Кременчуцька М. К. Формальні моделі сприйняття // Вісник Харківського університету. — 2003. — № 599. — С. 34–36.
3. Зинченко В. П. От генеза ощущений к образу мира / В. П. Зинченко // А. Н. Леонтьев и современная психология. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. — С. 140–149.
4. Кременчуцька М. К. Візуальне мислення в структурі загальної психологічної готовності студентів до тестового контролю/Кременчуцька М. К.// Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського, № 5–6. — Одеса, 2009. — С. 83–92.
5. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. — М.: Смысл, 1999. — 186 с.
6. Симоненко С. М. Креативність як основна функція візуального мислення / С. М. Симоненко // Актуальні проблеми психології. — Т. 12. Проблеми психології творчості, 2004. — Вип. 5. — Ч. 1. — С. 35–40.
7. Симоненко С. М. Стратегіально-семантичний підхід до дослідження візуального мислення // Наука і освіта. — 2004. — № 6–7. — С. 267–270.

И. А. Шеренговий

соискатель,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ВИЗУАЛЬНОЕ МЫШЛЕНИЕ КАК СПЕЦИАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ ОДАРЕННОСТИ В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Резюме

На основе принципов семантически-стратегического подхода к изучению визуального мышления обоснована связь креативности с визуальным мышлением как продуктивным видом мыслительной деятельности. Показано, что продукт визуального мышления — образ-концепт, который для одаренных ИТ-специалистов имеет избыточное количество степеней свободы относительно образов чувственного отображения, связан со способностью к созданию уникального ИТ-продукта как воплощения «образа мира» информационных технологий в реальность.

Ключевые слова: визуальное мышление, образ-концепт, креативность, ИТ-специалист.

I. Sherengovy

competitor,

Odessa National University named after I. I. Mechnikov

**VISUAL THINKING AS A SPECIAL COMPONENT OF GIFTED IN THE
FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGY**

Summary

On the basis of semantic-strategial approach to the study of visual thinking unsubstantiated link creativity with visual thinking as a productive kind of mental activity. It is shown that the product of visual thinking — an image-concept, which is for gifted IT-specialist, has an excess number of degrees of freedom on the images of sensory maps associated with the ability to create unique IT-product as the embodiment of «the image of the world» of information technology into a reality.

Key words: visual thinking, image-concept, creativity, IT-specialist.

Шрагина Лариса Исааковна

кандидат психологических наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра общей и социальной психологии

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ ВООБРАЖЕНИЯ

Применение функционально-системного подхода позволяет согласовать противоречия во взглядах на психологическую природу воображения и рассматривать его в творческом процессе как комплекс операций, реализующих системообразующую функцию и создающих новые системы.

Ключевые слова: вербальный образ, имагинативная задача, системообразующая функция, креативный синтез.

В европейской культуре способности к творческой деятельности неизменно связывались с такой психической функцией, как воображение, необходимой для создания новых материальных или духовных ценностей. В западной же традиции универсальные познавательные-творческие способности рассматриваются в концепции креативности, которая приобрела популярность после выхода работ Дж. Гилфорда. Понятие «креативность» к концу XX — началу XXI столетия стало активно вытеснять понятие «воображение» из литературы по психологии творчества, психологии творческих способностей и когнитивной психологии.

Так, в современных монографиях по когнитивной психологии воображение как самостоятельная психическая функция не рассматривается (Солсо Р. Л., 1996; Стернберг Р., 2002; Дружинин В. Н., 2002; Холодная М. А., 2003). Исчезло «воображение» и из раздела «Познавательные процессы» многих современных учебников по общей психологии (в частности, «Психология XXI века» под ред. В. Н. Дружинина, 2003), что позволяет говорить о кризисе понятия «воображение» в психологии и понимании его психологической природы.

Возникает вопрос: является ли данный кризис очередным этапом развития и/или расширения понимания этого понятия или *происходит его замена?*

В научном представлении традиционное понятие «воображение» остается расплывчатым и нестрогим, и его деятельность как психического процесса по-прежнему остается проблемой. Воображение определяют как сочетание двух основных признаков: открытие, *создание новых образов* на основе переработки прошлых восприятий и преобразование образа познаваемого предмета как процесс или «механизм», с помощью которого получается этот результат. Но данные признаки не являются специфичными, характерными только для воображения, а в одинаковой мере характеризуют все формы и уровни психического отражения: ощущения, восприятия, представления, мышления. Следовательно, если воображение существует,

то его специфика заключается в чем-то другом, пока неизвестном (Брушлинский А. В., 1996; Швалб Ю. М., 1997; Петухов В. В., 2001), что требует для развития понимания этого понятия его анализа на иной методологической основе.

И если кризис понимания сущности понятия «воображение» в психологии определяет **актуальность данной темы**, то необходимость выявления особенностей функционирования воображения как процесса и ответа на поставленный вопрос определяет **цель исследования**: выявить особенности и уникальность **воображения** как психического феномена.

Так как исследование высших психических процессов возможно только опосредовано — через изучение содержательно-операциональных сторон деятельности, то необходимо смоделировать деятельность, соответствующую внутренней структуре данного психического процесса (Максименко С. Д., 1998). Для выявления природы и структуры воображения в качестве модели творческого процесса рассмотрим его функцию в процессе поиска решения **имажинативной** задачи. Такой поиск содержит в себе все наиболее характерные компоненты, присущие данному процессу (Балл Г. А., 1990).

Одним из видов творческой деятельности является конструирование вербальных ОБРАЗОВ «идеальных» объектов, то есть предметов и явлений, которые ранее частично или полностью в опыте человека не присутствовали. Сузим проблему: из всех функций, традиционно связываемых с функцией воображения, вычленим только ту их часть, которая связана с **сознательной творческой деятельностью в виде лингвистического (языкового, вербального) воображения**.

Объект исследования. В качестве объекта исследования рассмотрим одно из видов «воображения» — вербальное, создающее вербальный образ: представление (описание) объекта (явления, состояния) посредством группы слов, создающих своим объединением определенный смысл.

Предметом исследования при этом выступили психологические механизмы функционирования вербального воображения в процессе решения **имажинативной** задачи.

В качестве методологической основы исследования используем **функционально-системный подход** — методологическое направление, одна из основных задач которого заключается в разработке и применении методов исследования сложноорганизованных и развивающихся объектов — систем (Анохин П. К., 1973, 1980; Берталанди Л. фон, 1969; Богданов А. А., 1989; Брушлинский А. В., 1990; Ганзен В. А., 1984; Ломов Б. Ф., 2003; Меерович М. И., 2005).

В качестве модели рассмотрим процесс конструирования вербального образа «идеального» — неизвестного — объекта (Методика «Создать образ незнакомого слова», Шрагина Л. И., 1999, Дис.).

Вербальный образ представляет собой группу слов, объединенных общим смыслом и структурой в предложении, поэтому его создание можно рассматривать, среди прочих подходов, и как процесс конструирования системы. Продуктом процесса вербализации образа (формой его существо-

вания) выступает текст — объект, который может быть проанализирован с позиций его структурных и содержательных компонентов.

Процесс создания образа неизвестного объекта (который для нас обозначен неизвестным словом) состоит фактически из трех этапов. На первом этапе должна произойти *семантизация* объекта, т. е. необходимо «наполнить» слово содержанием, сделать данный звуковой комплекс носителем значения. Процесс связывания слова и объекта имеет отчетливо выраженный закономерный характер. Посредником при этом выступает некоторое «общее впечатление», включающее разнообразные *чувственные, эмоциональные и смысловые ассоциации*.

При произношении слово представлено только его формой — звучанием. Звучание «незнакомого слова» обычно подсказывает и характеристику объекта, который оно обозначает. В любом явлении действительности содержание и форма взаимодействуют вполне определенным образом, а именно — они всегда стремятся к взаимному соответствию. Но жесткой однозначной связи здесь нет, можно говорить только о тенденции к взаимосоответствию между формой и содержанием. Слово тоже подчиняется действию этой всеобщей закономерности и представляет собой *единство значения и звучания*. Такое соответствие называют *мотивацией*. Значение слова — это его содержание, звучание — его форма. Слово, стремление которого оказалось реализованным, т. е. содержание и форма которого находятся в соответствии, называют мотивированным.

Различают следующие *виды лингвистической мотивированности*: *морфологическая* (грамматическое значение, которое присуще каждому слову без исключения); *смысловая*, которая осуществляется путем переноса и часто зависит от контекста, и *фонетическая* — тенденция к взаимному соответствию звучания и значения слова (Журавлев А. П., 1991).

В условиях неопределенной инструкции процесс семантизации представляет собой познавательно-творческий процесс определения «А кто (что) это? Объект? Явление? Состояние?», в результате которого возникает образ-понятие. Акт семантизации выражается в форме переноса некоторого признака одного предмета на другой в силу наличия у другого предмета сходного признака. Сравнение при этом осуществляется по самым разнообразным признакам, но типичным является выбор семантических категорий на основе смысловой или фонетической сходимости. Иными словами, происходит соотнесение звучания слова с собственным знанием: возникающие по ассоциации слова, которые звучат сходно, выбираются из потенциальных семантических категорий.

Основное средство семантизации — *ассоциации по сходству*. Признак, на основе которого субъект устанавливает-создает сходство, характеризует когнитивные особенности личности и определяет «оригинальность» произведенной семантизации. С этой точки зрения этапы процесса семантизации можно разделить на выявление общих признаков разведенных в реальности предметов и сам акт называния. Необходимым условием семантизации является определенный уровень знаний субъекта, воспринимающего вербальный стимул. *Феномен семантизации обусловлен сте-*

пенью легкости воспроизведения нужных ассоциаций. Ассоциативные связи, которыми обладает каждое слово или выражение, выстраиваются в соответствии с характером фонетически-смысловой представленности, в результате чего возникает образ-понятие с эмоционально окрашенным к нему отношением.

Звуковой комплекс — «незнакомое слово» — в процессе наполнения содержанием проходит через несколько «фильтров». Благодаря «фильтрам» осуществляется отбор семантических категорий:

– первый фильтр — семантика языка, обусловленная культурно-историческим контекстом;

– второй фильтр — потенциальные семантические категории, которыми владеет субъект;

– третий фильтр — актуальные семантические категории субъекта, которые взаимодействуют с актуальными для индивида свойствами стимула (фонетическими, смысловыми, фонетически-смысловыми, эмоциональными), что определяет выбор реально используемых категорий.

Анализ созданных семантических категорий по параметру «оригинальность» как обратной частоты проявления данной категории показывает, что процесс семантизации связан не только со звучанием слова, но и с ассоциациями, определяемыми личностными факторами. В основе получения оригинальных семантических категорий лежит индивидуальное взаимодействие субъекта с вербальным стимулом, которое «преодолевают» прямые аналогии, навязываемые мотивированностью данного стимула. Ассоциации на основе прямой аналогии по фонетическому и смысловому признакам не дают оригинальных семантических категорий.

Способность обнаруживать сходство между различными объектами для каждого человека возрастает или уменьшается в зависимости от количества и характера объектов, с которыми он сталкивается в окружающей действительности, и его психологических качеств: развитое воображение и личный опыт позволяют сводить в единой ассоциации весьма далекие друг от друга реальные объекты. Но эти индивидуальные различия представленности познавательных способностей имеют значение только тогда, когда есть определенная степень напряженности, устремления проявить себя. Эта сила **проявления индивидуальности, степень ее выраженности и определяет собой оригинальность** (Шрагина Л. И., 1999, Дис., 1999; Шрагина Л. И., 2000).

Переход от установления содержания слова к формированию и реализации замысла следует рассматривать как качественно новые этапы в конструировании образа. На этих этапах происходит переход от узнавания объекта (от ответа на вопрос «Кто (что) это?»), который заканчивается его семантизацией («наполнением содержания» — формированием понятия), к непосредственному конструированию образа самого объекта, которое должно дать ответ на вопрос «А какой он?».

Тогда под замыслом при конструировании вербального образа будем понимать выбор основных признаков (параметров, характеристик, действий), которые в своей совокупности создают образ описываемого вербального

стимула. После осуществления семантизации слова, когда произошел выбор понятия и появилась уверенность, что мы «знаем», кто или что это, наступает этап формирования замысла — поиск ответа на вопрос «А какой он?».

В большинстве случаев по ассоциации возникает какой-то один ведущий образ. Но иногда наблюдается возникновение двух или более исходных образов, каждому из которых первоначально бывает трудно отдать предпочтение.

Конструирование образа происходит через его описание с опорой на «найденное содержание». Третий этап реализации замысла — это отбор субъектом деталей для проектирования конкретного образа. Образ-понятие, который возник у него в результате семантизации и *эмоционально-оценочного к нему отношения, развивается, постепенно «обрастая» деталями*. Степень детализации — разработка вербального образа — связана с *эмоциональной «увлеченностью материалом»*. Замысел может решаться на уровне простого «опознания», и тогда возникают краткие неразвернутые образы, либо как реализация творческого замысла, и тогда возникают образы-описания или образы-рассказы.

При конструировании вербального образа основными приемами мышления выступают *комбинирование, аналогизирование и трансформация*, при этом прием комбинирования является ведущим, на фоне которого применяются другие приемы. **Комбинирование** при создании вербального образа осуществляется как выбор тех наиболее характерных признаков (параметров, характеристик, действий) из числа возможных, которые в своей совокупности создают образ описываемого вербального стимула.

Например:

Тироцит — это полезное ископаемое, его свойства: твердое, крепкое, с металлическим блеском, притягивает металлы. Используется при изготовлении приборов для исследования космоса.

Изучая морфологию сказки, В. Я. Пропп показал, что одним из ведущих способов реализации художественно-литературного творчества и наиболее повторяющимися элементами волшебной сказки являются функции — поступки героев, их действия: *под функцией понимается поступок действующего лица, определяемый с точки зрения его значения для хода действия* (Пропп В. Я., 1969).

Комбинирование по признаку «действие» используется как основной компонент при разработке образа «через действие». Например:

Радоферт — это электронная машина, которая справляется с любыми мыслительными операциями. Ее функции — дать нужный совет, успокоить, настроить, вдохновить.

Психологической особенностью проявления приемов *аналогизирования* при создании вербального образа является наличие существенного ассоциативного компонента. Этот компонент проявляется тогда, когда разработка образа идет через установление связей по сходству, смежности или противоположности, т. е. оперирование производится не прямыми обозначениями конкретных признаков, а опосредованными номинациями — обобщенно-

метафорическими образами, к которым осуществляется отсылка и с которыми сравнивается описываемый стимул. Аналогизирование на данном этапе творческого процесса осуществляет вербализацию эмоционально-оценочного отношения автора к создаваемому им образу.

Например: *Тироцит — у меня возникают ассоциации с горой, состоящей из этой породы камней. Возможно, по цвету эта порода похожа на волосы тизиановских мадонн. А может быть, на этой горе или рядом располагался древний город Тира...*

Трансформация образов характеризуется обычно склонностью к самостоятельному поиску различных вариантов решения задач и использованию приемов, которые, в отличие от комбинирования и аналогизирования, для обыденной жизни не характерны. Эти приемы характерны для сказочной и научно-фантастической литературы, в которой происходит конструирование фантастической реальности.

Например: *Жители сказочной страны однажды обратили внимание на предмет, похожий на облако: он всегда менялся. Из облака он превращался в радугу, из радуги в снежного слоненка, из слоненка в синюю птицу. Когда его хотели потрогать, рука проваливалась, на ощупь он был неосязаем... (Радоферт)*

При создании более развернутых образов авторы применяют одновременно различные приемы.

Замысел возникает двумя путями: в большинстве случаев — как бы спонтанно, с понимания-догадки; в других случаях — при сознательном анализе возможных путей его осуществления, когда для того, чтобы реализовать замысел — создать образ (ответить на вопрос «Какой он, этот выявленный объект?»), — путем анализа и рассуждений выводят внешние и внутренние свойства объекта. Например:

Радоферт — растение, родственное рододендрону, хотя я не знаю, что это. Наверное, что-то среднее между кактусом и пальмой, кроме того, оно передвигается подобно ферту. Ферт — не помню, что обозначает, но похоже на Хлестакова. Значит, притворяется другим человеком. А это означает, что радоферт — это растение, подобное Хлестакову, оно берет все, что плохо лежит, а значит, почти хищное, со знойным цветком, от которого возникает любовь до головной боли, с семенами в виде обручальных колец. Ареал распространения — повсеместный. В общем, цветок обмана.

Автор этого примера не просто записал полученный результат «догадку» в виде определения «Радоферт — это хищное растение со знойным цветком...», но раскрыл нам, как он, познавая, «творит» образ: среди мыслительных процессов, задействованных при реализации замысла, мы видим припоминание, ассоциации, синтез, замещение по аналогии и другие. В условиях проводимого эксперимента конструирование вербального образа не было связано с объемом выполнения задания. Поэтому такой компонент, как разработка замысла, свидетельствует об **интеллектуальной активности** субъекта и отражает такой личностный интегративный показатель, как «готовность» к интеллектуальной деятельности — и имен-

но к «нестимулированной продуктивной деятельности», которая, по мнению Д. Б. Богоявленской, отличается отсутствием внешней необходимости или прагматичных мотивов (Богоявленская Д. Б., 1995).

Итак, процесс конструирования вербального образа неизвестного объекта включает в себя:

- порождение его значения (семантизацию) — *возникновение замысла*;
- разработку — подбор деталей (элементов), которые непосредственно и создают образ, в результате чего происходит *реализация замысла*.

Реализацию замысла — конструирование системы «вербальный образ» — обеспечивают следующие основные психологические компоненты:

- а) взаимосвязанные интеллектуальная активность и эмоциональная вовлеченность субъекта в процесс конструирования;
- б) эмоционально-оценочное отношение к создаваемому образу;
- в) актуальные знания (элементы «содержания»);
- г) мыслительные приемы (комбинирование, аналогизирование, трансформации), с помощью которых субъект преобразует имеющиеся у него знания и конструирует нужный ему образ.

д) Способность к конструированию вербального образа положительно связана со способностью продуцировать ассоциации по сходству и визуальные образы (Шрагина Л. И., 1999, Киев).

В результате взаимодействия этих компонентов появляется продукт — система «вербальный образ», который обладает субъективной новизной.

В терминах функционально-системного подхода процесс конструирования вербального образа состоит из следующих этапов: возникающая у субъекта *потребность* выразить свое эмоционально-смысловое отношение к объекту (явлению, событию) проявляется как *замысел* — *системообразующий фактор*. Именно для реализации замысла субъект подбирает слова (*элементы*) и выстраивает их определенным образом (*структурирует*). Возникает новая система — вербальный образ. Структурная организация избранных слов создает *системное свойство*, которое и производит *системный эффект* — вызывает у читателя необходимую автору *эмоционально-смысловую реакцию*. То есть чтобы такая реакция «состоялась», должны быть выполнены «*управленческие-интегрирующие*» действия — нужно оценить, отобрать и структурно организовать отдельные элементы. Как указывалось выше, *эти действия* — они создают из отдельных элементов систему, обладающую необходимым системным свойством и обеспечивающую достижение системного эффекта (результата) — *являются системообразующими и традиционно рассматривались как воображение* (Шрагина Л. И., Москва, 2005).

Исходя из вышесказанного, *комплекс действий, выполняемых «воображением» для реализации замысла при сознательной творческой деятельности, можно рассматривать как системообразующую (управленческую-интегрирующую!) функцию и обозначить её как креативный синтез*.

Креативный синтез осуществляет комплекс интегративных управленческих действий (по оценке, отбору и структурированию элементов в систему), выполняемых при решении творческих задач.

Применение функционально-системного подхода, таким образом, позволяет согласовать противоречия во взглядах на психологическую природу воображения и рассматривать его в *творческом процессе как комплекс операций, реализующих системообразующую функцию и создающих новые системы.*

Список использованных источников

1. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем // Принципы системной организации функций. — М.: Наука 1973, 315 с.
2. Анохин П. К. Узловые вопросы теории функциональной системы. М.: Наука, 1980. — 196 с.
3. Балл Г. А. Теория учебных задач. — М.: Педагогика, 1990. — 184 с.
4. Бергаланфи Л. фон. Общая теория систем — обзор проблем и результатов // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М.: Наука, 1969. — С. 30–54.
5. Богданов А. А. Тектология. М.: Экономика, 1989. Кн. 1. — 303 с.
6. Богоявленская Д. Б. О предмете и методе исследований творческих способностей // Психологический журнал. — 1995. — Т. 16. № 5. — С. 49–58.
7. Брушлинский А. В. Один из вариантов системного подхода в психологии мышления / Принцип системности в психологических исследованиях. — М.: Наука. 1990. С. 97–103.
8. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение. — Москва-Воронеж. 1996. — 388 с.
9. Ганзен В. А. Системные описания в психологии. — Л.: ЛГУ, 1984.
10. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. — 2-е издание. — 2002. — 368 с.
11. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Наука, 1984. — 444 с.
12. Максименко С. Д. Основи генетичної психології. — К: НПЦ Перспектива, 1998. — 220 с.
13. Меерович М. И. О терминологии функционально-системного подхода // ТРИЗ-педагогика в системе непрерывного образования. — Саратов, 2005. — С. 12–16.
14. Петухов В. В. Общая психология. Тексты. Т. 1. Введение / Отв. ред. В. В. Петухов. — М., 2001. — С. 554–559.
15. Психология XXI века. Под ред. В. Н. Дружинина. — М.: ПЕР СЭ, 2003. — 863 с.
16. Пропп В. Я. Морфология сказки. — М.: Наука, 1969.
17. Солсо Р. Л. Когнитивная психология. — М.: Тривола, 1996.
18. Стернберг Р. Практический интеллект. — СПб.: Питер, 2002. — 272 с.
19. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. — СПб.: Питер, 2002. — 272 с.
20. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания. — Киев: СТИЛОС, 1997. — 236 с.
21. Шрагина Л. И. Конструирование вербального образа как творческий процесс // Дисс. ... канд. психол. наук. — Киев, 1999. — 180 с.
22. Шрагина Л. И. Психологические аспекты семантизации вербальных стимулов при неопределенной инструкции // Психологія на перетині тисячоліть. — Київ, 1999. — Том 3. — С. 566–572.
23. Шрагина Л. И. Оригинальные ассоциации по сходству как компонент креативности // Психологический журнал. — 2000. — № 4. — С. 73–78.
24. Шрагина Л. И. Проблема воображения в контексте функционально-системного подхода // Психология в вузе. — Москва — Обнинск. — 2005. — № 3. — С. 95–107.

Л. І. Шрагіна

кандидат психологічних наук, доцент,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРИРОДИ УЯВИ

Резюме

Застосування функціонально-системного підходу дозволяє узгодити суперечності в поглядах на психологічну природу уяви і розглядати її в творчому процесі як комплекс операцій, що реалізують системоутворюючу функцію і створюють нові системи.

Ключові слова: вербальний образ, імажінативне завдання, системоутворююча функція, креативний синтез.

L. Shragina

candidate of psychological sciences, docent,
Odessa National University named after I. I. Mechnikov

PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL NATURE OF IMAGINATION

Summary

Application of functional-systems approach allows reconciling the contradictions in the views on the psychological nature of imagination and see it in the creative process as a set of operations, implementing a system-management functions and create new systems.

Key words: verbal image, imazhination task, system function, creative synthesis.

Яремчук Оксана Василівна

канд. психол. наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

кафедра загальної та соціальної психології

докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ГЛОБАЛЬНІСТЬ ТА ЕТНІЧНІСТЬ ЯК СОЦІЕТАЛЬНІ МАТРИЦІ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ МІФОТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто колективний та індивідуальний рівні прояву соціетальних матриць глобальності та етнічності, що представлені відповідно етнокультурною міфотворчістю в масовій свідомості та індивідуальним авторським міфотворенням суб'єкта.

Ключові слова: глобальність, етнічність, соціетальна матриця, етнокультурна міфотворчість, особистість, спільнота.

Сучасні тенденції планетаризації свідомості [7] актуалізують етнокультурну міфотворчість. Враховуючи той факт, що етнокультурна міфотворчість особистості як суб'єкта та спільноти як колективного суб'єкта — це процес створення суб'єктивного міфологічного простору, що корелює з визначеним типом культурно-історичного, етносоціального й екзистенціального досвіду, слід звернути увагу на те, що цей процес розгортається на базі певних соціетальних матриць (О. А. Донченко та ін.). Соціетальна матриця — це інформаційна модель досвіду етнічної спільноти, що репрезентує її культурно-історичний потенціал у вигляді архетипів як нереалізованих ще сенсів буття. Вона може впливати на всі прояви колективної та індивідуальної психіки: спілкування, діяльність, самоусвідомлення, загалом на весь універсум культури — побут, політику, економіку, релігію, право тощо [6, с. 278]. Слід зауважити, що психо-інформаційно-енергетичний простір сучасного соціуму перш за все організований соціетальними матрицями глобальності та етнічності.

Проблема. Соціетальна матриця етнічності легітимується специфічністю, унікальністю певної культури, тоді як соціетальна матриця глобальності уможливорює вихід колективного й індивідуального суб'єкта на рівень універсальних архетипів саморозвитку й життєздійснення. Звісно, мова може вестися про динамічну взаємодію зазначених тенденцій глобальності/етнічності в просторі етнокультурної міфотворчості. При чому регулятивним та інтенціональним фактором цієї взаємодії виступає власне суб'єкт етнокультурної міфотворчості, який інтуїтивно відчуває й усвідомлює «виклики» сучасності й творчо «відповідає» на них, виводячи власну спільноту на більш високий рівень самоздійснення.

Метою даної статті є з'ясування міфотворчих основ трансформації свідомості особистості та спільноти в глобалізаційну епоху.

Завдання: 1. Прослідкувати діалектику глобальності та етнічності в етнокультурній міфотворчості особистості та спільноти.

2. Проаналізувати специфіку соціетальної матриці етнічності в етнокультурній міфотворчості українців на фоні викликів глобалізації.

Процеси всесвітньої глобалізації вважаються серйозним викликом для людства. За кілька останніх десятиліть світовий соціум — досить хаотичний набір глобальних зв'язків, норм, настанов, цінностей, моделей поведінки, режимів, систем, інститутів — набуває реальних обрисів. Це змінює уявлення щодо змісту і значення етнічної картини світу, ментальності особистості і групи, процесів ідентифікації. Зважаючи на необхідність цілісного охоплення швидкоплинного світу, збільшується значущість міфологічного мислення як засобу створення нового світогляду людства (глобального суб'єкта). Сутність глобалізації — у різкому розширенні й ускладненні взаємозв'язку та взаємозалежності як людей, так і держав, що виражається перш за все в процесах формування планетарного інформаційного простору, що функціонує майже винятково на основі високих технологій [8]. За Е. Гідденсом, глобалізація являє собою інтенсифікацію процесів універсалізації та експансії [8, с. 129]. Саме завдяки глобалізації територіальність перестає бути визначальним принципом соціального і культурного життя; соціальні практики звільняються від локальних прив'язок та вільно перетинають кордони (масова культура, реклама, інтернет та ін.). За визначенням Й. Масуди, для глобалізму як основного рушія інформаційного суспільства характерні три ідеї: 1) почуття єдності людства, 2) гармонія людини і природного середовища, 3) поява глобального інформаційного простору без регіональних і національних кордонів.

Для соціально-психологічного дослідження описаних вище кардинальних зрушень необхідно, на наш погляд, спертися на такі принципи: структурно-цілісний погляд на систему взаємозв'язків людини, суспільства і природи; розуміння стану цієї системи як перманентно кризового (оскільки в межах дослідницького поля, так чи інакше, виявляється напруженість та конфлікти, вибухи і катастрофи, що характеризують теперішнє буття людства); розробка проблематики управлінського оволодіння кризовим розвитком (у протилежному випадку здатного довести людство до повного хаосу і загибелі).

У психології в цілому тема холистичності і глобальності стала центальною в аналітичному, гуманістичному, трансперсональному та психогенетичному напрямках досліджень (К.-Г. Юнг, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, С. Гроф, В. Уїлбер, Ч. Тойч). А. Маслоу акцентував системну цілісність світу індивіда як самоактуалізованої особистості [5], яка переживає почуття «співпричетності та єднання з іншими», що оприявнюється в глибоких міжособистісних стосунках, містичності та досвіді вищих станів. В свою чергу, С. Гроф позиціонував людину як космічну істоту, пов'язану на рівні несвідомого з людством, Всесвітом [2]. Враховуючи те, що для самоактуалізації особистості в глобалізованому світі важливими є відкритість новим ідеям, конгруентність досвіду, спонтанність, пікові переживання метацінностей, затребованою виявилась модель людської душі,

в якій визнається значущість духовного і космічного вимірів, а також можливостей для еволюції глобальної свідомості. Про це свідчить, зокрема, й акаузальний принцип синхронності, що оприявнює універсальний шар психіки — колективне несвідоме (К.-Г. Юнг). В контексті сучасного глобалізаційного процесу особистість перестає сприйматися як насамперед член етнічної спільноти, а постає громадянином світу. Цей новий статус інформаційної громади відбився, зокрема, в міфологемі «глобального села» (М. Маклюен). Під глобальним селом мається на увазі все сучасне суспільство, що відтворюється за допомогою «електричних» засобів спілкування (телебачення, радіо, кіно, телекомунікації). У глобальному селі повсякденно переплітаються і виставляються на загальний розгляд «усі часи і простори відразу» — усі світогляди, культури, способи спілкування, цінності, створені і збережені людством. Згідно інформаційної теорії, людина як вид сформувалася в принципово іншій інформаційній ситуації, ніж сучасна. Вона звикла отримувати значущу інформацію від чітко окресленої малочисельної групи: родинної чи сусідської громади, міської слободи і т. ін. Позиціонування людства як всесвітньої общини може свідчити, з одного боку, про звернення до перевірених механізмів психологічного захисту від загроз зовнішнього і внутрішнього світу: чітке розставляння пріоритетів, уніфікація поглядів, що допомагає «фільтрувати» неконтрольовані інформаційні потоки. Разом з тим, в цій міфологемі можна розгледіти глобальну соціетальну матрицю, яка орієнтує різні спільноти на культурний діалог й творчість нових цінностей й сенсів буття. Така діалектична взаємодія глобальності та етнічності — цілком закономірний процес, який, однак, може спричинити знеособлення етнокультурних спільнот, які невмотивовані на суб'єктне самоздійснення. «Лідери» глобалізації пропонують власні моделі життєздійснення, які не приживаються на ґрунті іншоментальних культур. Натомість скептично ставляться до такого варіанту глобалізації представники фрактальної психології (О. А. Донченко, Ю. Романенко та ін.). «Заміщення одних фрактальних матриць іншими принципово не змінює результату, тому безплідними виглядають спроби пошуку комплементарних гармонізуючих доповнень одних культур іншими» [6]. Одним з механізмів виходу етнокультур на новий рівень самоусвідомлення є, на наш погляд, етнокультурна міфотворчість.

Високий рівень соціетальної легітимації певних перетворень в Україні, зокрема, зрушень у бік консолідації поліетнічної й різноментальної української нації, зумовлює внутрішні поривання соціетальних суб'єктів до етнокультурної міфотворчості. Яскравим прикладом цього є світ ЗМІ, який створює певну модель реального суспільства, яка «демонструє» прототипу зони його найближчого розвитку. Очевидно, що утвердження єдиної цивілізації (глобалізованого соціуму) викликає необхідність свідомої суб'єктної підтримки досі стихійних механізмів етнокультурної міфотворчості. В їх дотеперішньому функціонуванні суб'єктна складова не мала вирішального значення, але ситуація докорінно змінилася, «культура зараз виступає як поле спілкування суб'єктів різних — минулих, сьогоденних та майбутніх — культур, як діалог і взаємопородження цих культур» [1, с. 289].

Дійсно, якщо гарантом самотності традиційних культур була перш за все інформаційна ізоляція спільнот, то сьогодні принциповим є завдання формування самотності на основі комунікативної відкритості. На наш погляд, це передбачає активне спілкування не тільки в горизонтальному зрізі (діалог між сучасними спільнотами), але й у вертикальному — тобто комунікація з минулим, різними історичними епохами (завдяки психологічній герменевтиці, психо-історичній реконструкції) і майбутнім (відповідно, шляхом вироблення життєвих завдань та цілепокладання в етнокультурній міфотворчості). Етнокультурна міфотворчість, з одного боку, поєднує в собі толерантність до самовиявлення всіх суб'єктів соціального життя, а з іншого — активну життєву позицію й вчинковість стосовно розгортання інтенцій певної психокультури.

Для того щоб прослідкувати діалектику глобальності та етнічності (в зазначеному вище розумінні) в етнокультурній міфотворчості особистості, необхідно врахувати наступне. Особистість, яка самореалізується в певній культурі, інтеріоризує сенси, пропоновані саме цією етнокультурною матрицею. Суб'єкт може дозволити собі духовно дистанціюватись від соціалізаційного впливу в культурі, і цей факт, зокрема, відбитий в ідеї конгруентності індивідуального досвіду, автентичності породження сенсу суб'єктом як автором власного життя. Якщо згадати про пікові переживання як трансцендентне відкриття індивідуалізованого сенсу буття і разом з тим універсального сенсу, то можна, мабуть, говорити про особливий суб'єкт-суб'єктний рівень спілкування творчої особистості з Абсолютом. В релігійних уявленнях певної етнокультурної спільноти (образ Бога і ставлення людини до нього) найбільш повно розкривається сутність етнічності як соціетальної матриці, що продукує відповідний етнічний антропотип. Наприклад, психологічно-імманентний образ Бога в православ'ї акцентує героїку страждань Христа, таким чином пропонуючи страждання як атрактор, в якому віддзеркалена екзекутивність слов'янської душі [6, с. 286]. Якщо розглядати суб'єкт-суб'єктні стосунки з Абсолютом як механізм самотрансценденції суб'єкта-міфотворця за межі дії соціетальної матриці етнічності, то здобути в такий спосіб індивідуальні сенси, оформлюючись у цілісність індивідуально-авторського міфу, стимулюють спільноту до саморозвитку. «Образ Бога в людині, — на думку К.-Г. Юнга, — не був знищений гріхопадінням, а був лише пошкоджений, і він може бути відновлений Божою благодаттю. Сферу дії інтеграції підказує сходження душі Христа в пекло, де його справа спасіння стосується навіть померлих. Психологічним еквівалентом тут виступає інтеграція колективного несвідомого, яка становить істотну частину процесу індивідуації» [9, с. 6]. Отже, потенційний психічний досвід спільнот, закодований у вигляді архетипів, може бути усвідомлений й задіяний завдяки етнокультурній міфотворчості суб'єкта. Таким чином, здійснюється новий виток еволюційного розвитку, позначений як традиційна етнічність — виклики глобальності — етнокультурна міфотворчість суб'єкта — новий рівень етнічності, яка формує іноваційну культуру глобалізованого соціуму. Етнокультурна міфотворчість суб'єкта постає, перш за все, в індивідуальному авторському міфі через усвідом-

лення потенціалу власної етнічності, що дає можливість спільноті творчо перевершити себе, синтезувавши мета-сенси буття людини в оновленому світі. Інтерпретація сценаріїв самоактуалізації особистості в культурі потребує духовної дистанції міфотворця від обмежень певної етнокультурної традиції, а точніше, творчої «гри з традицією», не втрачаючи зв'язку з нею. Інтегруючи ці думки, слід підкреслити, що етнокультурна міфотворчість виступає не тільки засобом самореалізації творчого потенціалу суб'єкта, але позначає напрям руху до подолання скінченності людського існування, стверджує етичні модули людської присутності у світі, об'єктивуючи духовні «форми, що народжуються в ім'я певної культури, як вираження найглибших таємниць її світовідчування» (О. Шпенглер).

З метою виявлення специфіки соціетальної матриці етнічності в етнокультурній міфотворчості українців на фоні викликів глобалізації звернемося до психо-історичної реконструкції констант їх етнічної свідомості [4].

По-перше, очевидно, і досі залишається актуальною давня культурна ламентация з приводу життя українців «на рідній, не своїй землі». Це відчуття посилюється загальною тенденцією «втрати коренів», бездомності особистості в глобалізаційному просторі. Психо-семантичні дослідження, зокрема, свідчать про те, що в сучасній українській свідомості майже втрачене розуміння хати як храму, спостерігається непов'язаність уявлень про «дім» з етнічним, і це сигналізує про некоріненість особистості або страх втрати родинного осередку — символічного місця захисту та спокою.

Етнологи та етнографи вважають територіальний фактор найважливішою підставою для формування етносу як цілісної культурної системи. Не випадково в культурі будь-якого етносу територія його розселення (земля) сакралізується та наділяється в етнічній свідомості характеристиками типу: рідна, батьківщина-ненька. Сучасне поняття «земля» в свідомості українців не втрачає ознак рідності, але в ньому розмитий компонент етнічності [4]. «Українській спільноті сьогодні вкрай необхідний близький до її природного психофракталу міф, за допомогою якого можна було б повернути людям сакральне ставлення до Батьківщини» [4, с. 276]. Полідеологічна міфологема «Берегині», ймовірно, могла б об'єднати різноманітні спільноти на території України, бо її основою є архетип цілісності, лона первісної матері, Уробороса, Самості.

По-друге, чоловіче і жіноче в українській традиції існували як рівноправні начала буття, а подекуди жіноче навіть мало вищий сакральний статус. В сучасній свідомості українців велика кількість яскраво позитивних характеристик «жіночого», «материнського» пояснюється позитивністю етнічного архетипового образу жінки. Новітня міфологія «чоловічого», «батьківського» розвивається по лінії статусного й інструментального змістового забарвлення: батько, друг, глава, хазяїн, співробітник, охоронець, годувальник, коханець, працівник [4]. Цікавою ілюстрацією цих емпіричних висновків є концепція «арійського стандарту», в якій батьківський етнотворчий фермент поєднується з материнським і утворює український етнос нової епохи. При чому материнське і батьківське начала повинні бути сумісними і для українських умов, на думку автора концепції І. Ка-

ганця, це дуальні соціотипи «Адміністратор» та «Миротворець». «Адміністратор» (чоловічий первінь) дає «Миротворцеві» (жіночому началу) порядок і рішучість, а «Миротворець» наснажує «Адміністратора» своїми етикою, інтуїцією і перспективним мисленням. Таким чином, перехід до нового етапу розвитку української нації можливий при тісному контакті і гармонійному інформаційному обміні логіко-сенсорних екстравертів та етико-інтуїтивних інтровертів. Цей контакт приводить до вивільнення творчої активності обох сторін дуальної взаємодії. Враховуючи, що сьогодні зредуковано давню слов'янську опозицію серединного (жіночого) та периферійного (чоловічого) світу, і йдуть активні процеси андрогенізації, можна припустити, що чоловіче та жіноче в зазначених вище функціях синтезуються в етнокультурній міфотворчості нашого сучасника. Однією з символічних ознак цього є жінка-берегиня, що вже не належить лише серединному хатньому світу, а сміливо виходить в чоловічий, соціально-політичний простір і виглядає там цілком природно.

По-третє, привертає увагу часто згадуваний у казках, а пізніше й у героїчному епосі, мотив зради братів-побратимів. Знаковим є те, що він притаманний тільки чоловічому варіанту поведінки. Лозова О. М. пояснює цей факт наступним чином: «побратими, наділені кожен однією гіпертрофованою здібністю, супроводжують героя до місця кульмінаційної події як помічники, на зворотному ж шляху чинять перепони й ускладнюють повернення. Явний мотив чоловічої конкуренції, дружби-неприятності може бути пояснений зіткненням монофункціональності побратимів і поліфункціональності героя. На передній план виступає інструментальна функція таких стосунків, персонажі-титани виконують прикладну функцію й використовуються героєм як речі. У психологічній трактовці тут, очевидно, ідеться про пошук героєм ефективних засобів діяльності або технік життя, тому побратими розцінюються ним як живий інструментарій або обереги» [4]. В сучасній етнічній свідомості знаходимо симптоматичні відгуки «страху зради», навіть очікування загрози від друга. Слушною, на наш погляд, є думка стосовно того, що очікування зради не може трактуватися виключно як продукт сучасного відчужено-урбанізованого життя, воно «вмонтовано» в історично складені соціальні експектації східного слов'янина [4]. Можна констатувати в сучасній українській свідомості виразну збереженість функціонального ставлення до друга, хоча переважають все-таки «людські» асоціації. Тут вбачається «глобалізаційне» сприйняття друга як партнера, помічника й союзника.

По-четверте, цікавим є символ добробуту «хліб», пов'язаний в народній свідомості з економічною незалежністю («свій хліб їсти», «заробив на хліб із маслом» і т. ін.). В сучасній українській свідомості «хліб» зберігає ознаку етнічності, яка подається в емоційно позитивному контексті затишку, задоволення, домашності та близькості. Тобто, не дивлячись на глобалізаційні тенденції: «земля як спільний дім для всіх жителів планети», хліб повинен бути все ж таки свій, зрощений власною культурною традицією. За аналогією релігія розглядається в сучасній свідомості українця як «духовний хліб» (Лозова). С. Б. Кримський наголошує, що концепт «Храм»

в українській свідомості утілює, передовсім, у поняттях розумної душі, інтелектуальної любові, мудрості внутрішньої людини. З перетворенням українського етносу в націю концепція духовного розуму набуває спочатку рис просвітництва, а потім, вже у наш час, ідеології модернізації суспільства [3, с. 275–276].

Таким чином, у зазначених вище глибинних координатах етнічності українців, на нашу думку, виразно оприявнюється архетипний ряд міфологеми Берегині, який оформлює ідеї щодо місця людини у Всесвіті, її стосунків з Богом, історією чи долею, найважливіших завдань суспільства, базової природи людини, найефективніших засобів досягнення соціально значущих цілей. Отже, ми маємо нагоду вкотре переконаватися, що ідеологія не може бути вигадана чи нав'язана довільно, вона як інформаційно-енергетичний заряд суспільного та особистого розвитку окреслюється завдяки переживанню певного колективного досвіду. Достеменність певного комплексу ідей виявляється у тому, що вони зачіпають емоції і почуття великої кількості людей. «Натрапляючи на ознаки власної емоційної заангажованості, і особистість, і, згідно з антропним принципом, соціум ідуть шляхом розпізнавання близької для них ідеології» [6, с. 356]. У своїх джерелах вона постає як національна мрія та національне сподівання, культурно-міфологічне уявлення про націю, вона формується як регулятивний принцип організації знання і стратегій поведінки.

Висновки

Бачення ідеальної держави перш за все пов'язане з відповіддю на актуальне питання: «Як у найкращий спосіб мають взаємодіяти люди, живучи разом через спільну належність до певної території, маючи спільний історичний досвід, поділяючи спільну етнічну ідентичність або маючи кожен свою?» Ідеологічні інтеракції як проект життєтворення суспільства тісно переплетені з етнокультурною міфотворчістю. Звертаючись до слів державного гімну «Ще не вмерла України ні слава, ні воля...», можна зробити висновок, що основною стратегією української нації дотепер є виживання та збереження національної ідентичності. Відтак зміни в національну ідеологію, яка бере початок у глибинних психологічних структурах, можуть бути внесені лише тривалим існуванням за інакших історичних та соціальних умов. Але для того щоб ці умови змінились, слід створити національний міф, національну ідею, які б позиціонували культурно-історичний потенціал української нації. При чому ця національна ідея, впливаючи на формування національного образу світу та етнічної самосвідомості українців, може бути діалектично пов'язана з ідеєю глобалізації. Міфологема Берегині є основою для створення нової конфігурації української етнічності через семантику збереження і розвитку духовності в людині. Таким чином, етнокультурна міфотворчість може стати ефективним засобом інтеграції традиційної культури в іноваційну, актуалізувати культурно-історичний потенціал спільноти, відштовхуючись від архетипових глибин традиції. При чому несвідома активність суб'єктів етнокультурної міфотворчості

пов'язана не в останню чергу з випереджальним моделюванням «викликів» долі, історії. В дусі постмодерністського світогляду можна припустити, що інтенсифікація інформаційного обміну спричинить не руйнування, а саморозгортання різноманітних культур при умові виходу їх представників на суб'єктний рівень. Це може забезпечити самотутність без ізоляціонізму.

Список використаних джерел

1. Библер В. С. От наукоучения — к логике культуры : Два философских введения двадцать первый век. — М. : Изд. полит. литературы, 1991. — 413 с.
2. Гроф С. За пределами мозга. — М. : Наука, 1993. — 340 с.
3. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності / С. Б. Кримський // Проблеми психології ментальності / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; ред М. В. Попович. — К. : Наук. думка, 2006. — С. 273–302.
4. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості. — К. : Освіта України, 2007. — 402 с.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы : Пер. с англ. Г. А. Балл, А. П. Погребский. — М. : Смысл, 1999. — 424 с.
6. Основи фрактальної психології : Проект психоекологічного оновлення / за ред. О. А. Донченко. — К. : Міленіум, 2006. — 472 с.
7. Радьяр Д. Планетаризация сознания. От индивидуального к целому : Пер. с англ. — М. : REFL — book; К. : Ваклер, 1995. — 304 с.
8. Фурс В. Н. Глобализация жизненного мира в свете социальной теории (К постановке проблемы) // ОНС. 2000. № 6. С. 128–139.
9. Юнг К.-Г. Бог и бессознательное. — М. : Олимп, АСТ-ЛТД, 1998.

О. В. Яремчук

канд. психол. наук, доцент
Одесский национальный университет,
кафедра общей и социальной психологии

ГЛОБАЛЬНОСТЬ И ЭТНИЧНОСТЬ КАК СОЦИЭТАЛЬНЫЕ МАТРИЦЫ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО МИФОТВОРЧЕСТВА ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье рассмотрены коллективный и индивидуальный уровни проявления социэталльных матриц глобальности и этничности, представленные соответственно этнокультурным мифотворчеством в массовом сознании и индивидуальным авторским мифотворчеством субъекта.

Ключевые слова: глобальность, этничность, социэталльная матрица, этнокультурное мифотворчество, личность, общность.

O. Yaremchuk

Candidate of Psychological science , docent
Odessa I. I. Mecnikov National University
General and Social Psychology Department

**GLOBAL AND ETHNICITY AS SOTSIETAL MATRIX OF CREATION
OF ETHNO-CULTURAL MYTHS BY PERSONALITY**

Summary

The paper considers collective and individual levels of manifestation of societal matrix of globality and ethnicity, presented by the ethno-cultural myth-making in the popular consciousness and individual copyright myth-making entity.

Key words: globality, ethnicity, societal matrix, ethno-cultural myth-making, personality and community.

Наукове видання

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского национального университета

•

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Том 15 • Випуск 11 • 2010

Серія: Психологія

*Матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції
«Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал
особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві»*

24–25 вересня 2010 року у м. Одесі.

Частина 2

Українською, російською та англійською мовами

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Редактор *Н. Я. Рихтік*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Дизайнер обкладинки *В. І. Костецький*
Коректор *Л. М. Лейдерман*

Підписано до друку 20.12.2010. Формат 70x108/16. Папір офсетний.
Гарнітура “Шкільна”. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,23.
Тираж 300 прим. Вид. № 211. Зам. № 81.

Видавництво і друкарня “Астропринт”
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.